

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРБ
МАСАЛАЛАРИ

(Илмий мақолалар тўплами)

III

ТОШКЕНТ-2006 йил

Ушбу тўпладан лингвистика, хусусан, ўзбек тилшунослиги масалаларига багишланган мақолалар ўрин олган бўлиб, улар тилшунослик назарияси, фонетика, грамматика, лексикология, семасиология сингари соҳаларни қамраб олган. Мақолаларда тилшунослик, жумладан, ўзбек тилшунослигида бугун ва яқин келажакда ҳал қилиниши керак бўлган долзарб масалалар қисман бўлса-да, ўз ифодасини топган.

Тўплам тадқиқотчилар, профессор-ўқитувчилар, филологлар ҳамда талабаларга мўлжалланган.

Фикр-мулоҳазаларни қуйидаги манзилга жўнатиш сўралади.

Тошкент-700174, Талабалар шаҳарчаси, Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, ўзбек филологияси факультети, умумий тилшунослик ва компьютер лингвистикаси кафедраси.

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ

Масъул муҳаррир: ф.ф.д.,проф. Ҳ.Дадабоев

Ҳайъат аъзолари: ф.ф.н.,доц. З.Ҳамидов

ф.ф.н.,доц. С.Муҳамедова

ўқитувчи Н.Бекмуҳамедова

ўқитувчи Ғ.Искандарова

Масъул котиб: ф.ф.н.,доц. З.Холманова

ТАҚРИЗЧИЛАР:

ф.ф.д., проф. Э.Умаров

ф.ф.н., доц. Ҳ.Қахҳорова

УМУМИЙ ТИЛШУИОСЛИК

Дадабоев Х.
ЎЗМУ

ЎЗБЕК ТИЛШУИОСЛИГИДА ЕЧИМИЙИ КУТАЁТГАИ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАР

Жаҳон лингвистикасининг ажралмас таркибий қисмларидан бири, дунё тилшунослик фани олдида турган долзарб масалаларни ижобий ҳал этишга муносиб улушини қўшиб келаётган ўзбек тилшунослиги ҳам ўтган аср давомида ранг-баранг дунёқарашлар, таълимотлар, назариялар таъсирини бошидан кечирди, умумлингвистик жараёнлар камровида қолди.

Ўзбек номли этно-социал жамоа, яъни миллатга тааллуқли, унинг бой тарихини ўзида акс эттирувчи, кундалик алоқа-мулоқат эҳтиёжини тўла-тўқис қондирувчи, уни бирлаштирувчи, жипслаштирувчи ўзбек тилининг табиатини, шакллаиш, тараққий топиш босқичлари кечаги ва бугунги ҳолати, эртанги истиқболи хусусида аниқ ҳамда равшан тасаввурга эга ўзбек тилшунослиги учун ҳозирги замон жаҳон тилшунослигида юз бераётган ўзгаришлар ёт эмас. Ҳеч иккиланмай таъкидлаш лозимки, ўзбек тили тизимида нафақат қардош туркий тилларга оид хусусий жиҳатлар, шунингдек дунёнинг беш қитъасида мавжуд 4200 та мустақил тилларга доир умумий қонуниятлар ҳам қарор топган.

Шу нуқтаи назардан ўзбек тилшунослиги босиб ўтган мураккаб йўлга илмий ёндашишда, объектив баҳо беришда унга хос қонуниятларни умумлингвистик ҳодисалар, жараёнлардан ажратиб қўймаслик ёки юлиб олмаслик талаб қилинади.

Маълумки, XX аср бошларида социология ва психологиядаи узоклашган лингвистика “Тил ўзида ва ўзи учун” шиорини ўзининг ягона объекти сифатида эълон қилди. Ф. де Соссюр илгари сурган умумий семиология лойиҳаси семиотикада қисман ифодасини топган бўлса-да, лингвистика ўз мустақиллигини йўқотмади, семиотикадек умумий фаннинг қисмига айланиб кетмади. Ю.Д.Апрсяннинг қайд этишича, структур парадигма туфайли содир бўлган қайта қуриш анъанавий лингвистик муаммоларни янада чуқурлаштирди, бойитди ва кенгайтди; лингвистикани “илмий ҳақиқатни излаш, ахтариш методологияси” билан қуроллантирди.

XX аср охирига келиб тилни белгилар тизими тарзида тадқиқ этиш масаласи тадқиқотчиларни ортиқча қизиқтирмай қўйди. Лингвистика яна

психология ва социология билан яқиндаи муносабатга киришишга интила бошлади.

Когнитивистика Соссюрнинг тил-нутқ, синхрония-диахрония, синтаксис-семантика, лексика-грамматика каби тил дихотомияларидаи воз кеча бошлади. Тилни инсоннинг когнитив қобилиятларидаи бири сифатида баҳолади, тилшуносликни эса когнитологиянинг бўлаги деб эълон қилди. Натижада, тилшунослик тагин ўз мустақиллигини йўқотай деди. Шунга қарамай тил ҳақидаги фаининг яққаликдаи чиқишига, унга тегишли ижтимоий аҳамиятнинг янада ўсишига шак-шубҳа йўқ эди. XX аср лингвистикаси босиб ўтгаи йўлни кузатар эканмиз, ундаги бир қатор хусусиятларни эътироф этиш лозим бўлади:

1. Тилшунослик ҳар доим бошқа, хоҳ гуманитар, хоҳ табиий фанлар билаи бажонидил алоқага кириша олди. Биология, социология, психология билаи лингвистикаинг яқиндаи алоқаси боис биолингвистика (бу йўналиш ўзбек тилшунослигида ҳозирча шакланган эмас), социолингвистика, психолингвистика таркиб топди. 60-йиллардан эътибори инженер лингвистикаси, кейинроқ математик лингвистика, бунинг заминида эса, компьютер лингвистикаси вужудга келди. Бундай алоқалар натижаси ўлароқ тилшуносликка оид тадқиқотларда турлитуман тушунчаларни ифодаловчи терминлар ўз ифодасини топди. Шунга қарамасдаи, тилшуносликда унинг предметига мос хусусиятларгина сақланиб қолаверди, мос тушмайдиганлари ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетди ёхуд соф лингвистик мазмун билан қаноатланди.

2. Киритилаётгаи тушунча учун аниқ таърифнинг йўқлиги унинг самарали қўлланишига тўсқинлик қилолмади, “лисоний билиш”, “лисоний қиёфа”, “борлиқинг лисоний тасвири”, “дискурс”, “концепт” сингари терминлар моҳияти қатор изланишлар негизида аниқлаштириб борилди.

3. Тилшуносликда Л.Ельмслевнинг глоссематика назариясидан бошқа бирон бир лингвистик лойиҳа ва лингвистик таълимот ўзининг мантикий поёнига эришмади, амалда мужассам бўлмади. Шундай қилиб, лингвистика учун мустақиллик мақомининг табиийлиги, ва аксинча, бошқа фанларнинг таъсири сезиларли бўлса-да, аммо муваққат характердалиги аён бўлди.

Зикр этилгаи жиҳатлар ўзбек тилшунослигида ҳам ўз ифодасини маълум даражада намоён этди.

Миллий истиқлол туфайли ўз тараққиёт йўлига тушиб олган она тилининг табиатиға мос мезонларни ишлаб чиқиш, унут бўлгаи бойликларини қайта тиклаш, софлигини таъминлаш, келажак истиқболларини белгилаш каби устивор жиҳатларға «Давлат тили ҳақидаги», “Таълим тўғрисидаги” қонунларда, “Кадрлар тайёрлаш

Миллий дастури” ҳамда бошқа кўпгина ҳужжатларда алоҳида эътибор қаратилди.

Ўзбек тилшунослиги сўнгги йиллар давомида маълум даражада ўсиб, тараққиёт таъсирида пайдо бўлаётган масалаларни ҳал этишга диққатини қаратди. Жаҳон тилшунослигидаги сингари ўзбек тилшунослигида ҳам эндиликда эътибор тил структураси муаммосидаи тилнинг инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги вазифасига кўча бошлади. Тилнинг систем характери, тил бирликларининг парадигматик ва синтагматик хусусиятлари, ўзаро муносабатини атрофлича таҳлил этиш кун тартибидан барқарор жой олди.

Бугун замонавий жаҳон тилшунослигидан муҳим ўрин олаётган жиҳат бу инсон фаолиятининг турли соҳалар билан узвий боғлиқ бўлган илмий маълумотлар сингиши ва ўзаро таъсири ҳисобланади. Лингвистиканинг турли фан соҳалари билан муносабатга кириши натижасида тилшуносликда этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, математик лингвистика, компьютер тилшунослиги каби пайдо бўлган янги йўналишларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида талабаларга пухта билим бериш, ёш истеъдодларни мазкур соҳаларга дадил йўллаш лозим. Бугун олий ўқув масканларида ўзбек тилини ўқитиш жараёнида унга тизим сифатида ёндашиш, тизим қонунятлари негизида тил ва унинг бирликлари ҳамда ходисаларини талқин этиш, шакл ва мазмун асимметрияси, она тилининг функционал кўпқирралиги ҳақида чуқур илм бериш, назарий жиҳатдан етук лингвистлар тайёрлашда тарихий тилшунослик тутган мавқеини аниқ белгилаш зарур.

Олий таълим тизимини ташкил этишнинг устувор вазифаларидаи бири тарзида талаба билимининг синтези, фанлараро алоқа омилининг эътироф этилишидир.

Ўзбек лингвистлари олдида ҳозирги вақтда тилни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан мукамал ўзлаштиришни таъминловчи таълим мақсадига мос дастур, қўллаима ва дарсликлар, ўқув-методик ишлари барпо этишдек долзарб вазифа турибди. Ушбу масалани ижобий ҳал қилиш учун олий ўқув юртлари ҳамда ЎзРФА тизимидаги илмий-тадқиқот институтлари ўртасидаги алоқалар самарадорлигини ошириш, салоҳиятли кучларни бирлаштириш, моддий-техника базасини ҳамкорликда яратиш ва ундан унумли фойдланиш зарур бўлади.

Олий таълим тизимида тил ўқитишдаи бош мақсад талабанинг ўрта мактаб таълимида эгаллаган тўғри сўзлаш, саводли ёзиш, аниқ тафаккур қилиш малакасини юқори босқичга кўтаришидир. Бунда, шубҳасиз, ўзбек тилининг унга хос фонетик, лексик, грамматик хусусиятларини пухта эгаллаш, огзаки ва ёзма нутқда уларга қатъий риоя қилиш, адабий тилнинг меъёрларига оид билимлардан яхши хабардор бўлиш алоҳида аҳамиятга эга.

Жаҳон тилшунослари сафида XXI асрга шахдам қадам қўйган ўзбек олимлари олдида ҳам ўтган асрда ўз ечимини узул-кесил топмаган “Тил ва жамият”, “Инсон ва унинг тили” каби масалалар билан боғлиқ вазифалар қўндалаиғ бўлиб турибди.

Хўш, тилшунослардан тинимсиз меҳнат, улкан чидам ва иқтидорни талаб қилувчи лисоний масалаларни ижобий ҳал этиш мақсадида авваламбор тил қурилишининг қайси жиҳатларига диққатни қаратиш, қандай изланишларни рўёбга чиқариш лозим бўлади?

1) замонавий лингвистикадаги янги йўналишлар бўйича олиб борилаётган излаишлар қўламини асло секинлатмаган тарзда, анъанавий тилшунослик доирасидаги тадқиқотлар суръатини янада кенгайтириш;

2) XVIII аср охиридаги И.Гердер ҳамда умумий тилшунослик фаининг асосчиси В.Гумбольдт томонидан илгари сурилган тилнинг халқ маданияти, урф-одати, русуми, характери билан чамбарчас боғлиқликда ўрганувчи этнолингвистикани шакллантириш ва ривожлайтириш;

3) компаративистика, яъни қиёсий-тарихий тилшунослик нуқтаи назарда қардош туркий тилларни ўзбек тили билан муқояса қилиш борасида кейинги пайтларда йўл қўйилаётган сусткашликка барҳам бериш, нафақат ўзбек ва турк, шунингдек ўзбек, козок, туркман, киргиз, қорақалпоқ, татар тиллари материалларини қиёслашга жиддий эътиборни қаратиш, натижада туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикасини ўзбек тилида яратиш;

4) ўзбек тилшунослигини унинг бош йўналишларида бири туркологиясиз асло тасаввур этиб бўлмайди. Ўзбек туркологлари эришган ютиқлар туркологияда муносиб баҳоланган. Улар ҳақида мавриди келганда алоҳида мулоҳаза билдириш мумкин. Ҳозир эса, мазкур йўналиш олдида ўз ечимни кутаётган жиҳатларгагина диққатни тортмоқчимиз:

а) скифлар, саклар, сарматлар, кушонлар, тохарлар даврига тааллуқли ономастикани атрофлича ўрганиш, қадимги юнон, хитой олимлари, муаррихларининг туркий қабилалар ҳақидаги маълумотларини синчиклаб таҳлил қилиш;

б) олтой тилларининг генетик қариндошлиги, туркий, мўғул, тунгус-манжур тилларининг ягона тил асосида шаклланганлиги тўғрисидаги мавжуд дунёқараш кесимида чуқур илмий изланишлар олиб бориш;

в) туркология бўйича библиографик сравоқчи тайёрлаш, кенг жамоатчиликни туркологиянинг тарихи, ҳозирги ҳолатидан хабардор қилиш ва ҳ.к.;

5) XX асрнинг 20-30 йиллари ўзбек матбуоти тили, миллий уйғониш даври алифбо ва имло масалалари, адабий тил ва жонли

сўзлашув тили муаммолари бўйича олиб борилаётган илмий излаишларни жадаллаштириш;

6) муайян тилнинг ривожланиши даражаси ундаги лугатларнинг раиғ-баранглиги, миқдори билан ўлчанишини эътибордан қочирмаган ҳолда, лингвистиканинг турли соҳаларига хизмат қилувчи лугатлар тузиш, сўнгги техника воситалари билан таъминлаш, халқаро ахборот тизимига интеграциялашиш ва ундан фойдаланиш;

7) ўзбек тилининг динамик ҳолатини тадқиқ этишда бебехо маиба ҳисобланувчи ёзма обидаларни атрофлича, чуқур илмий асосда ўрганиш, ёшларни бу йўналишга дадил жалб этиш;

8) белгилар системасидан иборат сифатида эътироф этилётган тилнинг коммуникатив ва экспрессив функцияларини очиб берувчи излаишларга жиддий эътиборни жалб этиш;

9) сўнгги пайтларда ўз холига ташлаб қўйилган терминалогияда мавжуд бошбошдоқликка барҳам бериш, терминларни мувофиқлаштириш ва унификация қилиш ва ҳ.к.

Жаҳон лингвистикаси ютуқларини ўргаиётган, уларни ҳар томонлама таҳлил этаётган, айна чоғда, тилшуносликда юз бераётган кескин методологик баҳсларда муносиб ўрин эгаллашга интилаётган тил ҳақидаги фаиимизмнинг XXI асрда жиддий ютуқларни қўлга киритишига шак-шубҳа йўқ.

Фойдаланилган адабиёт:

Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М. 1977.

Ревзина О. Г. Лингвистика XXI века: на путях к целостности языка \\

Критика и семиотика. Вып. 7. - Новосибирск, 2004. С. 11-20.

Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М. 1966.

Дадабоев Ҳ. Тилшуносликнинг истиқлол даври одимлари \\ ЎЗМУ хабарлари. Тошкент. 2001. №2. 4-8-бетлар.

Charles F. Carlson
University of Washington, Seattle

ABSTRACT: THE CHANGING FIELD OF TURKOLOGY

Traditionally Turkology deals with the languages, history and culture of the Turkic peoples past and present. However, initially scholars only studied the Turkic languages that were accessible to them, including Anatolian Turkish and the Old Turkic manuscripts that were deciphered by Wilhelm Thomsen.

Turkology actually means 'the study of the "Turk"', and since the concept "Turk" has changed over the centuries, the field of Turkology has changed accordingly.

In addition to Turkish of Turkey and its predecessor language, Ottoman, Turkology also traditionally addresses the subject of the languages and literatures of the other Turkic peoples.

And as we know, Turkic languages are spoken in a large area extending from Western Europe with its Turkish immigrants to south-eastern Europe, the Middle East, Central Asia and Russia, as well as China and Mongolia.

In the field of linguistics, Turkologists study the structure of Turkic languages, their historical development over the centuries and the changes resulting from contacts with other languages. Sources of research are the ancient and modern texts such as inscriptions, manuscripts and printed literature, as well as fieldwork on dialects and unwritten languages. In the field of literary sciences, Turkologists study works of earlier eras as well as current Turkic literature.

This is the traditional concept of Turkology, changed somewhat since the time when scholars only studied the language of the Anatolian Turks and wrote grammars only on Turkish. And this is the concept that may have motivated the work of Professor Nicholas Poppe, one of the last of this generation of Turkologists.

As I mentioned, as the concept of the "Turk" has changed, and with these changes the term Turkology fall out of usage in some countries and was accepted as part of a broader field of study known as Central Asian studies in others, particularly in America. In Germany, where Turkological studies may have had their beginning, the term Turkology (*turkologie*) used to describe this field of study, remained intact, so that in German universities, we still have chairs of Turkology. However, as will be brought out in this paper, Anatolian Turkish still seems to be the primary focus in most Turkological departments in Germany.

Not only does the ethnonym "Turk" mean different things according to historical period, but the word Turkology presents itself in different forms in different countries. In America, Turkology is now synonymous with Turkic studies, in institutions where Turkology survives, the attribute Turkic referring to all the Turkic languages and Turkish referring only to the language spoken in Anatolia. But in Germany, there is no way linguistically to differentiate between the broader Turkic languages and Anatolian Turkish. German 'turkisch' refers to both (e.g., *die turkische Sprachen*).

The paper examines five possible periods in the history of Turkology to show how the field has changed and even expanded over the years: A. The 17th century – the period of early grammars on Turkish (Hieronymus, Mininski); B. The 18th and early 19th centuries – the period of exploration,

when early explorers traveled throughout Russia and Siberia, laying the foundations of all future linguistic and ethnological research on the unexplored parts of the Russian Empire (Klaproth, Castren Bohtlingk, Vambery, Hedin); C. The 19th century – the period of scientific research and further travel (Radloff, Thomsen, Malov); D. The last part of the 19th and beginning of the 20th century – the period of research on Central Asia (Sir Aurel Stein, Le Qoq); E. The modern period of Turkology (Pritsak, Doerfer, Sinor, Rona-Tas, Karl Menges, N.N. Poppe).

After the territorial realignments in 1921-1929, the field of Turkology became more specialized, and especially in the Soviet Union, scholars who could have earlier called themselves Turkologists, became known, for example, as Uzbekologists, Old Turkic specialists, Tatar specialists, specialists Kazakh or Kyrgyz, or specialists in other Turkic languages.

Today, as the field has become more inter-disciplinary, Turkology is oftentimes included in the broader field of Central Asian Studies or Inner Asian studies, especially in the US. But there are universities that still have chairs in Turkology, including universities in Germany and Hungary. This paper gives a brief outline of work being done today in the US and elsewhere to show how Turkology fits into this broader framework or definition of the term.

Also, nowadays, linguists are trying to apply modern linguistic theories and methods to the study of Turkic languages. The generative-transformational method is just one method being applied to the study of Turkic phonology and Turkic syntax, as well as to the study of Turkic semantics.

By way of summary, this paper will have shown how the concept of Turkology has indeed changed over the years. It can now be seen under the rubric of Central Asian Studies, particularly in the US, Oriental Studies, Near East Studies in Seattle, Uralic and Altaic Studies, particularly at Indiana University.

**Иурмонов А., Иурмонова Д.
Анджон ДУ**

СТРУКТУРАЛИЗМ МАКТАБЛАРИИИИГ ЫЗИГА ХОС ЖИЩАТЛАРИ

Кыпчилик мутахассисларнинг эътироф этишларича структурализмнинг Прага ва Копенгаген мактаблари ызаро =утбий зидлаишда былиб, уларнинг орали\ида Америка дескриптив лингвистикаси туради. Бу шуни кырсатадики, Прага лингвистлари маълум жищатлари билан глосемматиклардан фар= =илган шолда, Америка тилшуносларига я=ин келадилар. Шу билан биргаликда Прага ва Копенгаген мактабларининг умумий жищатлари шам мавжудки, бу

томонлари билан шар икки мактаб Америка мактабига =арама-арши =ыйилади.

I. Структурализмнинг икки =утбида турувчи Прага лингвистик мактаби билан Копенгаген лингвистик мактаби ыртасидаги фар=ли томонлар В. Скаличкаинг «Копенгаген структурализи» ва «Прага мактаби» ма=оласида аии= ыз ифодасини топгаи. Бу икки лингвистик мактаб ыртасидаги =уйидаги фар=ларни кырсатиш мумкин:

1. Л.Ельмслевнинг фикрича, щозиргача былган тилшунослик бир-биридаи ажралган турли щодисалардаи ташкил топган. Улардаи бири психологияга, иккинчиси физикага, учинчиси физиологияга, тыртинчиси тарихга, бешинчиси манти==а я=ин туради. Л.Ельмслев ана шундай парчалаишдан халос былиш учун тилшуносликни бош=а фанлар юкидан озод =илишни истайди. Ана шу ма=садни амалга ошириш учун тилни **трансцендент** ырганишдаи, яъни тилдан таш=ари щодисалар таъсирида ырганишдан **нмманент** ыргаишга ытишни тавсия этади. Лингвистик назария тилни ыргаишда унга тилдан таш=аридаги щодисалар *конгломерати* сифатида эмас, балки ыз ичида **ённ= бнр бутун структура**, ызига хос хусусиятга эга былган **структура** сифатида ырганиш лозимлигини таъкидлайди.

2. Л.Ельмслев тилни нут=дан ажратган щолда, тилга социал =ылланиш ва моддий гавдаланишга бо\ли= былмаган соф шакл щисобланувчи **схема** сифатида ёндашади. Шу билан биргаликда уни бевосита кузатишда турлича гавдалаиувчи моддий воситалар ёрдамида тушунтирилиши мумкин былган ва муайян ижтимоий гуруц томонидан =абул =илинган кыникмалар йи\индиси щисоблаиувчи «узус» сифатида шам эътироф этади.

Л.Ельмслев тил тушунчасини изошлашда Ф.де Соссюрнинг тилни шахмат ыйинига =иёслаганига кыпро= эътибор беради. Шунинг учун у тил схема сифатида ыйиндан бош=а нарса эмаслигини, шахматда муштим нарса доналарининг материал томони эмас, балки ыйин =оидаси эканлигини таъкидлайди.

Прага тилшунослари эса бунга эътироз билдиргани щолда, шахмат ыйини ын ёшли ы=увчи осонгина ызлаштириб оладиган бир неча =оидаларнинг йи\индисигина эмас. Шахмат ыйинидаги муштим нарса сезиш =ийин былган, доимий ызгариб турувчи вазият саиалиб, ыйиннинг муваффа=иятини таъминлаш учун уларни доимо эътиборга олиш лозимлигини кырсатдилар. Бу фактларнинг барчаси тилни социал шарт-шароитга бо\ли= щолда ыргаиш лозимлигини кырсатишини баён =иладилар.

3. Глоссематиклар томонидан математикадаи ызлаштирилган эмпиризм тамойили талаби: 1) зиддиятга йыл =ыймаслик; 2) тавсифнинг тыли=лиги; 3) соддалик Прага тилшунослиги учун бегона.

Л.Ельмслев назарияси учун эмпиризмнинг ю=оридаги белгиларининг иккинчиси, яъни тавсифнинг тыли=лиги тамойили таянч ну=та саналади. Бу тамойил тилни шар =аидай социал шарт-шароитдаи узилган муста=ил структура сифатида ырганишга имкон беради. Лекин тилнинг адабиёт, жамият, маданият, санъат билан былган барча мураккаб муносабатларини ёритишда бу талабни =ыйиб былмайди. Шунинг учун Прага тилшунослари тилнинг бош=а шодисалар билан ю=оридаги мураккаб муносабатларини эътиборга олиб, уни матндан ажралгаи шолда тыли= тавсифи ща=ида гапириб былмаслигини таъкидлайдилар.

4. Эмпирик тамойил Л.Ельмслев учун индукцияни билдирмайди. Аксинча, у индукцияга кескин =арши чи=ади ва дедукцияни ол\а суради. Дедукция остида Л.Ельмслев бутундан былакка, яъни бир бутун матндан абзацга, абзацдан жумлага, жумладан сызга, сыздан товушга =араб йыналишни тушунади.

5. Глоссематиклар шам, Прага тилшунослари шам функция тушунчасига таянадилар. Лекин функциянинг тал=инида бир-биридаи фар=лаиладилар. Прага тилшунослари функция атамаси остида ма=сад ёки вазифани тушунадилар. Хусусан, Гавранек «Тилшуносликдаги структурализм ща=ида» ма=оласида тил ща=ида фикр юритар экан, у доимо маълум ма=садни ёки функцияни бажаришини таъкидлайди.

Прага тилшунослари томонидан функция атамаси лингвистик бирликларнинг маъноси ёки маъноли бирликлар структураси ща=ида гап кетганда =ылланилади. Масалан, сызнинг функцияси, морфема функцияси, фонема функцияси каби.

Глоссематиклар ва шахсан Л.Ельмслев =ыллаган функция атамаси математикадаги функция атамаси маъносига я=индир. Яъни бу атама глоссематиклар томонидан =атъий бо\ли=ликни ифодалаш учун =ылланилади. Л.Ельмслев тал=ини быйича функциянинг бир =анча турлари мавжуд. Масалан, сыз категорияси шам, феъл бош=аруви шам, эга ва кесим муносабати шам функция саиалади. Лингвистик бирликларнинг ифодаловчи томони шам, ифодаланмиш томони шам шар бири функция щисобланади.

Л.Ельмслевнинг фикрига кыра, тилда бир =анча функциялар мавжуд. Шунинг учун функция типларини белгилашга шаракат =илади. Кыринадики, «функция» атамасининг Л.Ельмслев тал=ини унинг тилга ва тилшуносликка умумий =араши билан узвий бо\ли=дир. Л.Ельмслев соф муносабат былмаган нарсаларни тилга киритмайди. Демак, тилда у функция деб номлаган бир =анча муносабатлардаи бош=а щеч нарса =олмайди.

6. Л.Ельмслев Ф.де Соссюр \оялари таъсирида тилни икки аморф массанинг – тафаккур дунёси ва товушлар дунёсининг =ышилишидан иборат деб тушунади. Бу икки томоннинг =ышилиши натижасида щосил

былгаи тил **субстанция** эмас, шакл саналади. Ифода плаии билаи маъно планининг ажратилиши тилни таш=и оламдаи ажратиб =ыяди.

Прага тилшунослари тилнинг форма ёки субстанция эканлиги масаласини фар=лашни щеч =ачон кун тартибига =ыймаган. Шу билан бирга таш=и олам аморф субстанция эканлигига шам жиддий эътироз билдиради. Гавранек ю=оридаги ма=оласида тилни лингвистик белгилар структураси сифатида, яъни таш=и олам билан бевосита муносабатда былгаи белгилар системаси сифатида изошлайди. Ф.М.Березиннинг таъкидлашича, Л.Ельмслев назариясининг амалий ашамияти ыта чекланган былса, Прага тилшунослари алошида тиллар системасини тад=и= этишда, айни=са, фонология сощасида тилшуносликка катта щисса =ышдилар.

II. Агар Прага лингвистик мактабининг глоссематика мактабидан щеч нарса олиши мумкин былмаган былса, фонология сощасида Прага лингвистик мактаби билан дескриптив лингвистика ыртасида бир =атор умумийликлар мавжуд.

Щар икки мактаб вакиллари шам фонология бирлиги фонема эканлигини эътироф этадилар. Лекин фонемани ажратиш усули ва унинг мощияти масаласида улар фар=ланадилар.

Америка тилшунослари (Л.Блумфилд ва унинг издошлари) фонеманинг дистрибутив белгиларига асосий эътиборни =аратадилар. Прага тилшунослари эса фонемани дистинктив (маъно фа=лаш) белгилари йи\индиси сифатида тушунадилар.

Фонемаларни матндан ажратиш усули быйича шам Прага ва Америка структуралистлари ыртасида маълум маънода умумийлик мавжуд. Хусусан, фонема ва унинг вариантларини белгилашда щар икки мактаб вакиллари уч таянч ну=тага асосланадилар. Фа=ат бу уч таянч ну=танинг номланишида улар ызаро фар=ланадилар.

Жумладан, Н.Трубецкой ю=оридаги уч таянч ну=тани **фонемаларнинг ажратнш =ондаларн** деб номлади ва уларни тартиб билаи биринчи =оида, иккинчи =оида, учинчи =оида деб бергаи былса, Америка тилшунослари уларни **днстрнбуция =ондаларн** деб номлайди. Н.Трубецкойнинг биринчи =оидасини *контраст дистрибуция*, иккинчи =оидасини *=ышимча дистрибуция*, учинчи =оидасини эса *эркин алмашишиш дистрибуцияси* номи билаи юрилади.

Шу билан биргаликда кыпчилик Америка тилшунослари семантик томонни назардан со=ит =иладилар. Прага тилшунослари эса фонеманинг маъно фар=лаш вазифасига доимо таъкид берадилар.

Прага тилшунослари Америка трансформацион методига шам тан=идий бащо берадилар. Бу методни тил системасининг динамик табиатини щисобга олмасликда айблайдилар.

Шунингдек, Прага лингвистик мактаби Америка тилшунослари томонидан ол\а ташлаигаи БИ тушунчасини щам =абул =илишни хошламайдилар. Уларнинг фикрича, БИ морфологик ва синтактик бирликларни эътиборга олмаган шолда тил бирликларини механик дистрибутив тащлил =илишга олиб келади.

III. Америка дескриптив лингвистикаси билан глоссематика ыртасида маълум умумийлик ва айрим фар=ли жищатлар мавжуддир.

Щар икки йыналишнинг умумий томонлари шундаки, уларнинг шар иккиси лингвистик шолатларни математик ифодалар ёрдамида баён =илишга уринадилар. Жумладан, З.Харрис ызининг лингвистик тащлилининг математик характерига эга эканлигини баён =илса, Л.Ельмслев ызининг бош ма=сади лингвистик алгебрани яратиш эканлигини таъкидлайди. Уларнинг шар иккиси тилшуносликнинг асосий вазифаси лингвистик тад=и=от техникасини ишлаб чи=иш деб биладилар.

Щар икки мактаб анъанавий лингвистик атамалардан воз кечган шолда, атамаларнинг умумий системасини, **метатнлнн** яратишга уринадилар. Щар икки мактаб вакиллари **нккн аъзолн былншнн** маъ=уллайдилар:

Агар матнни структурлаштириш (уларнинг дистрибуцияси, =ышилиши ва б.) Америка тилшуносларининг асосий ма=сади былса, глоссематикларнинг якуний ма=сади доимий ва бар=арор белгиларни =идиришдан иборатдир. Америка тилшуносларининг текшириш объекти бевосита нут=ий жараён саналади. Шунинг учун улар бой фактик материалларни =ылга киритишга муваффа= былдилар. Лекин уларга конкрет маълум бир тилдаги ёки умуман тилда мавжуд былган муносабатлар системасини ани=лаш щеч =ачон насиб этмади.

Иеъматов Х. БухДУ,
Вохидова И. Германия,
Юнусова И. ЎЗМУ

ЛЕКСИК-СЕМАИТИК МУНОСАБАТЛАР СЎЗИИ ИУТҚҚА КИРИТИШ КАТЕГОРИЯСИ СИФАТИДА

Сўзлараро лексик-семантик муносабатлар (ЛСМ) - омонимия, синонимия, гипонимия кабиларнинг ҳар бири, уларнинг тил лугат таркибини ва бадий тасвир воситаларини бойитишда, нутқий ранг-барангликни таъминлаш ва ёзувчи маҳоратини очишдаги аҳамияти ҳақида ҳар бир тил (ўзбек ёки қозок, тожик ёки грузин, рус ёки инглиз бўлсин) жилд-жилд тадқиқотлар эълон қилинган, сон-саноксиз мақолалар чоп этилган. Масала тавсифий нуқтаи назардан қанчалик кенг ўрганилган бўлса, назарий жиҳатдан шунчалик саёз ва юзаки тадқиқ этилган. Бадий маҳорат тавсифидан ташқари ЛСМларнинг ҳар бири турини чуқур тадқиқига багишланган ишларда ҳам таҳлил ва муҳокама у ёки бу ЛСМ турининг ички хил ва кўринишларини фарқлашу санаш, зўр бўлса, синонимия ва омонимия, синонимия ва гипонимия, синонимия ва антонимия, гипонимия ва градуонимия каби ЛСМ турларининг ўзаро муносабати ҳақида айрим мулоҳазаларни баён этишдан нари борилмайди. Лисоний тизимда ЛСМлар (лугат таркибини бойитиш, ранг-барангликни таъминлашдан бошқа) ўзига хос бирор вазифани бажарадими? ЛСМлар бир-бири билан умумий бир категориал маъно ёки вазифа билан ўзаро боғланганми? деган савол фанимизда кўйилмаган. Ҳозирги кунда лексик-семантик муносабат турлари бўйича энг кейинги жиддий илмий умумлашма сифатида Тюбинген университети (Германия) доктор Лотҳар Лемницнинг интернет сайтидаги "Ономасиологик лугатлар ва уларни тузишнинг лексик-семантик тамойиллари" /7/ мақоласини кўрсатиш мумкин. Бу мақола Жон Лайонз, Стефан Ульман, Хёрст Фрейм, Чаффин Рожерс кабиларнинг шу йўналишда амалга оширган ишлари асосида ёзилганлиги, Лайонз ва Ульман изланишларида эса славян (рус) тилшунослигининг бу соҳадаги ютуқлари (жумладан,

Д.Н.Шмелев, Ю.Д.Апресян ишлари) ўз аксини топганлиги сабабли уни Европа тилшунослигининг ЛСМлар тадқиқида бугунги сўнгги сўзи деб баҳолаша бўлади. Лекин бу умумлашма ҳам ЛСМларнинг тил тизимидаги умумий бир категориал белгисини очиш ва тавсифлаш масаласини ўз олдига мақсад қилиб қўймайди.

Ж.Лайонз (5,467-481) ва Л. Лемницларнинг ишлари /7/ бирига жуда яқин бўлиб, асосий фарқ Ж.Лайонз антонимиянинг уч кўриниши сифатида ажратган ҳодисаларнинг Л.Лемниц томонидан сал бошқача талқин қилинишидир. Шунинг учун ЛСМлар бўйича Европанинг сўнгги сўзи бўлган бу икки ишни биргаликда таҳлил этиш мумкин.

Бу ишларда ЛСМнинг қуйидаги турлари ажратилади ва муфассал тавсифланади:

1) омонимия, 2) синонимия (нлеснонмня ички тури билан), 3) гипонимия (когннонмня - гипонимдошлик ички тури билан), 4) ҳолонимия (меронимия) (ЛСМнинг бу тури бизда партонимия термини билан машҳур /6;/), 5) номувофиклик (Inkompatibility) , 6) антономия (том антонимия, комплементар антонимия, конверсив антонимия ички турлари билан).

Европа тилшунослари диққатидан ўзбек тилшунослигида маълум даражада тадқиқ этилган //1;2;/, славистика ва германистикага кириб келаётган /қар.:3;4;/ градуонимия четда қолган.

Кузатишлар бу ерда санаб ўтилган ЛСМ турларининг барчаси биргаликда ўзига хос битта вазифани - лисоний тизимда ҳар бир лексемани ўзгаларидан фарқлаш, маъноларини муайянлаштириш, бойитиш, уни коннотативлик билан таъминлаб нутққа киритиш функциясини бажаришга хизмат қилишини кўрсатмоқда. Бу эса ЛСМларнинг барчасини битта категория, ҳар бир алоҳида турини эса шу категориянинг элементи сифатида қарашга етарли асос бўлиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган ЛСМ турларининг ҳар бирига шу нуқтаи назардан ёндашиб кўрамыз. Намуна сифатида ўзбек, рус ва олмон тилларидан атиги биттадан мисол келтириш билан чекланиб қоламиз. Шунда ҳам мисол тафсилотига берилиб, чуқурлашиб кетмаймиз. Зеро, биринчидан, мисоллар жуда оддий

ва нафакат соҳа мутахассислари, балки "Тилшуносликка кириш" ўқув фани асослари билан таниш бўлган ҳар бир кишига ҳам тушунарли; иккинчидан, мисоллар таҳлилига сингиб кетиш бизни асосий мақсаддан - ЛСМларнинг ҳар бир тури айна бир хил категориал маънонинг турли кўринишини ифодалашга хизмат қилишини очиқ беришдан чалғитган бўларди.

Энди шу мақсаднинг воқеланиши нуқтаи назаридан ЛСМларни ҳар бири устида, жуда қисқа бўлса-да, алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтамиз:

1. Омонимия лисоний тизимда таш=и ҳар бир лексема учун ўзига хос парадигматик ва синтагматик алоқалар асосида мустақил лексемаларни бир-биридан фарқлашга хизмат қилади. Чунончи: ўзб. туш - 1. туш~рўё ~ хаёл.; тушда, тушнинг...; П.туш- ~ин- ~ пастлаш-...; тушир-; тушдик..; рус. критический: критический ~ кризис; критический ~ критика; нем/. Kiefer der - der Kiefer – der Mund – das Gesicht+ сирасида - "жағ, ияк"; der Kiefer ~ die Tanne – die Feldulme+ сирасида эса "терак".

2. Партонимия ҳар бир лексеманинг ички (алоҳида семемасига хос) парадигматикаси ва қисман синтагматикаси асосида лексемада семемаларни фарқлашга хизмат қилади. Чунончи: ўзбекча тана: тана~бош~қўл~оёқ партонимик сирасида "одам/хайвоннинг гавдаси", илдиз~шоҳ~тана~барг сирасида "ўсимлик мустаҳкам ва шохланадиган қисми" семемасини воқелантиради. Рус. ствол: корень ~ ствол ~ ветвь ~ лист сирасида "основная часть дерева от корней до вершины" семемасини, ствол ~ затвор ~ мушка ~ ... - сирасида эса "часть" оғнестрельного оружия или орудия в виде трубы" семемасини воқелантиради.

3. Гипонимия семема таркибидаги атов семасини ҳажм-сифат жиҳатдан муайянлаштиради ва мураккаблаштиради. Чунончи: ўзб. от гипероними ва байтал, айгир, бедов, саман ... каби ўнлаб гипонимлар; рус.. лошадь гипероним с родовым значением; конь, кобыла, гнедой, вороной... - гипонимы с видовыми значениями; нем. Der Baum - "дарахт"; die Tanne, die Birke, die Feldulme die Weide, die Platane, die Pappel, die Ulme - дарахт турларини атовчи гипонимлар.

4. Градуномия семема таркибидаги атов семасини миқдорий белги жиҳатдан муайянлаштиради ва мураккаблаштиради. Чунончи: "ёш" миқдори қуйидаги сўзларда: ўзб. нинни→; чакалок →; гўдак→; бола→; ўсмир→;...чол.; рус. младенец→; сосун→; малыш→; ребенок→; подросток→; юноша→;... старец; нем.. das Neugeborene →;das Baby→; das Kind →; das Madchen/der Junge →; der Mann /die Frau →; der Alte /die Alte →; der Greis/ die Greisen.

5. Синонимия умумий атов (денотатив, референтал) маъноси бир хил, лекин ифода (коннотатив, услубий) ва вазифа (функционал, кўлланилиш, бирикиш) семалари ҳар хил бўлган сўзларни фарқлайди. Чунончи, "одам боши олд қисмининг умумий кўриниши" денотатив маъноси турли тилларда: ўзб. ...турк~юз~чехра...; рус. морда~ лицо ~ лик ~; нем.... die Fresse ~ das Gesicht ~ das Angesicht.

6. Антономия градуонимик каторнинг икки чеккаси бирликлари орасидаги муносабат бўлиб (ўзб.нинни~қария: рус. младенец→; старец; нем. Das Neugeborene →; der Greis), моҳиятан лексемани нутққа киритишга тайёрловчи ўзга турдаги ЛСМдан анча фарқ қилади.

Юқоридаги баёндан кўриниб турибдики, ЛСМларга ўзига хос бир категория - сўзни маъно ва вазифа жиҳатдан нутққа олиб кирувчи восита сифатида ёндашиш ва тамоман янги талқин қилиш мумкин. Лексемани лисоний тизимдан нутққа чиқаришга тайёрлаш ва унинг маъносини муайянлаштириш жараёнида ўзига хос юқоридан қуйига қараб йўналган даражаланиш (табақаланиш, иерархия) ҳам мавжуд бўлиб, биринчи - энг юқори босқичда омонимия мустақил лексемаларни бир-биридан ажратади. Омонимик алоқалар асосида бир-биридан фарқланган - омонимия "таксимлагичи"дан ўтган ҳар бир лексема навбатдаги босқичда партонимия (ҳолонимия) "тегирмони"га тушиб, унда лексемадаги турли семемалар бир-биридан ажратилади. Навбатдаги поғонада лексеманинг партонимик муносабатлар билан бир-биридан ажратилган ҳар бир семемаси гипонимия "чигириги"дан туб, жинс умумий денотацияни тур, нав, хил, кўриниш маънолари билан бойитади (чунончи, қорамол-сигир-говмиш; от-байтал-бия), ўзига хос ички бир

лексик парадигма тузади. Жинс денотатив маъносини тур (нав, хил) маъноси билан гипонимик қаторларда мураккаблаштирган лексемалар навбатдаги босқичда градуонимик алокалар "элаги"дан ўтиб туб, денотатив маънони микдорий кўрсаткичлар билан бойитади (сигир - гунажин - тана - бузук). Бундай такомиллашиш босқичларидан туб денотатив маъносини ранг-баранг нозикликлар билан муайянлаштирган бундай лексемалар нутққа чиқишдан олдин синонимия "пардозхона"сига киради ва бу ерда турли-туман услубий бўёқлар (коннотатив маънолар) билан безатилиб нутқда вокелантиришга тайёрланади.

Бу тавсифдан кўриниб турибдики, лексик-семантик муносабат турлари ўзига хос бир вазифага - лексема маъносини босқичма-босқич муайянлаштириш, уни бойитиш ва нутққа чиқишга тайёрлаш функциясини бажаради. ЛСМларнинг умумий категориал маъноси (вазифаси) мавжуд бўлгач, уларнинг барчасини битта категорияга бирлаштириш имконияти тугилади. Бундай ёндашишда лексик-семантик муносабатнинг ҳар бир муайян тури шу категориянинг (бу категорияни лексик репрезентация ёки лугавий вокеланиш, лугавий муайянлашиш, лексемани нутққа тайёрлаш каби бир умумий ном билан аташ ҳам жоиз бўлади) бир бирлиги (элементи, шакли) мавқеида бўлади. Бу жиҳатдан лексик-семантик муносабатлар нималар биландир тилшуносликда репрезентация категориси деб аталувчи аниқлик/ноаниқлик категориясини, ёки феълни нутққа чиқишга тайёрлайдиган функционал формалар сирасини эслатади.

ЛСМлар тадқиқига шу жиҳатдан ёндашиш бу ҳодисанинг янги қирраларини очишга хизмат қилади деб фараз этиш мумкин. Жумладан, юқорида берилган баёндан кўриниб турибдики, антонимия бу силсилада тамоман ўзига хос ўрин эгаллайди. Ҳақиқатан ҳам, бу муносабат турининг бошқа турдаги ЛСМлардан туб фарқи деярли ҳар бир тадқиқотчи (жумладан, исми шарифлари юқорида зикр қилинган олимлар) томонидан ҳам қайд этилган.

Адабиёт

1. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида лугавий градуонимия: Филол.фанлари номзоди ...дис. автореф. Т. 1995.

2. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Т. Фан. 1996.
3. Воҳидова Н. Лексик градуонимиянинг турли тилларда воқеаланиши// Филология масалалари. Т. 2005-2006. 4-1.
4. Воҳидова Н. Немис тилида лугавий градуонимия.//БухДУ илмий ахборотномаси.2006. 2.
5. Лайонз.Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.Прогресс. 1978.
6. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент. Ўқитувчи. 1995.

**Шамсиддинов Ш.,
ЎЗМУ**

КЫРУВ ХОТИРА ТАСАВВУРИ АССОЦИАЦИЯСИ АСОСИДА ЮЗАГА КЕЛГАЙ ИОМЛАР

Номлаш жараёнида барча сезги аъзоларига тегишли тасаввурлар ассоциацияси бирдай иштирок этмайди. Бу жараёнда кырув сезгисига мансуб хотира тасаввурининг иштироки энг фаол шисобланади. Бунинг ыз сабаблари мавжуд. Биринчидан, инсон борли= ша=идаги информациянинг асосий =исмини кырув сезгиси аъзоси – кыз ор=али олади: нарса – шодисанинг шакли, ранги, шолати, ми=дори, шаракати ша=идаги маълумотлар кырув сезгиси ор=али шаклланади. Иккинчидан, кырув сезгиси ор=али олинандиган информация нарса – шодисанинг бевосита контактисиз муайян масофа ор=али шам шаклланиши мумкин. Шу сабабли шам ном берилиши кутилаётган нарса – шодисага ном беришда кырув хотира тасаввурлари ассоциациясининг ырни бе=иёс ва унумлидир.

Кырув хотира тасаввурининг фаоллашуви учун туртки вазифасини бир объект =ыз\аши лозим. Бу вазифани бизнинг назаримизга янги тушган объект бажаради. Биз номаълум объектнинг нима эканлигини ани=лашга интиламиз: унинг шакли, бирор белгисини, шолати ва шаракатини кыргач, бизга ыз шаётгий тажрибамиз ор=али таиш объектлардаги айна шу белгилар билан =иёслаймиз, номаълум объект билаи таниш объектлар ыртасидаги умумийликларни аии=лаймиз ва хусусий жишатлар ор=али айримликни белгилашга шаракат =иламиз.

Бу жараёни психологиядаги *ориентровка* рефлекси ор=али яна шам асосли тарзда изошлаш мумкин. Гап шундаки, «Ориентровка рефлекси одам ёки шайвонларнинг янги =ыз\овчига ёки атрофдаги мушитнинг маълум бир ызгаришга нисбатан =айтарандиган реакцияси» шисоблаиади. И.П.Павлов буни «бу нима» рефлекси ёки «текшириш

рефлекси» деб атаган.¹ Текшириш рефлекси ор=али кечган жараён таъсирида хотира тасавурлари асосида шаклланган образ айна тасавурларининг фаоллашувига туртки былган объектга ном сифатида кычади. Бош=ача айтганда, номини кутаётган объект билаи номи мавжуд объектлардаги умумийлик асосида номини кутаётган объект номлаиади.

Бу жараённи я=ин ытмишда кечган далиллар билан шам мустацкамлаш мумкин: ытган асрнинг 60-йилларида Фар\она водийсида аф\он майнаси пайдо былиб =олди, илгари бу =ушни кырмаган, номини шам билмаган маццаллий аццоли унга ола=анот деб ном берди. Чунки хал= хотирасида бунга йыналиш берган тушунча ва унинг номи хал=да мавжуд эди: «Ола, о=-=ора, о=-малла ва ш.к. =ориши= тусли (щайвонлар туси ша=ида)».² Майнаинг учиш жараёнида унинг =анотлари щаракатида кузатилган олалик белгиси ола=анот номини олишига йыналиш берган. Бунинг натижасида тилдаги майна сызининг шевага хос синоними ола=анот таркиб топди.

+уйида кырув хотира тасавури ассоциацияси асосида юзага келган номларнинг айрим турлари ша=ида сыз юритамиз.

Объектнинг ранг тасавури асосида номланиши.

Номини кутаётган объектнинг ранг тасавури асосида номланиши турлича кечади: нарсаинг номланиши ранги асосида, муайян раигга эга былгаи предмет номи асосида юз бериши мумкин.

1. Ранг тасавури асосида шаклланган номлардаги энг муццим хусусият – бир умумий номага эга былган предметни фар=лаш ма=сади асосий ырин тутди: кык бали=, кык капалаклар, кык кит, кык терак, кык ткан, кык тол, кык чумчу=, кык \оз, кык =ар\а, ола =ар\а, ола сич=он, о= =уш каби.

2. Айрим цолларда ранг тасавурунинг ызи унинг нарсага номи сифатида ишлатилишини таъминлайди. Масалан, кыкча - =овуннинг эртанищар навларидан бири. Шакл чызи=ро= ... пысти сертук кыкимтир. Бу =овун навининг шундай ном оллишига кыкимтирлиги асос былган: кык сызига кичрайтириш =ышимчаси –ча =ышиб ясалгаи.

3. Айрим цолларда муайян рангга эга былган предмет номи объектнинг ранг тасавури асосида номланишини таъминлайди. Масалан, каштан тупро=лар – дашт тупро=лари тури каштаи дарахти меваси тусида (жигар ранг) былганлигидан шундай аталади.

4. Баъзан объектнинг номланишида ранг тасавури билан шакл тасавури биргаликда иштирок этади. Масалан, =изилищтон - =ушлар оиласининг бир тури. Танасининг =уйи, яъни оё=ларигача былгаи =исми =изил рангли ищтон кийиб олгаидек тасавур уй\отади, номи шундан.

¹ Тур\унов +. Психология терминларининг русча-ызбекча изощли лу\ати. Т. «Ы=итувчи», 1975, 111-бет.

² Ызбек тилининг изощли лу\ати. I т., 528-бет.

Объектнинг шакл тасавури асосида номланиши

Объектнинг шакл тасавури асосида номланиши нарса – шодисалардаги шаклий умумийлик асосида кечади. Масалан, *лайлактумшук* – ёронгулдошларга мансуб бир йиллик ыт. Барги чызи=, патсимон, гули пуштисимон =изил, 3-6 тадан тыпланган. Башордаи кеч кузгача гуллайди. Меваси лайлак тумшу\ига ыхшашлиги учун шундай номи олган.

Бундай номланишлар турлича былади.

1. Уй – рыз\ор буюмлари билан умумийлик асосида кечади. Масалан, *Ту\мачагул* – гулхайридошларга мансуб бир ва кып йиллик ыт. Меваси тугмачасимон думало=, даиакчали тыпмева. *Чыткадум жайра* – жаралар оиласининг бир уру\и. Думида ызига хос =атти= =илсимон туклари былиб, хавф ту\илганда думини =имирлатса, бу туклар бир-бирига тегиб, товуш чи=ади, бирор нарсаи чыткалаётгаидек тасаввур уй\отади. Бу эса номланиш асоси щисобланади.

2. Объектни номлашга =уру=ликда яшовчи таниш шайвонлар билан сувда яшовчи шайвонлар ыртасидаги умумий ыхшаш жищатлар асос былади. Масалан, *денгиз арслони, денгиз кирписи, денгиз мушуги, денгиз тойчаси, денгиз сигири, денгиз фили, денгиз чыч=аси, денгиз =уёни* каби.

3. Объектни номлашда унинг феъл-атворидаги муайян хусусият инсон бажарадиган муайян шаракатлар ыхшашлиги асосида кечади. Масалан, *сыфитыр\ай* - чумчу=симонлар туркумига мансуб =уш. Щали =уёш чи=масдаи тун \ира - ширасида сайрайди. Унинг бу пайтда сайраши номозга чорловчи сыфининг азон айтишига =иёслаииб, *сыфитыр\ай* номи берилган. *Пичан ыرارлар* ыргумчаксимонлар синфига мансуб бы\им оё=ли шайвонлар туркуми. Оё=лари узун, ингичка, тез узилади. Узилганда оё\и тортишиб, тебраниб туради, пичан ыришни эслатади. Номи шундан олинган.

4. Объектнинг номланиши тасаввурнинг ми=дор муносабатига асослаиади. Масалан, *+ир=бы\им* - =ир=бы\имдошларга мансуб кыпйиллик ысимликлар туркуми. Аслида унинг бы\имлари номлаишдаги ми=дордан кып былиши мумкин. Номлаш ми=дордаги тахминга асосланган. *Мингоё=лар* – ерда яшовчи бы\им оё=ли шайвонларнинг умумий номи. Мыйлови бир жуфт. Танасининг деярли щамма бы\инларида оё= бор. Унинг номланиши щам тахминий ми=дорга асослаиан.

5. Объектнинг номланиши диний тасаввурларга асослаиади. Бунда инсон янги объектни номлаш учун ыз кузатуви доирасида былгаи борли=дан =иёс тополмайди. Бунинг о=ибатида диний тасаввурларга мурожаат =илади ва шу муайян шодисага ном беради. Мисол тари=асида Австралияда яшовчи =ушнинг бир туркумига *жаннат=ушлар* номи

берилгаини келтириш мумкин. «ЖАННАТ+УШЛАР – чумчу=симонлар туркумининг бир оиласи. Пати жуда чиройли, ялтиро=. Эркаларининг «безатувчи» пати узун былади. 43 тури маълум. Молукка ярим оролидаи то Луизиада архипелагигача былган жойларда ва Шар=ий Австралиада яшайди. Жаннат=ушлар =ораяло=дан =уз\унгача катталилда былади. Баъзиларининг думи жуда узун ... Пати бош кийим ва кийим-кечакларни безашда ишлатилади.»³

Бундай номлар юзага келиш асосини психоллингвистик омил – ыхшатиш ассоциацияси ташкил этади. Бу жараёнда инсоннинг борли=дан олган, ыз тажрибалари асосида шаклланган хотира тасаввурлари фаол иштирок этади. Номлашнинг мазкур кыринишида тилга хос энг муштим принцип – тежамкорлик намоён былади: номлашга янги лексик бирлик жалб =илинмайди, мавжуд номлардаи фойдаланилган шолда номсиз денотатларга ном берилади.

**Юсупов У.,
УзГУМЯ**

Вклад языковедов Узбекистана в развитие сравнительного языкознания

Сравнительное языкознание является одним из важнейших разделов языкознания, которое занимается сравнением языков и состоит из трех компонентов – сравнительно-историческое языкознание, типология и сопоставительная лингвистика (сравнительная типология, контрастивная лингвистика).

Систематическое межъязыковое сравнение, проводимое с целью раскрытия процессов исторического развития родственных языков, определения родства языков, проформ и праязыков получило название «сравнительно-исторический метод», а раздел языкознания использующий этот метод – «сравнительно-историческое языкознание».

Типология определяет типы языков и форм, устанавливает языковые универсалии, разрабатывает язык – эталон, специальные теории, специальные методы для себя.

Сопоставительная лингвистика занимается со сравнением родного языка с иностранным языком. Обычно сравниваются два языка (редко три и более языков). В настоящее время сопоставительная лингвистика решает комплекс теоретических и лингводидактических задач. К теоретическим задачам можно отнести следующие: 1) определение сходств и различий между сопоставляющими языками; 2) выявление тех

³ Ызбекистон Миллий энциклопедияси. 3-т.,-Т.: 553-бет.

признаков сопоставляемых языков, которые остались незамеченными при изучении одного языка; 3) определение межъязыковых соответствий (эквивалентов) и несоответствий (лакун).

К числу лингводидактических задач относятся:

- 1) определение методической релевантности сходств и различий между сопоставляемыми языками;
- 2) установление характера межъязыковых интерференций;
- 3) определение трудностей изучения неродного языка.

В Узбекистане самое широкое распространение получила сопоставительная лингвистика. Сопоставительная лингвистика в Средней Азии берет свое начало с работы Махмуда Кашгарского «Диваиу лугат ат-турк» (Словарь тюркских языков) и работы Алишера Навои «Мухакамат ал-лугатайн» (Суждение о двух языках).

Махмуд Кашгарский является первым ученым, взявшим на себя не легкий труд описания лексики и грамматического строя тюркских языков в свете достижения тогдашнего языкознания. «Диваиу лугат ат-турк» является не только двуязычным словарем, но и грамматическим пособием по изучению тюркских языков, энциклопедией этнографических, исторических, географических, фольклорных данных по тюркским народам. Важнейшим в работе также является первая классификация тюркских языков и диалектов.

Основная цель работы Алишера Навои «Мухакамат ал-лугатайн» - показать художественные совершенства тюркского языка, не уступающего персидскому языку и в некоторых случаях и превосходящего изобразительные возможности последнего. укрепить его социальный престиж как языка литературы.

В своей работе Навои подчеркивает богатые синонимические возможности тюркского языка, для чего он приводит сто глаголов, значения ряда которых невозможно даже передать на персидском языке, он показывает также и синонимию имен, наличие многих слов для обозначения названий деталей палатки – шатра, зверей, разновидностей дичи, названий лошадей по возрасту и масти, названий предметов быта и т. д.

Определенную роль в развитии сопоставительной лингвистики в Узбекистане сыграла работа Е.Д.Поливанова «Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком» (1934).

В настоящее время в сопоставительной лингвистике можно выделить две основные направления. Представителей первого направления интересует создание теоретических основ сопоставительной лингвистики, а представителей второго направления – сравнение конкретных языков.

К первому направлению можно отнести докторские диссертации Дж. Буранова и У.К. Юсупова (1983). В диссертации Дж. Буранова разрабатывается теория типологической категории. Типологическая категория, будучи языком – эталоном для сравнения языков имеет план выражения и план содержания. План содержания – это максимально абстрактное значение (понятие), план выражения – это совокупность всех языковых средств языка, которые выражают данное абстрактное значение, т. е. типологическое значение. Типологическими формами могут быть единицы различных уровней языка. Типологическая категория – это межуровневая макрокатегория т.е. лингвистическое поле. В диссертации подробно описана структура, параметры и особенности типологической категории. На основе концепции типологической категории Дж.Буранова написано много диссертаций в нашей республике (М.И. Гадоева 1989; О.С.Кажаева 1991; П.Курбаиазаров 1985; М.Расулова 1998; Б.У.Уралов 1998; Т.Эргашев 1989; Х.Т.Шадиев 1989 и т. д.)

В докторской диссертации У.К.Юсупова разрабатывается теория, предполагающая умелое сочетание полевого, малосистемного, денотативного и трансляционного подходов (методов) при сравнении языков. У.К. Юсуповым разработаны специальные параметры для сравнения малых систем – грамматических категорий, частей речи, словосочетаний, лексем, фразеологических единиц, лексических группировок, простых и сложных предложений. Также разработаны принципы сравнения языков. В диссертации также говорится о сравнении языков на уровне языка и речи.

Во втором случае сравниваются речевые акты, операции при порождении высказывания. На основе теории У.К. Юсупова написаны диссертационные работы Г.Хашимова (1982), Г.Салимова (1991), Т.Умирзакова (1988), Абдувалиева (1989).

Некоторые аспекты теории сопоставительного изучения языков разработаны также А. Абдуазизовым (1974), М.А. Абдуразаковым (1978), Дж. Джусуповым (1991), М. Расуловой (1998).

К сопоставительным работам, направленным на сравнение конкретных языков можно отнести диссертационные работы, монографии, учебники и пособия следующих лингвистов:

Е.Д. Поливанов (1934), А. Абдуазизов (1967, 1974), М.Абдуразаков (1997), А.А. Абдуллаева (2003), Ш.А. Абдурахманов (1973), А.Л. Абдурахманова (2004), А.И. Абражиев (1962), А.М. Авулов (1973), Ю. Аглаев (1978), А. Азизов (1960,1983), А. Азизов и др. (1965), А. Азизов ва бошк. (1965), Ф.И. Арсланова (1980), Г.М. Атаева (1990), Х. Барнохаджаева (1958), Н.А. Баязитова (1958), Ж. Буранов (1973), Дж. Буранов, У.К. Юсупов, М.А. Ирискулов, А.С. Садиков (1986), М.М. Гадоева (1989),

Дж. Джусупов (1991), Ж. Ёкубов (2005), Н. Зуфарова (1971), М.С.Исматуллаева (1972), Н.И. Кодирова (2001), Н.М. Камбаров (1990), О. Кажаева (1991), Б.А. Каримова (2003), З.Р. Каримова (1981), Н.Р. Каримова (1970), К. Кажамов (1983), С.Л. Ким (1986), И.А. Кистен (1952, 1979), П. Курбаназаров (1985), А. Курбанбаев (1992), А.Г. Максумов (1972), Дж. Матякубов (1996), К. Мелиев (1969, 2001), Т. Мирсогатов, В.Д Мусаева (1986, 1989), К. Назаров (1980), Ш.О. Назарова (2004), К. Намазов (1978), М. Нушаров (1974, 1976), О. Охунов (1973), Н.Н. Панжиева (2004), Н.М. Пазилова (1991), Е.Э. Поливанов (1934), М.И Расулова (1998), Х. Сайтниязова (1989), Г. Салимов (1991), И. Салиев (1985), Г.Х. Сатимов (1987), З. Сиддиков (2000), С. Солиев (1991), К. Тайметов (1969), Ш. Усмонова (2000), Б.У. Уралов (1988), В.А. Федоров (1973), М. Финкельштейн (1980), А. Хамитова (1969), Г. Хашимов (1982), З.Худайберганаева (1999), Ж. Шабонов (2000), Х.Т. Шадиев (1989), Т. Эргашев (1989), О. Эшонкулов, Н.К. Турниязов (1982), У.К. Юсупов (1971), Х. Якубова (1964) и др.

Этих работ по сравнительным языкам можно делить следующим образом:

Английский – узбекский – 37 работ

Английский – русский – 1 работа

Английский – немецкий – русский – 1 работа

Английский – узбекский – русский – 5 работ

Русский – узбекский – 20 работ

Русский – казахский – 1 работа

Немецкий – узбекский – 4 работы

Немецкий – каракалиакский – 2 работы

Французский – узбекский – 7 работ

Узбекский – тюркский – 8 работ

Как видно из статистики, самое большое число сопоставительных работ составляет работы по сопоставительному изучению английского и узбекского языков (их 37), второе место занимают работы по сопоставительному изучению русского и узбекского языков (их 20). Говоря о работах, направленных на сравнение конкретных языков, следует отметить, что во многих из них не только определяются сходства и различие между сопоставляемыми языками, но и устанавливаются те признаки, оставшиеся не замеченными при изучении одного языка, предлагаются новые классификации сравниваемых единиц, инвентаризируются средства выражения семантических категорий и т. д.

Есть и определенные сдвиги и в области типологии в Узбекистане. Сюда можно отнести работы О.С.Хожаевой (1991), С.Рахимова (1973, 1978), К.Тайметова (1989), А.С.Садикова (1969), Г.Хашимова (2002), Т.Эргашева (1989). Важным достижением в

области типологии в начале XXI века в Узбекистане можно считать докторскую диссертацию Г.Хашимова «Типология сложного предложения в разносистемных языках», где к сравнению привлекаются около девяносто языков, устанавливаются несколько десятков языковых универсалий, вводится в языковедие более десяти новых терминов, даётся новая классификация сложных предложений, предлагается усовершенствованная система параметров для сравнения сложных предложений.

Таким образом, изучение диссертационных работ, монографий, учебников, учебных пособий даёт нам основание считать, что ученые Узбекистана сделали весомый вклад в развитие теории сравнительного языковедения, а также в сравнение конкретных языков. А если включить сюда статьи, которых мы не рассматриваем в нашем докладе, то доля вклада наших ученых в развитие сопоставительной лингвистики будет еще больше.

**СОДНҚОВ Қ.,
ТДШН**

БОБУРНИНГ НАВОЙ АСАРЛАРИ ТИЛИ ТЎГРИСИДА АЙТГАН СЎЗЛАРИГА БИР БОҚИШ

Захируддин Муҳаммад Бобур ўзининг «Бобурнома» асарида Низомуддин Мир Алишер Навоий асарларининг тили тўгрисидики адабиётшунослигимиз учун керакли ва ўта муҳим бир маълумотни ёзиб кетган. Чунончи, у Фаргона вилоятининг пойтахти Андижон таърифидики ёзади: *Eli türkdür. Şahri-vu bāzārīsida türki: bilmäs kişi yoqtur. Eliniñ lafzi qalam bilä rāsttur. Ne üčün-kim, Mir ‘Alişer Navāyi:ninñ musannafātī, bāvujud-kim Hirida našu namā tapırtur, bu til bilädür* [1].

Захируддин Бобурнинг ушбу сўзлариники ўзбек тилшунослари ҳар турли талқин этадилар. Баъзи олимлар айни маълумотни рўқач қилиб, бу сўзларики билаи Бобур Навоийнинг андижон шевасида ижод қилгаилигиники таъкидлайди, шундай экан, Навоий асарларики тилининг асосиники андижон шеваси ташкил этгаи, дея қарайдилар [2]. Бошқа бир олимлар Навоийнинг Андижонда бўлмаганлигиники вақ қилиб, бу фикрники инкор этадилар [3].

Таъкидлаш жоизки, бу ўринда Бобур ҳақ. Ўзбек адабиётшунослиги ўтмишида Навоий меросига, қолаверса, унинг ижодига, бадий маҳоратига холис баҳо берганлардан бири ҳам Бобур бўлади. Бирок, «Бобурнома»даги маълумотларники, тўғрироғи, матнники хато тушуниш, нотўғри талқин этиш оқибатида олимларимиз ичидики турли, ҳатто бири-бирига зид баҳслар келиб чиқмоқда.

Англашилмовчилик, аввало, матндаги Андижон шеваси ҳақида айтилган *Eliniñ lafzi qalam bilä rāsttur* жумласи билан кейинги - Навоий асарларининг тили хусусида айтилган фикрларни маитқан хато боғлаш туфайли келиб чиққан. Буни улар: Андижон элининг тили (яъни шеваси) адабий тил билан мосдир. Ҳиротда улгайиб, тарбия топган Навоий асарларининг тили ҳам айни шевага мосдир, дея талқин этганлар.

Аслида буни бошқачароқ тушунмоқ керак. Фикримизнинг исботи учун Бобур ёзган жумлаларнинг маънисини бир бошдан чақиб кўрайлик. Эътибор берилса, муаллиф, матнда Фаргона вилояти ҳақида маълумот бера туриб, бу юртнинг улуси турклар, улуснинг тили эса туркий тил эканлигини таъкидламоқда. Матндаги *Eliniñ lafzi qalam bilä rāsttur* жумласи икки хил хулосага олиб келади: 1) мазкур жумлада Фаргона (Андижон) элининг лафзи (яъни туркий тил) ёзма шаклда (бадий адабиёт орқали) шуҳрат қозонгани таъкидланмоқда; 2) бу жумла, мантқан, улуснинг тили (андижон шеваси) адабий тилга яқин эканлигини ҳам англатади. Адабий тил тарихида бу учраб турадиган ҳодиса. Масалаи, қорахонийлар даврида амал қилган ёзма адабий тилда қошғар шеваси етакчи эди. Шунинг учун ҳам айрим манбаларда ўша давр адабий тили «қошғар тили» деб ҳам аталган (масалан, Амир Арслон тархон ўз шеърида Адиб Аҳмад Югнакий ижод қилган ёзма адабий тилни шундай атайди. Унинг ушбу шеъри «Ҳибату-л-ҳоқоийк» асарининг мавжуд нусхаларига илова қилинган). Демак, Бобурнинг ёзмаларидан темурийлар даври адабий тилига («чигатой туркийси»)га кўпроқ андижон шеваси яқин турганлиги аён бўлади.

Матн таҳлилида давом этамиз. Кейинги жумлада *Mir ‘Ališer Navāyi:nīñ musannafāti ... bu til bilādūr* (Мир Алишер Навоийнинг асарлари ... ана шу тилдадир) гаии - бош гап; тўсиқсизлик мазмунидаги *bāvujud-kim Hirida našu namā tapīptur* (Хирийда ўсиб-улгайганлигига қарамай) жумласи - эргаш гап. Бирликда тўлигича тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилади. Муқими, бу гап билан *Eliniñ lafzi qalam bilä rāsttur* жумласида таъкидланган Андижон элининг шевасига эмас, балки ўша гапда қайд этилган адабий тилга ишора қилинган. Бобур бунинг билан Ҳирот адабий мактабининг намояндаси бўлмиш Алишер Навоий асарлари ҳам ушбу туркий ёзма адабий тилда экаиличини таъкидламоқда. У андижон шеваси Навоий асарларининг тилига асос бўлганлигини эмас, балки Фаргона (Андижон) ва Ҳирот адабий муҳитларида ягона адабий тил амал қилганини, Навоий асарлари эса ўша адабий тилда экаиличини айтган. Бобурнинг ушбу маълумоти темурийлар давлатининг барча ўлкаларида ягона туркий адабий тил (эски ўзбек адабий тили //«чигатой туркийси») амал қилганига далил бўла олади.

Мулоҳазалардан келиб чиқиб, Бобурнинг Андижон элининг тили хусусидаги фикрини шундай талқин қилиш мумкин: «Эли туркдир.

Шаҳри ва бозорларида туркий билмас киши йўқдир. Элининг лафзи қалам билаи [ёзма адабиёт тили, ёзма адабий тил билан] мосдир. Не учун ким [ажабланарлиси], Мир Алишер Навоийнинг таснифлари [асарлари], (унинг ўзи) Ҳирийда ўсиб-улгайганлигига қарамай, ушбу тилда [Фаргона ва Ҳирот адабий муҳитлари учун ягона бўлган адабий тилда] дир». Бобурнинг ёзганлари М. Салье таржимасида яхши чиққан. Туржима шундай: «Жители Андижана – все тюрки; в городе и на базаре нет человека, который бы не знал по-тюркски. Говор народа сходен с литературным; сочинения Мир Алишера Навои, хотя он вырос и воспитывался в Хирате, [написаны] на этом языке» [4].

Навоий асарларининг тили хусусида сўз кетганда уни ўша кезлардаги туркий тил шеваларининг биттасигагина боғлаб қўйиш мумкин эмас. Улуг мутафаккир Навоий Хуросону Маворауннаҳрдагина эмас, бутун темурийлар салтаватида (бутун Туронда), Олтин Ўрда, қолаверса, мусулмон турк элларида амал қилган ёзма адабий тилда ижод қилди. У ўз ижоди билан темурийлар замонида амал қилган бутун бир адабий оқимнинг бошида турди, туркий адабий тилга етакчилик қилди. «Лисону-т-тайр» асарида буни шоирнинг ўзи ҳам таъкидлаган эди:

**Türk nazmida çu men tartip ‘alam
Äylädim ul mamlakatni yakqalam [5].**

Навоий mamlakatni yakqalam äylädim деганда бутун Турон элларининг тилини ёзма адабий тилга бирлаштиргани, асарлари эса улар учун ягона бўлган ёзма адабий тилда эканлигини қайд этмоқда.

Адабиёт:

[1] Zahir Al-din Muhammad Babur. Babur-nama (Vaqayi’). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto Syokado, 1995. P. 5.

[2] Дониёров Х. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир (унлилар системаси ҳақида) // Навоий ва адабий таъсир масалалари. -Тошкент, 1968. 279-301- б.

[3] Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи // Навоий ва адабий таъсир масалалари. 238-257- б.

[4] Бабур-наме. Записки Бабур. Перевод М. Салье. -Ташкент, 1993. С. 30.

[5] Ali Şir Nevayi. Lisanü’t-tayr. Hazırlayan M. Canpolat.- Ankara, 1995. S.268.

**Нсмоилов А., Тошқин А.
ТДШН**

ЎЗБЕК ТИЛИ ЖАҲОН МИҚЁСИДА

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, нафақат давлатнинг, шунингдек, ўзбек тилининг ҳам эътибори жаҳон миқёсида ортиб бормоқда. Ўзбек тилшунослиги, адабиётшунослиги ва халқ оғзаки ижодига бўлган қизиқиш кун сайин кучаймоқда.

Айниқса, Афғонистонда 2005 йилда туркий тилларга расмий тил мақоми берилиши ўзбек тилининг кенг ўрганилишига яна бир тўртки бўлди. Агар Афғонистонда Савр инқилоби даврида фақат битта расмий “Юлдуз” газетаси нашр қилинган бўлса, ҳозирги кунда Сарикул шаҳрида “Ойдин”, Мазори Шарифда “Улус”, Толқон шаҳрида “Хулқар”, Кобулда Кобул университети ўзбек департаментининг органи “Белги” газеталари нашр қилинмоқда. “Юлдуз” газетаси ҳам неча йиллик танаффусдан кейин яна қайта нашр қилина бошланди. Бу газеталар ичида “Белги” ойлик газетаси алоҳида эътиборга сазовордир. Чунки бу газетада фақат ўзбек тили ва адабиётига оид мақолалар нашр қилинади. Бу газета ўзбек департаменти талабаси ва янги ташкил қилинаётган ўзбек мактаблари ўқитувчиларига илмий-методик ёрдам кўрсатувчи органдир.

Мактаблар учун 1-синф алифбоси нашр қилинди. Шу билан бирга бир қатор классик ва ҳозирги замон шоирларининг асарлари ҳам чоп этилди. Масалан, Захируддин Муҳаммад Бобурнинг замондоши форс ва турк тилларида ижод қилган Муҳаммад Байрамхоннинг туркий девони Мазори Шарифда нашр қилинди. Бу китобни ўрганиш бобуршуносликка қўшиладиغان муҳим ҳисса бўлади деган умиддамиз. Яна 2004 йилда Мавлоно Лутфий Хиравийнинг шеърлари “Тўғри йўл” номи остида Балхда нашр қилинди. Замондошимиз Вакилзода Андхуйийнинг шеърлар тўплами “Кўнгил навоси” номи билан чоп этилди. Муҳаммад Козим Амийнинг “Ватанни эслаб...” шеърини тўплами Покистонда Пешоварда нашрдан чиқди. Абдуманнон Тошқиннинг ислоҳ қилинган араб алифбосида “Урго” номли шеърини тўплами Германиянинг Берлин шаҳрида чоп этилди. Саудия Арабистоннинг Ат-тоиф шаҳрида Шаҳобиддин Яссавийнинг “Туркистон аччиқ ҳақиқатлари” номли тарихий очерки ва шеърлари ҳамда диний ва тарихий мавзуларга бағишланган “Буюк Туркистон тарихи” рисоласи нашр қилинди. 2004 йил охирида Афғонистоннинг Шибиргон шаҳрида фақат ўзбек тилида китоб, журнал ва бошқа тижоратли ахборотлар, эълонлар нашр этувчи матбаа (нашриёт) ишга тушди ва ҳозирги кунда у фаол ишлаб турибди.

Албатта, бу нашриётнинг ўзбек тилининг ривожланишига ҳиссаси катта бўлади. Афғонистон ўзбеклари ҳақида бир қатор тарихий ва бадиий адабиётлар Туркияда ҳам нашр қилиб келинмоқда. Масалан, 2001 йилда Истамбулда “Афғон Туркистони – мазлум турклар ўлкаси” номли китоб

нашр қилинди. Истамбул шаҳрида неча йиллардан бери туркий тиллар ва адабиётига оид материаллар чоп этиб келинмоқда.

2000 йилдаи бошлаб Истамбулда “Бедиллистон – Гулдаста” номли тўплам нашр қилиб келинмоқда. Бу тўпламга Мирзо Бедилдан тортиб то шу кунгача форс ва туркий тилларда ижод этган ва ижод этаётган классик ва ҳозирги замон адибларининг терма шеърлари чоп этилмоқда. Шунингдек тўпламда қизиқарли насрий ҳикоялар, қўшиқлар, ҳикматли сўзлар, тарбиявий, диний ва урфоний мавзудаги матнлар кўзга ташлаилади. Тўпламда Мирзо Бедил асарларига алоҳида эътибор берилмоқда. Деярли ҳар сонда устод Салоҳиддин Салжуқийнинг Бедил газалларига ёзган шарҳи эълон қилиб келинмоқда.

Гулдаста қисмининг 5-жилди шу билан бошқа жилдлардан фарқ қиладики, унда икки тиллик Соиб Табризий, Қурбат, Мавлоно Балхий асарларидаи намуналар ҳамда ўзбек тили ва адабиётининг асосчиси Алишер Навоий асарларидаи парчалар, Ўзбекистон ва Афғонистонда яшаб ижод қилаётган замондош шоирларимиз шеърларидан намуналар берилгаи. Классик шоирларимиз Мавлоно Лутфий, Хусайн Бойқаро, Нодира, Амир Умархон, Муқимий, Фурқат, Завқий ва замондошларимиз Зулфия, Ҳалима Худойбердиева, Ҳабибий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол, Тоҳир Қаҳҳор ва бошқаларнинг шеърлари араб-ўзбек ва лотин-ўзбек алифболарида чоп этилган. Бу тўплам ўзбек китобхонлари орасида кенг тарқалиб, катта қизиқиш билан ўқилмоқда. Тўплам Низомиддин Амир Алишер Навоий номидаги Афғонистон матбуот уюшмасининг совринига сазовор бўлди. Тўпламнинг ношири ва тайёрловчиси Ҳабибуллоҳ Ҳамнаво Чигатой Афғонистонда тугилган. Отаси асли тошкентлик бўлиб, у 1932 йилда Афғонистонга кўчиб келгаи. Ҳабибуллоҳ Чигатой ҳозирги кунда Истамбулда яшаб тижорат ишлари билай ҳам шугулланиб туради. У дарий, туркий тилларда кўплаб шеър, мақола ҳамда бадий ва тарихий асарлар ёзган. Унинг ўзбек (туркий) шеърларидаи бир парча келтираимиз.

Она тил

Жон фидо бўлсин сена эй она юрт у она тил
Ҳар ера борсам унутмам ман сани дурдона тил
Бошқа тилларни билмиш, албатта лозимдур ва лек
Ўз тилингни билмаганга айбдур бегона тил
Сог қолгин доимо саи она юрт у она тил.

**Ишопходжаев С., Ахмеджапов Т.
УзГУМЯ**

О "СТРУКТУРИРОВАНИИОСТИ" ЕСТЕСТВЕИИОГО

ЯЗЫКА ПРИ КОМПЬЮТЕРНОМ ПЕРЕВОДЕ С ОДНОГО ЯЗЫКА НА ДРУГОЙ

Система компьютерного перевода с одного языка на другой работает по сложнейшим алгоритмам, которые учитывают грамматику языка и семантику предложения. При этом даже орфографические изменения могут повлечь за собой усложнение или упрощение алгоритма. Например, орфографическая реформа отменившая в русском языке твёрдый знак в конце существительного резко усложнило программирование. Это буква позволяла легко отличить существительное от других частей речи. Но основная сложность алгоритмов и связанная с ней качество перевода зависят от уровня "структурированности" естественного языка. Например, английский язык с его строгим порядком слов более "структурирован" чем русский (несколько падежей и свободный порядок слов).

Следует отметить, изначально общий язык у разных народов одной группы языков развивался неодинаково. С различными темпами в соответствии с внутренними законами развития каждого данного языка и с конкретными историческими условиями жизни народа – носителя данного языка. Например, некоторые специфические, фонетические и лексические особенности современного таджикского языка отличающие его от персидского(иранского) языка объясняется тесным взаимодействием на протяжении веков с тюркскими языками(преимущественно с узбекским).

С развитием научно-технического прогресса в области информатики, в информационной технологии происходят глобальные интеграционные процессы. Эти интеграционные процессы в малом, также имеют место в странах говорящих на родственных языках.

При обмене информацией очень часто требуется перевод информационного материала с одного родственного языка на другой. Разумеется, наиболее прогрессивной и быстрой при этом может быть использование компьютерной технологии перевода материала с одного языка на другой.

В связи с этим рассмотрим уровень "структурированности" естественных родственных языков столь необходимых для компьютерного перевода между этими языками.

Языки и диалекты объединяются в одну группу на основании общности их происхождения, на основании их генетического родства. Иначе говоря, объединяя все эти языки и диалекты в одну группу, мы признаём тем самым, что все они произошли от одного общего источника, от одного общего языкового корня. Доказательством генетического родства языков группы является общность их лексического ядра и основ

грамматического строя.

Грамматический строй языка и ядро его лексики чрезвычайно устойчивы, составляя основу языка, они сохраняются в нем (видоизменяясь, разумеется) на всем протяжении его существования и не могут быть заимствованы одним языком у другого. Следовательно, общность грамматического строя и основного лексического ядра языковой группы может объясниться только происхождением их от одного общего языка, от которого они унаследовали основы своей грамматической структуры и словарного состава, т.е. они между собой "структурированы".

Такая "структурированность" родственных языков даёт возможность резко упростить алгоритмизацию и программное обеспечение компьютерного перевода, сократить трудозатраты на процесс редактирования переводящего материала при сохранении необходимого уровня качества перевода.

С учетом анализа компьютерного перевода между "структурированными" языками рассмотрим такой перевод и между "не структурированными" языками. Известно, что программы автоматического перевода между "не структурированными" языками дают возможность ознакомиться с содержанием переводимого материала. Этот материал в последующем подлежит квалифицированному редактированию специалистом-переводчиком.

Следует отметить, что такое редактирование переводного материала, полученного таким путем, трудоемкая работа и является достаточно дорогой. В этих случаях, для улучшения качества перевода используются встроенные средства для ручного редактирования, как исходного, так и результирующего материала. Для получения удовлетворяющего качества перевода отредактированного материала с использованием средств ручного редактирования производится непосредственно несколько раз.

Такая специфика рассмотренного компьютерного перевода материала между "структурированными" языками и "не структурированными" языками, например, дает возможность использования узбекского языка (как ведущего языка тюркской группы),

Как языка посредника при компьютерном переводе с русского (как ведущего языка славянской группы) на другой язык тюркской группы. Аналогично, можно рассмотреть с узбекского языка на русский. При этом русский язык станет языком посредником между узбекским языком и другими языками славянской группы. Это в свою очередь интенсифицирует обмен информацией между народами различных групп языков в веке глобализации, во всех сферах общественной жизни, в которой мы живем.

МАЪНО ТЕРАФИКА НИТИЛИШИ ВА УНИ АНИҚ ҚЎЛЛАШ МУАММОЛАРИ

... сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул
махзаиедурким, жомии маонии жузв ва куллдур.¹

... алфоз ва иборат вазъ қилурда турк сортқа фоик келибдур
ва ўз алфозида ишорат, иборатига мазиятлар кўргузуптур...²

«Дерлар сени дур, савоб эрмас бу,
Сен жавхари руху дур куруқ сув»³

Тил миллат руҳидир. Тилсиз миллат жонсиз танадир. Миллатнинг тили қанча бой бўлса, унинг тафаккури, билими ва илми шунча юксак бўлади, агарда фикрлаш қобилияти камбагал бўлса, ўз истеъдод ва билимларини бошқаларга етказиш ҳам шунча қийин бўлади.

Тил миллатнинг борлиқ имкониятини рўёбга чиқарадиган ва бошқаларнинг имкониятидан баҳраманд қиладиган воситадир. Шунинг учун тил ҳар бир халқнинг зиёли кишилари ардоғида бўлиб келган, шундай бўлмоғи керак. Ҳар бир миллат ўз тилини ўзининг энг буюк қимматли мулкидай эъзозлайди. Ўз тилининг софлигига, бойлигига ва келажакда онг савиясини ва иқтисодий ва ижтимоий ривожлаишининг муҳим воситаси сифатида жон куйдиради.

Ҳамононки тил миллатнинг руҳи, миллатни миллат сифатида шаклланиши учун энг асосий омиллардан бири, иқтисодий, ижтимоий, маданий ривожланишининг муҳим воситаси экан, бу тилнинг тўғри ривожлаиши учун ҳар томонлама давлат миқёсида эътибор бўлмоғи лозим.

Одатда тилнинг жонкуярлари шоирлар ва ёзувчилар бўлади. Шу мазмунда ҳозирги замон шоирларининг шеърларидаги тилга муносабатни кўриб чиқиш учун шу кунларда газета ва журналларда босилиб чиқаётган шеърларга бир назар ташласак.

Атоқли шоиримиз А.Орипов «Оллоҳнинг ишлари»⁴ шеърисида ёзади:
«Агар бир шахд қилса Яратган Эгам.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами 16-ж,8-б,2000й.

² Шу китоб,11-б

³ Алишер Навоий 9-ж,30-б,1992й.

⁴ Халқ сўзи. 21 феврал.2003й.№ 43-44

Арслонга шоқолни айлағай улфат».

“Шахд” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да¹ “асал” деб берилган. Афтидан, бу “жаҳд” сўзи бўлиб, арабча “бир ишга каттиқ киришмоқ” маъносини беради ва шоир бу сўзни ўзбек тилидаги баъзан “ж” ўрнига “ш” субституция ҳодисаси юз беришини назарга олганда, шоир бу сўзни “жаҳд”нинг ўрнига ишлатган бўлса керак. Бу байтда табиийки, “шахд” сўзи том маъносида бутунлай бир-бирига қовушмаган маъно беради.

Ҳозирги замон шоирларидан Қутлибеканинг шеърларига² назар ташласак:

«Кундузларим етмас, шабларим етмас» “шаблар”, яъни форс тилида «кечалар» маъносида, лекин ўзбек тилида бундай сўз ўзлашмаган. “Ватан” шеърида шундай мисралар бор: «Ёниб битган бўлса йўлингда чим, синиб тушган бўлса, эгнингда қафас». “Чим” сўзи ўзбек тили изоҳли лугатида том маънода “ернинг кўчирилган ўтли бир парчаси” бўлиб, шеърий матнда бу сўз баъзаи том маъносида ва баъзаи кўчма “тўсик” маъносида ишлатилади. Бу ўринда “чим”нинг ўз ва кўчма маънолари мос келмайди.

Шоирнинг яна бир шеърида шундай мисраларни учратамиз: «Ховандар юрагим, самандар ёдим». Бу мисрадаги “ховандар” сўзи ҳеч бир лугатда йўқ.

Яна бир шеърида шундай мисра бор: «Сўқмоқлар тасмадир, йўллар ёсуман», “Ёсуман” сўзи ўзбек тилида “жодугар аёл” маъносида ишлатилади. “Йўллар” билан “ёсуман” мантикий уйғунлашмайди.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасига бир назар ташласак.

ШоирСултон Муроднинг «Остона» шеърида шундай мисраларни ўқиймиз:

«Онамнинг хоки, пойи ох,
Менга остона, остона»

“Хоки пойи” бу “оёқнинг остидаги тупроқ” дегани, лекин унинг ўртасига вергул қўйилиши “хоқ” билан “пой”нинг ўртасидаги маъновий боғлаишни бир-биридан ажратади. «Шу пок икки оёқ ости, Ватан расмона-расмона». “Расмона” сўзи йўқ, «росмаи» сўзи бор. “Росмана” “тўла”, “мукамал” маъносини беради. “Расмона” сўзи эса, ўзбек тилида лугатлари учрамайди.

Яна шундай мисра бор: «Буни билган захот жаннат, куяр қасдона - қасдона». “Қасдона” “бир мақсад билан” “бир гараз билан” маъносини беради. “Жаннат қасдаи куйиши” маъно жиҳатдан бир-бирига мос келмайдиган жумла.

«Ҳасса» шеърида шундай мисралар бор:

«Экдим бир жуфт қабрга,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати 1-2. М.1981й.

² «Моҳият» газетаси № 10 07.03.2003й

Томирлари туташсин.
Рухлар қўниб қуш каби
Шох деб армон буташсин.»

Биринчи мисрадаги “Экдим бир жуфт қабрга” тугалланмаган жумла. “Жуфт”ни қабрга экиб бўлмайди. Рухлар қуш каби учиб-қўнса майли, лекин “армонни” “шох” деб “буташгани” ақлга сигмайди. “Шох бутамок” “армон ушалмок” бирикмасидан анча йироқ.

Одатда шеъринг асарларда вазн, қофия талаби билан, баъзан бадий санъатларнинг оддий китобхон тушунмайдиган қонуниятлари таъсирида меъерий тил қоидалари бузилиш ҳоллари бўлади. Лекин, шуни айтиш керакки, бу “бузилишлар” ҳеч қачон сўзларнинг ўзаро синтактик ва семантик муносабатларидаги уйғунликка путур етказмайди. Айниқса, Навоий ва Бобур каби буюк шоирларда бирон бир маъновий сакталик топилмайди. Бу уларнинг ўз тилларига нисбатаи ниҳоятда эҳтиёт билан муносабатда бўлгаиларидан далолат беради.

Насрий асарларда эса агар бирон бир мажбурият бўлса, у ҳам ўзбек тилининг бойлигидан имкон қадар кенг ва тўғри фойдаланиш талабидир. Шунинг учун ҳозирги кунда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида босилиб чиққан битта қиссадан парчани меъерий адабий тил нуқтаи-назаридан таҳлил қилинди.

Парчанинг бошида асарнинг муаллифи Ш.Ҳамроев билан суҳбат келтирилади. У мухбирнинг саволига жавоб бериб, жумладан: “... энди, бу борада ижодкор ҳақида гапирадиган бўлсак, сўз масъулияти унинг зиммасига алоҳида вазифа юклайди. Чунки ижодкорнинг фикрини ифода этишнинг ягона воситаси сўз ҳисобланади. Аслида ҳам яхши асарни мутолаа қилиб туриб, ўқувчи тилимизнинг гўзаллиги, жозибаси, таъсирини ҳис этади, шундай роҳатланади. Яъни адабиётнинг қудрати ҳам сўздаги жозоба, унинг имкониятлари очилганда намоён бўлади, десак хато қилмаймиз”.

Муаллифнинг бу сўзлари ҳеч бўлмаганда адабий тил меъерларига риоя қилишга “даъводир”. Асарни ўқий бошлаганимизда биринчи гапдаёқ шундай жумлага дуч келамиз: «... жисм-у жуссамдаги мудроқ тортган туйгуларимни бирдан жунбушга келтирган...». “Туйгу” дилда, кўнгилда, қалбда, юракда ва ҳ.к. бўлади. “Жуссада”ги “туйгу” бир-бирига унча уйғун келмайдиган бирикма. Шу гапнинг давомида ўқиймиз:

«...Ҳаётнинг қоронгу пучмоқлари...». “Пучмок” сўзи сифат, яъни “ичи пуч” маъносида қўлланилади. Муаллиф бу бирикмадаи кузатган маъноси номаълум.

«Орзу - умидларини маиша шу бегубор истак тимсолида қайта кашф этган», “орзу-умидлар” кашф этилмайди, орзу умидларнинг бирон-бир тимсоли бўлмайди, чунки бу бир-бири билан маъно жиҳатдан қовушмаган бирикма. «Ҳаётнинг тез ва шитоб билан оқётган катта ўзанига тушиб

қолгаидек», “ўзан” билан “оқаётгаи” сўзи бир-бирига маъно жиҳатдаи мослашмаган. Чунки “ўзан” “сув оқиб ўтадиган жой” маъносини ифодалайди.

«Унинг энди: ўглингизга ўзингиз исм топинг», - дея хиёл зарда ва иддао аралаш айтгаи сўзларида...»

“Иддао” сўзининг иккита маъноси бор, биринчиси, “бир нарсага даъво қилиш”, иккинчиси, “тўгри-нотўгрилиги исботланмаган сўз”. Бу бирикмада гаининг биринчи қисми билан муаллиф гапида ўзаро уйғунлик кузатилмайди.

Кейинги гапда эса «шундай пайтда кимдир ўглимга ҳеч кимнинг хаёлига келмаган мўъжаз исм ҳам топар...», “мўъжаз” сўзи “чоғроқ”, “кичикроқ” маъносини беради. Исмга нисбатан бундай сифат ишлатилмайди.

«Ҳайҳотдек шаҳарда...» “хайҳотдек” сўзи ўзбек тилида “бахайбат”, “жуда катта” маъносида ишлатилади. Шаҳарга нисбатаи “хайҳотдек” сифатини ишлатиб бўлмайди, чунки шаҳар катта бўлади.

«У келажакда аиа шу исм остида ўсиб улгаяди...». “Исм остида” бу русчадан кўчирма. Ўзбек тилида “исм остида” дейилмайди, балки “бу исм билан” дейилади. «Бошимда минг битта исм ғужғон тортиб айланар...». “Ғужғон тортиб” бирикмаси ўзбек тилида учрамайди, ўзбек тилида “ғужғон уриб” тургун бирикмаси бўлиб, уни бошқа сўз билаи алмаштириб бўлмайди. Алмашганда маъно бузилади. «...у энди бойқуш чинқиригидек қулоққа хунук ва ёқимсиз эшитилади...». “Бойқуш чинқириги” – бир-бирига мос тушмаган бирикма. «Балки тавқи лаънат теккан кимсанинг ихрашига ўхшаб қолган эди». “Тавқи лаънат”, “лаънат халқаси” - бу “лаънат халқаси” тегмайди, балки бўйинга осилади. “Ихраниш” эса қийноқдаи бўлади. Бу ерда бир-бирига қовушмаган жумла.

«Хаёлимнинг олис ўнгирларида бир уюм оппоқ булут каби оҳиста сузиб юрар...». “Ўнгир” чуқурлик. Чуқурда “булут” бўлмайди. «Азбаройи жаҳли чиққайидаи яноқлари «пир-пир» учиб тушар». Одатда “пир-пир” учиш кўзга ёки лабга нисбатаи ишлатилади, яноқ эса учмайди.

«Унинг мана шундай ислиқи ва гариб қиёфасига қараб туриб...». “Ислиқи” билан “қиёфа” маъно жиҳатдан мослашмайди. Чунки “Ислиқи” сўзи “ҳиди бор”, “қўлаиса” маъносида ишлатилади. “Қиёфа”да “ис” бўлмайди. «Афтидан такдирдаи ҳеч нарса кутмай қўйган, одамлар оёғи остида ўралашиб яшашга буткул кўникиб кетгаидан, ҳаёт ҳам, умргузаронлик ҳам шу, деб билар эди». “Ҳаёт кечириниш” ва “умргузаронлик” синоним сўзлар. “Умргузаронлик” – “умр ўтказиниш” дегаи маъно беради.

«Унинг йўлакда ивирсиб ўтириши мени мутлако қизиқтирмасди...». «Ивирсиб» сўзи «ўтириш» сўзи билан маъно жиҳатдан мослашмаган. «Ивирсимок» – «ифлосланмок» маъносида ишлатилади.

«У савқи табиий хислати билан билиб олгандир». «Савқи табиий» – «ички туйғу» маъносини беради ва бу бирикма «хислат» билан умуман мослашмайди.

Юқорида келтирилган адибларнинг тилидаги сўз бирикмалари ва жумлаларнинг маъно уйғунлигининг таҳлили шуни кўрсатадики, кўпинча ҳозирги замон ўзбек ёзувчилари тилида сўзларни қўллашда, маъно аниқлиги етишмайди. Бу ҳодиса бир томондан шеър ёки насрий асарнинг асл мақсадини тушунишда қийинчилик тугдирса, иккинчи томонда ўқувчиларнинг ўзбек адабиётига ва тилга бўлган эътиборига салбий таъсир кўрсатади.

Ёзувчилар тилидаги бу сўзнинг маъно теранлигига эътиборсизлик ўзбек халқининг ўз тилига бўлган муносабатидан бир намунадир. Ўз тилини эъзозламаган халқ уни кейинги наслларга асраб-авайлаб етказолмайди. Агар тилга нисбатан шундай муносабат давом этса, ўзбек тилининг бошига дунёда ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетган кўпгина тилларнинг куни тушиши мумкин.

Тилнинг софлиги ва асслигини сақлашга биринчи навбатда ўзбек тилшунос олимларимиз масъулдир. Тилшунос олимлар ўзбек тилининг оммавий ахборот воситаларида, бадиий ва илмий асарларда қўлланишини таҳлил қилиб, уни қандай тўғри қўллаш ва ўзбек тилини янада бойитиш бўйича ўз тавсияларини бериб туришлари керак. Туркия ва Эронда 30-йилларда буён тилнинг софлигини таъминлаш учун махсус академиялар мавжуд бўлиб, улар адабий тилнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайдилар. Агар Ўзбекистонда ҳам академия таркибидаги Тил ва адабиёт институти тилнинг софлиги учун янада фаолроқ амал қилса, юқоридаги каби ҳодисаларнинг олди олинган бўлур эди.

**Маматов А.,
ЎзДЖТУ**

ТИЛНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИГА ОИД КУЗАТНИШЛАРДАН

Тилнинг ривожланишида ички қонуниятлар муҳим ўрин тутди. Шулардан бири товуш алмашуви ҳодисасидир, бироқ уни тушуниш ҳам ўзига хос муаммага эга. Гап шундаки, товуш алмашуви ўта кенг маъноли тушунча бўлиб, ассимиляция, диссимиляция, сўз ясаши, турланиш, тусланиш, бирор товушнинг сўздаги ўрни, талаффуз каби ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юз бера олади. Мисолларга эътибор беринг: **сон > саио > саиоқ > саиоғи, баробар > баравар, бирта > битта, бўлибди >**

бўити ва **б**. Атоқли олим проф. А.Г.Гуломовнинг гувоҳлик беришича, айрим олимлар мазкур масалада, жумладан, **војун//қојун** каби шаклан бош товушлари билаи фарқлаиувчи сўзларни ҳам мисол қилиб келтиришади (1.2-6).

Мазкур сўзларнинг ясалиш усули ва морфологик тузилиши ўзаро ўхшаш: улар ўзак ва **–уи//–ии** қўшимчасидан иборат, аммо лугавий маъно жиҳатдан бутунлай фарқ қилувчи турлича сўзлардир. Бинобарин, уларни **б** ва **қ** товушларининг алмашинувидан ҳосил бўлган деб бўлармикан? Акс ҳолда **оти** ва **ўти**, **йўл** ва **дўл**, **сарик** ва **тарик** сўзларини ҳам юқоридаги сўзлар қаторига киритишга тўғри келади. Бизнингча, товуш алмашувини бир сўз доирасида қараш аича ишонарли ва асосли кўринади, масалан: **бўйии – мўйии, қаии – каии, иуд – иут, бўғии – бўғим...**

Борди-ю, **бўйии//қўйии** каби ҳоллардаги товуш алмашувларини сўз ясалиши усулларида бири деб қаралса, бундай чоғда келтирилган жуфтликнинг қайси бири асос саналади, яъни олдин, дейлик, **бўйии** сўзи мавжуд бўлиб, кейинчалик унинг бош товуши жараигсиз **қ** товуши билан алмашганми ёки, аксинча, олдин **қўйии** сўзи мавжуд бўлиб, кейин унинг бош товуши (**қ**) жарангли **б** товуши билан алмашганими? Балки, дейлик, тайёр **ўйии** сўзига кишилар ўз ихтиёри билаи бир ҳудудда **б**, бошқа бир ҳудудда **қ** товуши орттирилиб ёки айни бир ҳудудда кимдир **б**, кимдир **қ** товушини орттириб, янги сўз ҳосил қилавермаган бўлса керак. Шу муносабат билан **бўйии** сўзи ҳақида андак тўхтаб ўтмоқчимиз (унинг туркий тиллардаги вариантлари, фонетик жиҳатдаи хилма-хил кўринишлари ЭСТЯда батафсил ёритилган: 2.180-181, ч. 176-178).

Маълумки, ад. **бўйии** сўзининг асоси **бўй** шакли бўлиб, у ДТСда тарихан **bod, bož** (арабча “зол” товушли), **boj** кўринишларида қайд этилган (3.106-108). Шулардаи ҳозирда фаол қўлланиладигани **бўй** шакли бўлиб, кўп маъноли сўзлардан саналади (2.176-178), жумладан, **таи, таиа, гавда** (ч. бўйида бўлмоқ, бўйида бор) маъноларини билдириб, инсоннинг тик ҳолатидаги баландлик, яъни узунлик, чўзиқлик белгисига эга бўлган умумий кўринишидир, ч. бўйи балаид, бўйи паст, ўрта бўй, бўйчан. Балки, **бўй-баст** жуфтлигининг сўнгги компоненти **bož** шаклининг кўринишидир. Қайд қилинган белгилар **бўйии** сўзида ҳам мавжуд. Фарқ шундаки, **бўйии** сўзи *кичик, калта бўй* маъносини ифодалайди, ч. ҳозирга қадар айрим қабилаларда аёллар бўйинини гўзаллик белгиси сифатида ёшлиқда сунъий йўл билан чўзиш одати мавжудлигини эсланг.

Бироқ ЭСТЯда **бойун** ва **бой** сўзлари ўзаро тенг маъноли бўлгани учун **бўйии** сўзида кичрайтириш қўшимчасининг қўлланиши тушунарсиз дейилади (2.181). Бизнингча, ўзбек тилида бундай дейишга асос кўринмайди. Туркий тилларда мазкур сўзлар бошида **б//м//и** ҳодисаси, ўзак унлисининг асосан **о//у**, ўзак охиридаги ундошнинг ўзгарувчанлиги ҳамда чуваш тилидаги СВ шаклли кўринишлари (2. 176-178, 180-181)

асосида қадимги ўзак очик бўгиндан иборат бўлганлиги ҳақидаги фикримизни қувватлайди (бу ҳақда ўз ўрнида).

Шуни ҳам эслатиш керакки, **bod, bož, boj** шаклларининг бир хусусияти ўзларига маънодош бўлган **сын** сўзи билан жуфтлик ҳосил қилишдир. Лекин қизиги шундаки, мазкур сўзлар яқка ҳолда қўлланганда ҳам **bod сын, bož сын** каби жуфт ҳолда қўлланганда ҳам *тан, тана, қад-қомат, бадан, бўй* каби маънолар ифодаланаверади (3.106-108, 503). Бундан кўшимчалар кўпроқ сўзларнинг ўзаро жуфтлашувидаи, хусусан, охирги сўздан тугилиши аён бўлади. Балки, бўйсунмоқ сўзи маъно кўчиши асосида ана шу **bod сын** бирикмасидан тугилгандир.

Тўгри, ДТСда **bojun su-** - бўйсунмоқ, қарам бўлмоқ (3.111, 512) деб изоҳ берилади ва бу фикр ЎТҚЭЛда ҳам таъкидланади, яъни **бойуи су- > бойсу-+и-> бойсуи-** (4. II, 38). Бироқ гап шундаки, қадимги туркий тилда *синдирмоқ, тор-мор қилмоқ, енгмоқ, бузмоқ* маъноларини ифодаловчи **сы-** феъли ҳам бўлган (5. 219; 3.502). “Девон”да **су-** шакли ўтимсиз феъл сифатида берилса, ДТСда эса ўтимли феъл сифатида берилади, масалаи: **суды** – бўйсунди, итоат этди (5. 231) ва **su-** - тортмоқ, чўзмоқ (3.502). Афтидан, *бермоқ* тушунчаси **su-** шаклининг бош маъносига ўхшамайди, чунки бундай тушунчани *чўзмоқ, узатмоқ* маънолари орқалигина тушуниш мумкин. ДТСда **bojun ber-** (3.110) ва **bojun su-** бирикмаларининг алоҳида-алоҳида берилиши (3.111) шундан бўлса керак.

Бизнингча, **су-, суи-** ва **сыи-** феъллари талқинида, улар ўртасида ўзаро яқинлик борлигидаими, андак тушунмовчилик сезилгандек бўлади. Гап шундаки, **су-** феъли “Девон”да ўтимсиз, ДТСда шу ҳолда ўтимли, аммо **bojun su-** таркибида ўтимсиз, **суи-** феъли эса “Девон”да ўтимли, ДТСда ўтимли//ўтимсиз, **сыи** феъли ҳар икки маибада ҳам ўтимсиз деб кайд этилади, бинобарин, **бўйсуйи-** ҳам ўтимсиз феъл. Шундай бўлгач, **бўйсуйи- > бўйсуйи-** шакли бизга маъқулроқ кўринади.

Назаримизда, юқорида эслатилган **bojun // qojun** ходисаси ҳақидаги гаплар ад. **тош** ва **мош** каби сўзларга ҳам хосга ўхшайди. Гап шундаки, проф. А.Г.Гуломовнинг ўзбек тилида сўз ясалишига багишланган мақоласида **тош** ва **мош** сўзлари “ўхшаш предметлар”нинг номи сифатида қаралади ва ундош товушларнинг алмашуви йўли билан сўз ясалишига мисол қилиб келтирилади (1.32). Бундай чоғда бош маиба қайси бири: **мошми** ёки **тошми**? Бизнингча, муаллифнинг гоёсига караганда, **тош** асос бўлиши керак. Хўш, мошни биринчи бор кўрган инсон унга ўхшаш предметни топиб, унинг номи таркибидаги бирор товушни бошқа товуш билан алмаштириб номлашни ҳаёлига келтирдимики? Ёки эса объект - нарса сифатида **тош** билан **бош** ўртасида ўзаро шаклий ўхшашлик йўқми? Бор, албатта. Лекин унутмаслик керакки, этимологик ишларда ҳар қайси тилнинг туб, яъни ўз

сўзлари ҳисобга олинади, **мош** сўзи эса ўзлашма – форсча-тожикча, А.К.Боровковнинг кўрсатишича, арабча сўздир: **ма:ṣ** – мош (6.104).

Шунингдек, ўзбек тилидаги **тешмоқ** феълени **тош** сўзи билан боғлаш (1.29) ҳам мулоҳазали кўринади, чоғи. Тўғри, ибтидоий жамиятда **тош** муҳим қурол вазифасини бажаргаи, лекин у бирданига тешиш қуролига айланиб қолмаган бўлса керак. Негаки, **тош** химояланиш, ўлжани ярадор қилиш, ўлдириш, майдалаш, шилиш, қириш амалларини бажаргаи бўлса-да, аммо қаттиқ буюмларни тешиш ва нозик ишларни бажаришда қулай эмас. Аммо инсон тошни қайта ишлаб, уни тешиш қуролининг бир турига айлайтиргунга қадар ҳам тешиш амалини бажаргаи. Бунда тошдан кўра, бизнингча, ингичка, чўзик, аниқроғи бигиз, қозикқа ўхшаш суяк, қаттиқ ёғоч каби предметларни топиш ва улардаи фойдаланиш анча қулай ва самарали бўлган. Темирнинг кашф этилиши билайи **тешиш** амалининг бажарилиши янада осонлашган.

Иккинчидан, қадимги туркий тилда *тешмоқ* маъносини ифодаловчи сўзлар ҳам бўлгаилиги **тешиш** амали узок даврлардаи бошланганини кўрсатади. Масалан, Абу Ҳайён лугатида: **кад-** - тешмоқ, ч. **кәдүк** – тешик (7.45), **уц-** – тешмоқ, ўймоқ (7.69), **үң-** - тешик очмоқ, пармаламоқ, ч. **үңүр** – гор (3.626). Шу ўринда **ш//л** ҳодисасига кўра, **тел-** феъли ҳам мавжуд: **мәлду** - тешди (8.30), **мәлук** – тешик (9.369), ч. **эшик–элик, бәләди** – беләди (10.286), ч. бешик; **туш** (10.138)//**tül** - уйқу, туш, туш кўриш (3.596). Модомики, **ш//л** ҳодисаси **тешмоқ** феълита юз бергаи экан, у ҳолда мазкур ҳодиса **тош** сўзида ҳам юз бериши керак эди. Шунинг ўзи ҳам **теш-** < **таш** ҳодисасига монелик қилади.

Нихоят, ўзак унлисининг ўзгариши, яъни тил орқа **а (>о)** товушининг тил олди **е (э)** товуши билан алмашуви ҳам **тош** (таш) > **теш-** ҳодисасини тасдиқламаса керак деб ўйлаймиз. Бугина эмас, ҳатто ўта ишончлидек кўрингаи **тош** > **теш-** > **теша** ҳодисаси ҳам (1.29) мулоҳазали туюлади, чунки **теша** сўзи ҳам туркийга ўхшамайди, ч. **тешавар** - дурадгор... ва тош кесувчи (11.607); **тише** – теша (Персидско-русский словарь, т. I. Москва, 1970, 416- бет), **иойтеша**; форсча-тожикча: тоштарош ва сартарош. Аммо майдалик ва қаттиқлик жиҳатидаи **тиш** сўзининг **тош** сўзи билан (агар унинг нотуркийлигини ҳисобга олмасак) боғланиши шубҳа тугдирмаса керак.

Назаримизда, шаклан **тош** сўзига мос келган **таш** (ч. ташқари), **тош-** (ч. тошқин), **таши-** шакллари баъзи масалаларда англашилмовчиликка сабаб бўлгандай туюлади. Масалаи, **таши-** феълени, сўроқ аломати билайи бўлса-да, **тош** (камень) сўзи билан боғлаш (1.77) мулоҳазали кўринади. Бизнингча, уни *ичнинг зидди*, яъни *унинг сирти, ҳудуди, чегарасидан чет*(да) маъносидаги **ташқи, ташқари** сўзларининг **таш-** қисми билан боғлаш маъқул. Афтидан, 7-8 *чақиримга тенг масофа* маъносидаги **тош** сўзи ҳам ана шу **таш-** шакли билан боғланса керак. Қисқаси, этимологик

жихатдан **таш-** шаклини **ташық-//тышық-//тасық-** (3.539-540, 569) сўзларининг ўзаги билан боғлаш маъқул кўринади. Ўзакдаги **а//ы > а > о** ўзгариши одатдаги ходиса. Худди шунингдек, **ташоқ** сўзини ҳам **тош** (камень) билан боғлашдан кўра (1.76, 104) **таши-** сўзи каби тарихан **ташқари, ташқи** сўзлари ўзаги билан боғлаш асослироқ деб ўйлаймиз.

Айтилганлардан келиб чиқсак, қарама-қарши маъноли **кун** ва **тун** сўзларининг ўзаро муносабати, шунингдек шаклланиши ҳақида ҳам баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтиш лозимга ўхшайди. Тўгри, проф. А.Ғ.Ғуломовда, **бўйин//қўйин** сўзлари тахлилида кўрганимиздек, мазкур антонимик жуфтлик товуш алмашуви билан сўз ясалиши деб қаралади (1.32). Аёнки, **кун** ва **тун** сўзларининг ўзаро зидлиги уларнинг маъносига асосланади ва устознинг диққати шу томонга қаратилган. Сўзнинг моддий (товуш) ва маъно томони ўзаро тенг эмас ва сўзловчи нутқ жараёнида бирор товушни бошқа бир товуш билан алмаштириш ҳақида ўйлаб ўтирмай, шаклланган сўзни бузмай, ўрганган ва олдиндан одатланган кўникма бўйича талаффуз қилаверади. Шунинг учун биз уларнинг фонетик хусусиятига, улар орқали ифодаланган табиий ходисалар ва уларнинг рўй бериш жараёнига эътибор бермоқчимиз.

Назаримизда, сўз бошидаги биринчи товуш, айниқса, айрим ҳолда талаффуз қилинганда, ҳаво оқимининг тўла куч билан талаффуз қилиниши туфайли ўз хусусиятларини сўнгги товушларга нисбатан деярли тўлиқ сақлаш имкониятига эга, шунинг учун унинг осонликча бошқа товуш билан алмашавериши ишончсизроқ туюлади. Ахир, тил реал ҳаётнинг акси-ку!

Бизнингча, **tün** сўзи **ён(ил)моқ, тўс(ил)моқ, бекитмоқ** каби маъноларни ифодаловчи **tu-** феъли билан боғланади (3.584). **Кун** сўзида *ёруглик, очиклик, иссиқлик, тун* сўзида эса, аксинча, *қоронғилик, совуқлик* каби маънолар ифодаланади. Куннинг ботиши ёругликнинг йўқолишига сабаб бўлади, чунки очиклик, яъни ёруглик ёпилади, тўсилади, натижада иссиқлик салқин, совуқлик билан алмашади. Сўз охиридаги **-н** элементи тарихан ўзлик-мажхул даража кўрсаткичи бўлиб, кейинчалик отга айланган бўлиши мумкин.

Совуқ маъносидаги **tom//tum** сўзлари (3.584-585, ч. 5.282) **tün** сўзи аслида қаттиқ ўзақлиги ва қоронғилик ҳақиқатан ҳам *совуқ* маъносига эғалигини кўрсатади. Эътибор беринг: “Девон”: **томлыды//тумлыды** – музлади (5.274), **тоңды** – музлади (5.275). Дагал, кўпол, совуқ муносабатни ифодаловчи ад. **тўнғилламоқ, тумсаймоқ, тумтаймоқ** каби сўзлар ҳам **tu-** ўзаги билан боғлиқ. Булардаги **o//y, н//м//нг//нг** параллеллиги қадимги ва тилимизга хос ходисалардан саналади. **Тун** сўзининг ҳозирги варианты, яъни унинг юмшоқ ўзакдан иборатлиги унинг **кун** сўзига фонетик жихатдан тўлиқ мослашуви натижасида қайта шаклланган деб ўйлаймиз. Дарвоқе, *совуқ, кўпол* муносабат маъносини

ифодаловчи форсча-тожикча тунд сўзи ҳам ўзига хос таъсир этган бўлса керак.

Шуни ҳам эслатиб ўтайликки, “предмет ва унинг объекти” мезони асосида қаралувчи ёг (мой) ва ёқмоқ (ўт ёқмоқ маъносида) жуфтлиги ҳақида шундай изоҳ берилади: Қадимги одам ёгдан ёқилги сифатида фойдаланган. Олдин ёгни истеъмол қилишни билмаган, кейин ёгни истеъмол қилишни ўрганиб олгач, ёғ сўзи иккига бўлинган (1.32), яъни ёғ (масло) ва (ўт) ёқ- сўзлари ҳосил бўлган. Бизнингча, инсон олов пайдо бўлмасдан аввал ҳам ҳайвон гўштани хомлигича ёғи билан еган, аммо ундан ёқилги сифатида фойдаланиши ишончли кўринмайди, чунки бундай ёғ аксарият қотган ҳолда бўлади, ёқилги сифатида фойдаланишга яроқли ёғ эса ўсимлик мойидир. Ўсимликдан мой олиш “ақлли” инсон заковати ва ибтидоий техника маҳсулоти бўлиб, мутлақо сўнгги даврларда юз берган. Бунгача оловдан фойдаланиш одат тусига айланган бўлиши керак.

Адабиётлар рўйхати:

1. Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке // Аюб Ғуломовнинг илмий мероси. Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ. Тошкент. 2005.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (ЭСТЯ). Т. II. М. Наука. 1978.
3. Древнетюркский словарь (ДТС).Л. Наука. 1969.
4. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик лугати (ЎТҚЭЛ). II қисм. Тошкент: Университет. 1998.
5. Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк ("Девон"). IV жилд. Индекс лугат. Тошкент: Фан. 1967.
6. Боровков А.К. Названия растений по Бухарскому списку “Мукаддимат ал-адаб». Сб. «Тюркская лексикология и лексикография». М. Наука. 1971.
7. Фозилов. Э. Шарқнинг машхур филологлари. Тошкент. Фан. 1971.
8. Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк ("Девон"). II жилд. Тошкент. Фан. 1962.
9. Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк ("Девон"). I жилд. Тошкент. Фан. 1960.
10. Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк ("Девон"). III жилд. Тошкент. Фан. 1963.
11. Навоий асарлари лугати (НАЛ). Тошкент. Фан. 1972.

Санакулов У.,
СамДАҚИ

ТУРКИЙ, ЖУМЛАДАИ, ЎЗБЕК ХАЛҚИ ВА ТИЛИИИИГ ШАКЛЛАИИШИ ҲАМДА ИОМЛАИИШИГА АСОС ИЛДИЗЛАР

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, туркий элатларнинг ўтмиш аجدодлари ва уларнинг этногенези, этнолингвистик хусусиятлари, тарихий шаклланиши, тараққиёти даврлари ҳақида фикр юритишда муқаддас “Авесто” ва юнон олимларининг асарлари, ҳамда ўтмишда чуқур из қолдирган аҳамонийлар даври, айниқса, Александр Македонский юришлари, Хунн ёки Турк хоқонликлари, араблар ҳукмронлиги, мўғуллар, қорахонийлар, темурийлар сулолалари каби тарихий даврлар воқеалари жараёни билан боғлиқ бўлган уруг-қабилалар ва уларнинг яшаш-тарқалиш ўрни, мавқеи, тилига оид маълумотларни ақс эттирувчи маънавий ёдгорликлар муҳим ишончли манба сифатида қаралади.

Энг қадимги аجدодларимиз илдизи ҳақида илк маълумотлар қадимги грек-юнон ёзма манбаларида учрайди. Энг муҳими ва қадимийси Ғеродот (мил. аввалги 483 йилда тугилган) томонидан берилган (мил.ав.490-489 йилларга хос) маълумотлардир. Ушбу маълумотлардан Марказий Осиё худудларида милоддан олдинги даврларда яшаган скиф ва унинг таркибида бўлган турли қабилалар ҳақида далиллар, айниқса характерлидир (1/116-324-б.). Квинт Курций Руфнинг (милодий I аср) “Буюк Александр Македонский тарихи” асарида Ғеродот айтган маълумотлар тасдиқланган (16/265-317-б.). Айниқса, Курций Руф милоддан аввалги IV-III асрлардаги Марказий Осиё, жумладан, Сугдиёна, аниқроғи икки дарё (Окс ёки Ўкс-Ўкуз, яъни Аму ва Яксарт Сир) оралигида тарқалган **скиф, сак, сармат, массагет, суғд, ўғуз, хоразм, хунн** каби энг қадимги (милоддан аввалги) туркий ва эронзабон қабилаларнинг илк илдизлари ҳақида муҳим маълумотлар беради (16/288-317-б.). Бу каби маълумотлар Плутархнинг “Қўшалок ҳаётномалар”, Арианнинг “Александрнинг юриши”, Диодорнинг “Тарихий кутубхона”, Полийеннинг “Умумий тарих”, Стробоннинг “География”, Помпей Трогнинг “Филипп тарихи”, Юстиннинг “Тарихий кундаликлар” каби асарларида ҳам мавжуд.

Кейинчалик юқорида қайд этилган қабилалар таркибида **қанғли, кушон (тахар), эфтал (эфталит), турк, қарлук, аз, ўз, уйғур, ўғуз, қинчок** каби тил жихатдан муштарак бўлган туркий уругларнинг ўзаро бирлашуви бошланган. Алоҳида туркий қабила шакллари юзага келган. Уларнинг мустақил бирлашмаси, яъни туркий қабила иттифоқлари тузилган (21/41-57-б., 8/10-б., 4). Шу асосда туркий тилларнинг илдизи ҳам шакллана борган.

Таъкидлаш лозимки, энг қадимги (антик) даврдаги қабила-уругларнинг баъзилари бошқа (анча ишончли) тарихий манбаларда, жумладан, Ўрхун-Энасой битикларида (2/105-111-б.,17/39-б.,18/50-б.,14/5-б.) Маҳмуд Кошгарийнинг “Девону луготит турк”(XI аср) каби ёзма ёдгорликларда (19/395-432-б.) ҳам Ўрта Осиё халқларининг этник катламлари сифатида қаралган. Лекин юнон манбалари уларга нисбатан қадимийлиги билан ажралиб туради. Юнон манбаларида тилган олинган қабилалар туркий ҳамда эронзабон халқлари ва уларнинг тилларига асос бўлган илдизлардир. Бу илдизлар таркибида этник жихатдан ҳар хил бўлган неча ўнлаб кичик қабила ва уруглар бирлашган. Демак, туркий, жумладан, ўзбек халқи ва тилининг таракқиётида икки хил таъсир борлиги, яъни туркий–қариндош тиллар (метисация) ва қардош бўлмаган турли тилларнинг чатишуви (гибридизация) мавжуд бўлган.

Милодий VII-IX асрлардан бошлаб туркий қавмлар ва уларнинг тили, айниқса ёзма тили таракқиётида муҳим бир ривожланиш даври бошланган эди (3,20). Туркий халқларга тегишли қадимги илк туркий ёзма манбалар, яъни Ўрхун-Энасой, уйгур ёзуви битикларидаги тарихий маълумотлар бу фикрни тасдиқлайди. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлари (Ўрхун-Энасой ёзуви битиклари)нинг бир қисмини кўздан кечирганимизда, унда 30 дан ортиқ туркий уруг-қабилаларнинг номларини кузатдик: Масалан, **карлук, кенгарас/ кенагас, тубут, татаби, бурли, анар, нурум, қўриқан/уч қўриқан, тотар (ўтуз тотар), ўғуз (тўғуз ўғуз), уйғур, чик, турк (кўк турк), қитан-хитой, табғач, туркаш, қирғиз (қирқиз), суғд (суғдак), тазик (араб), тот, ушин, изгил, чин, басмил, ўн (ўн ўқ), аз, өз. өд”** қабила шулар жумласидандир (2.) Ушбу қабилалар кейинчалик қардош туркий элатлар каби, ўзбек халқи ва тилининг шаклланишида иштирок этишган.

Хусусан, XIX-XX асрларда кўплаб илмий-тарихий манбаларда Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ва тилининг этник хусусиятлари, номланиши ҳамда шаклланиши ҳақида муҳим маълумотлар юзага келди. Мазкур ишимизнинг олдинги саҳифаларида таъкидлаганимиздек, ушбу соҳада Ҳасан Ато Абуший, А.Борис, Ҳ.Вамбери, А.Д.Феребенкин, А.П.Хорошин, В.В.Радлов, Н.А.Аристов, Д.Н.Логофет, А.Ю.Якубовский, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.М.Беринштам, С.П.Толстов, Т.А.Жданко, Д.Е.Еремеев, Н.А. Баскаков, А.К. Боровков, Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, А.М.Шчербак, В.В.Решетов, А.М. Ғумилёв, Ҳ.Чавад каби олимларнинг илмий ишларида туркий, жумладан, ўзбек халқининг этногенези бўйича муҳим фикрлар билдирилган. Айниқса, Б.Аҳмедов, М.Ваҳобов, К.Шониёзов, И.Жабборов, А.Зиёев, Ф.Бойназаров, А.Саъдуллаев, Х.Дониёров, Ғ.Абдурахмонов, Н. Раҳмонов каби олимларнинг ишларида ўзбек халқининг этногенези бўйича муҳим маълумотлар берилган. Лекин

уларнинг асарларида ҳам ўзбек халқи ва тилининг номланиш масаласи хал бўлмаган.

Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши жуда мураккаб этногенетик жараён билан боғланади. Тўғри, тарихий манбалардаги далиллар шуни кўрсатадики, туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник тузилиши ниҳоятда мураккаб ва кўп асрлик тарихий тараққиёт натижасида бир неча марта ўзгаришга учраб келган. Лекин бу масалага чуқур ёндашилса, маълум бир хулосага келиш мумкин. Афсуски, ўзбекларнинг келиб чиқиш ва номланиши масаласи билан ҳозиргача тарихчилар жиддий шугулланган эмаслар. Бу масала нафақат ўзбек халқи балки, Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари тарихига ҳам алоқадор бўлган энг мураккаб ва нозик масаладир. Ҳар ҳолда, ўзбек уругининг Ўрта Осиёдаги қадимги қабилалардан бири бўлганлиги умумий тарзда қайд этилган илмий манбаларда эътироф этилиб, ўзбек элатининг шаклланиш илдири XI-XII асрларда тугалланди ва ўзбек тилининг ҳам элат-халқ тили сифатида шаклланиш жараёни бошланганлиги қайд этилган (М.Ваҳобов, Б.Аҳмедов, И.Жабборов, К.Шониёзов Ғ.Абдурахмонов, Х.Дониёров ва ҳ.к). Тарихий далиллардан кўринадики, ушбу жараён антик даврдан то XI-XIV асрларгача давом этган. Бу жараёнда ўзбек халқи ва тилининг шаклланишига юзлаб катта ва кичик уруг ва қабилалар бирикиб борган. Умуман, айтилган фикрларни қуйидагича хулосалаш мумкин.

1. Туркий халқларнинг (жумладан, ўзбек халқи) ва тилининг биринчи босқичдаги илк этник илдири **скиф, сак, сармат, массагет, суғд, ўғуз, хоразм, хунн** каби энг қадимги (милоддан аввалги) туркий ва эронзабон қабилаларга бориб тақалади, иккинчи босқичдаги этник илдири милодий даврларда, айниқса, V-VI асрларда эфталит ва Турк хоқонликлари даврида етакчилардан саналган **қарлук (чигил-уйғур), ўғуз ва қинчоқ, ўз/аз** каби туркий уруг-қабилаларга боғланади. Аслида бу қабилалар ҳам энг қадимги (скифлар, хуннлар номи билан умумлашган) аждодлари таркибида Марказий Осиё ҳудудида милоддан олдинги III-II асрлардан (хатто ундан ҳам аввалги даврлардан) бери яшаб келишган.

2. “Ўзбек” этноси, ҳақиқатан ҳам, “ўз” ва “бек” сўзлардан таркиб топиб, энг қадимги уруг ва қабилалар номини ифодалаб келган. Ўзбек қабиласининг (элатининг қадим даврларда “ўзбек” шаклидаги номи кўрсатилмаса-да) шаклланиши милоддан аввалги 1 минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб бутун антик давр давомида этник илдири ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган маҳаллий аҳоли билан бевосита боғлиқ бўлган. Жумладан, ўзбек халқи ва тилининг номланиши қадимги қарлук, ўғуз, қинчоқ, тиркеш каби қабилалар таркибида (иттифоқида) бўлган **аз, ўз** уругларига бориб тақалади. Бу уруглар VII-IX асрларда (ундан кейинги даврларда ҳам) қайд этилган қавмлар каторида ўзбек халқи ва

тилининг шаклланиши ҳамда номланишида иштирок этган, этногенези таркибида бўлган. Бу жараён VII-IX асрлардан XIV-XV асрларгача давом этган, қадимги илк туркий ёзма манбаларда ва **аз, ӧд/ ўз** каби шаклларда аталиб келинган. Уларнинг бир қисми ва бошқа этник гуруҳлари Мовароуннаҳрга VIII-IX асрлардаёқ келиб жойлашганлар ва ўтроқлашиб, маҳаллий аҳолига (яъни азалдан ўтроқ яшаб келган туркий қабилаларга қўшилиб) аралашиб кетганлар. XI-XII асрларда келиб қўшилган гуруҳлари эса ярим кўчманчи туркий қабилалар бўлиб, улар асосан Тошкент аҳолисига, Фаргона водийси (Ўзган атрофида), айрим гуруҳлари (дурлат, аз ва ўзлар) Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё худудларининг айрим туманларига келиб яшаганлар. Биз ушбу қабилаларнинг (карлук, уйгур, ўгуз, қипчоқлар қаторида) ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳамда номланишига ҳиссаси бор деб ҳисоблаймиз.

3. Туркий халқлар (жумладан, ўзбек халқи ва б.) тилининг ҳамда номининг қабилавий ҳолатидан, мустақил илк шаклланиши даври қадимги умумтуркий тилнинг XI-XIV асрлар (эски туркий-Ғ.Абдурахмонов) босқичига тўғри келади. Бу даврда туркий халқлар қатори ўзбек халқи ва тили ҳам илк бор мустақил шаклланиш жараёнини бошидан кечирди. Бу даврда ўзбек халқи ва тилининг илк шаклланишини белгиловчи ёзма манбалар юзага келдики, улар ўзбек халқининг ўзига хос тарихини ва илк тил қурилишини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. Тошкент. 1999.
2. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент. 1982.
3. Зиёев А.. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент. 2001.
4. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент. 1991.
5. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Тошкент. 1992.
6. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. Тошкент. 1991.
7. Ферадот. История. М. 1972. Кн.4.С. 116-324.
8. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент. 1968.

**Ибрагимов Ю. М.,
Иук ДИИ**

ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИ ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИНГ ЛИНГВОГЕОГРАФИК ТАДҚИҚ ЭТИШИНИНГ АЙРИМ МУАММОЛАРИ

Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларининг худудини (ареалини) лингвогеографик усул орқали тадқиқ этиш шу куннинг долзарб

муаммоларини ҳал этишга ёрдам беради. Шеваларнинг ташқи чегарасини, ички таснифини тадқиқ этиш, таҳлил этилаётган шеваларнинг умумўзбек диалектал микроҳудуд тизимидаги ўрнини белгилаш ана шу муаммолардан энг муҳими ҳисобланади. Шунингдек, Жанубий Оролбўйи (бундан кейин ЖОБ) ўзбек шевалари гуруҳининг Жанубий Хоразм, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Жанубий Қозогистон, шимоли-шарқий Тожикистон, Қирғизистон ва бошқа минтақалардаги ўзбек шевалари билан ўзаро муносабатларини белгилаш зарур.

ЖОБ ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, туркман каби тўрт улус тилларининг ўзаро мулоқотда бўлган ҳудуди ҳисобланади. Тадқиқ этилаётган ҳудуд шевалари тилларнинг яқинлашуви, архаик хусусиятларининг сақланиб қолганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Мазкур шевалар ҳудудини кўшни ҳудудлар билан қиёслаш ва уларни бир-бирига таққослаш асосида кўриб чиқиш ЖОБни лингвогеографик асосда тадқиқ этишнинг муҳим хусусияти саналади.

Ҳудудларнинг ўзаро алоқаси лингвистик нуқтаи назардан нисбатан динамик ҳисобланади, бу жиҳат лисоний ҳодисалар талқини йўналишини аниқлаш имконини беради. Мазкур ўзаро алоқалар муқобил шакллар, сўзларнинг кириб келиши, кучлироқ шаклларнинг кучсизроқ томонга қараб силжиши, турли лисоний мақомлар, яъни адабий тил ва шева, шева ва ҳудуд шевалари кабиларнинг ўзаро муносабатида намоён бўлади.

Лингвистик хариталарда белгиланган лисоний омилларнинг тарқалиш ҳудудини тадқиқ этиш тилларнинг ўзаро алоқасини очиб беради, уларнинг таракқиёт босқичларини нисбатан белгилайди, тил ҳодисаларининг тарихини тиклайди. Ҳудудий шева мазмуни билан уни ифодаловчи шева чизиқлари чамбарчарс боғлиқ. Шева чизиқлари турлича кўринишга эга бўлиши мумкин, бу ЖОБ ҳудудининг шева ҳудудларига таққосланганлигини кўрсатади. Шева чизиқларини бирлаштирувчи уларнинг кўринишлари ва ажратиб кўрсатилаётган ҳудудларнинг хусусиятлари бўйича қиёслашга асосланади. Шунинг учун маълум маънода мазкур ҳудуд учун хос бўлган ва хариталарда акс этган объектлар маълум диалектал тақсимотга таянади.

Лингвистик география соҳасидаги сезиларли ютуқларга қарамай, ҳал этилиши долзарб бўлиб турган масалалар ҳам анчагина:

1. Кўпгина лингвистик атласларда харитага олинаётган объектларни акс эттиришда атомар ёндашув кузатилади. Аммо лугат таркибини бундай тадқиқ этиш (маънодан сўзга ва сўздан маънога) етарли эмас. Улар янги муаммоларни келтириб чиқаради. “Атомар олинган лексемаларнинг аксарият ҳоллардаги семантик номувофиқлиги, энг аввало семантик чегарадаги лексемаларнинг дистрибуциясида акс этган лексемалар, бошқа семалар алоқаси ва муқоясаси билан боғлиқ турли шевалардаги бир лексеманинг ҳажми ёки семантик доирасининг турлича кенглиги» мана

шундай қийинчиликлар сирасига киради). Демак, ҳозирги лингвистик география тил омилларини кўп соҳали тизимли алоқада акс эттиришни кўзда тутиши лозим. Фақат айрим лексема эмас, балки турлича кўринишдаги микромайдонлар харитага олинмиш ашёси бўлиб қолиши даркор. О. Н. Мароховская таъкидлагандек, тадқиқотчилар хариталанган маълумот устида ишлаш жараёнида объектнинг мураккаблиги, вариантлилиги, динамизмини идрок этади, турли лексик – семантик гуруҳ орасидаги алоқани кузатади. Аммо ҳудудий тилшуносликнинг ареал лингвистикаси кўпгина масалаларни ҳал этишда тарқоқ тизимнинг таркибий-уруғчилик элементларига оид чекланган маълумотларга таянишда давом этмоқда.

2. Шеваларнинг семантик ҳодисаларини хариталаш билан боғлиқ ҳал этилмаган муаммолар талайгина. Лингвистик география учун маълум бир ҳудуд доирасида у ёки бу маъно (сема, семемалар) қай тарзда тарқалганлиги тадқиқ этилётган шевалар учун семантик фарқлар ва лексемалар муносабатининг қайси турига хослиги сингари масалалар муҳимдир. Аммо республикамизда ва хорижда маълум бўлган атласларда семантик ҳодисалар жуда ҳам чекланган миқдорда хариталанган ёки бутунлай ҳисобга олинмаган. Харитада дифференциация белгилари денотатларни максимал даражада жамлаганда лексемаларнинг таркибий-семантик алоқаси олинса, у қимматли илмий ахборот беради. Атласларда саволларга жавоб пайтида олинган айрим семантик белгиларнинг акс этиши “моҳиятига кўра мураккаб бўлган диалектал фарқининг содда мазмун сифатида хариталанишига” олиб келади.

3. Халқ шеваларини макон доирасида ўрганиш шевашунослардан денотатнинг барча хусусиятларига доимий эътиборда бўлишни талаб этади. Айниқса, моддий, маиший, маданий объектлар (намуналар) номларини (кийим-кечак, озиқ-овқат, бино, хўжалик бинолари, қариндошлик лексемалари ва ҳ.к.) хариталашда турли нолисоний омилларни ҳисобга олиш зарур. Масалан, кўшимча этнографик маълумотга эга бўлган бинони ифодаловчи лексиканинг сезиларли ўзгариш тамойилларини кўрсатиши аниқланди. Бундай этнографик маълумотлар лингвистик географиянинг бевосита объекти ҳисобланмасда, аммо у хариталанаётган материалнинг мазмунли ва чуқур баҳолаш элементи сифатида тадқиқотчи эътиборида бўлиши лозим. Бу этнографик маълумотлар тадқиқ этилаётган лексемалар тарихи ва этимологиясини ўрганишда муҳим ўрин тутаяди. Лингвистик география соҳасидаги бошқа муаммолар қаторида қуйидагиларни ҳам кўрсатиш жоиз: картографик белгилар кўринишидаги шева ҳодисаларини ифодалашдаги формализм, шева чизикларини талқин этишга тортилган ички лисоний ахборотнинг етарли эмаслиги, тизим элементларининг ҳозирги ҳолати ёки генезисини

ўрганиш билан боглик масалалани ҳал этишда ҳудудий тадқиқотларнинг мавжуд эмаслиги.

4. Ўзбек халқ шевалари атласини яратиш мураккаб иш бўлиб, у куйидаги хариталар бўлишини ўз ичига олади; 1) атласнинг назарий асосини ишлаб чиқиш (атласнинг хусусияти, у томондан ҳал қилиниши зарур бўлган мураккаб муаммони белгилаш, изоглосс ҳодисаларни танлаш, транскрипцияни аниқлаш); 2) дастур-саволлик тузиш; 3) митти маршрут харитасини тузиш; 4) маршрут жадвалини тузиш; 5) намунавий харита тузиш; 6) минтақавий харита яратиш; 8) атлас учун материал танлаш; 9) ишчи харита тузиш; 10) изоглоссларни шархлаш; 11) маъмурий-худудий харита тузиш ва ҳ.к.

Қисқаси, ўзбек халқ шеваларини лингвистик география усули орқали тадқиқ этиш нафақат ўзбек тили тарихи ва шевашунослик учунгина муҳим аҳамият касб этиб қолмасдан, ўзбек тили вужудга келган даврлардан буён унинг шевалари қатор бошқа тиллар, жумладан, биринчи навбатда қорақалпоқ, қозоқ, уйғур, қирғиз, туркман, тожик ва бошқа тиллар шевалари билан яқин алоқа-муносабатда ривожланиши, таракқий этишини кузатиш, шунингдек ўзбек халқи тарихи, этногенези масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилиши муқаррардир.

Адабиёт:

Бородина М.А. О типологии ареальных исследований\ Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л. Наука. 1974 С.43-54.

Взаимодействие лингвистических ареалов. Л.Наука. 1980. С.276.

Мароховская О.Н. О лексическом разделе 111 выпуска Диалектологического атласа русского языка\ Лингвогеографический аспект. М. Наука. 1987. С.21-38.

Искандарова Г.,
ЎЗМУ

ТИЛ, ИУТҚ ВА ТАФАККУР МУНОСАБАТИНИИГ ИЖТИМОЙ МУҲИТДА ВОҚЕЛАИИШИ

Маълумки, маданият, ижтимоий ҳулқ ва тафаккур тушунчаларини тилсиз тасаввур этиб бўлмайди. Тил, нутқ ва тафаккур бирлиги муносабати қадим замон тилшуносларидан бошлаб бугунги кун олимларининг ҳам долзарб масалаларидан бирига айланди.

Бу тушунчаларнинг ижтимоий муҳитдаги муносабатини ўрганар эканмиз, аввало, тил ва тафаккур ҳақидаги фикрларни ойдинлаштириб олсак. Тил ҳам, тафаккур ҳам ўз моҳиятига кўра фалсафий, руҳий ва

ижтимоий ходисадир. Шунинг учун ҳам бу масалага фалсафа, психология, социология каби фанлар турлича ёндашади. Масалан, Америка бихевиористик психологияси асосчиси Ж. Уотсоннинг фикрича, “фикрлаш жараёни - бу овознинг мотор машқи” (1913), бошқача қилиб айтганда, тафаккур - бу ички нутқдир. Бу масалага рус психологлари ўзига хос ёндашади. Рус физиологиясининг асосчиси И.М. Сеченов 1863 йилда қуйидаги илмий қарашни ишлаб чиқди: кузатувлардан маълум бўлишича, фикрлаш жараёнида бола бевосита гапиради ҳам. 5 ёшли боланинг фикрлаётганини биз унинг сўзлари ёки пичирлаши орқали билиб тураемиз, чунки бу вақтда боланинг оғзи ва лаблари ҳаракатда бўлади. Худди шу ҳолат баъзан катта ёшли одам фикрлаётганида ҳам кузатилади (Сеченов, 1956).

Демак, рус психологлариининг фикрича, болаликда тафаккур ва нутқ бир бирига чамбарчас боғлиқ, кейинчалик, инсон ривожлана бориши билан тафаккур маълум маънода тилдан ажрала боради, мустақил кўринишга эга бўлади (у ёки бу даражада ички нутқий реакциялардан холи бўла боради). Бу масала машҳур психолог Л.С. Виготский ишларида кенг тадқиқ этилади. У ўзининг “Тафаккур ва нутқ” (1934) асарида филогенез жараёнида ҳам, онтогенез жараёнида ҳам новербал тафаккур элементлари мавжудлигини қайд этади (масалан, амалий масала ечимида “амалий” тафаккур). Шунингдек ноинтеллектуал нутқ белгилари ҳам (мисол учун, хис-ҳаяжонли қийқириклар) мавжуд бўлади. Олим бу белгилар муносабатини текширар экан, унинг мақсади қачон нутқ тафаккурга хизмат қилади, қачон тафаккур нутқда акс этишини аниқлашдан иборат.

Женевада Ж. Пиаже ва унинг ҳамкасблари томонидан ўтказилган тадқиқотлар бихевиористик қарашларни инкор этади. Унга кўра инсоннинг билиш жараёни ўз-ўзидан амалга ошади, бунинг натижасида нутқий фаолият ҳам шаклланиб, тафаккур белгиларини ўзида намоён қила боради. Бола интеллектни уни ўраб турган муҳит билан муносабатига кўра шаклланиб боради. Муносабат қайси тил орқали амалга оширилса, бола тафаккури шу тилда ўсади, лекин тил ўз ҳолича бу ўсишни белгилаб беролмайди.

Бу масалани ўрганар эканмиз, шуни таъкидлаш жоизки, биз тил ва нутқ тушунчаларини алоҳида ҳодиса сифатида қайд этаемиз. Нутқ – моддий, физик жараён бўлиб, унинг натижасида нутқ товушлари воқе бўлади, тил эса бу мавҳум белгилар ва лисоний тузилмалар тизимидир. Шунинг учун Уотсон тил ва тафаккур алоқасини эмас, балки нутқ ва тафаккур боғлиқлигини ўрганади. Виготский ва Пиаже каби олимлар нутқий инсонларнинг билим ва ахборот алмашинув қуроли сифатида тил ва тафаккур масалалари билан шуғулланадилар.

Биз нимадир айтишга тараддудланганимизда фикрлаш жараёнимиз кай ҳолатда намоён бўлади? Бу тараддуднинг бошқаларидан ўзига хос томони шундаки, бунда тафаккур муайян ҳолатда, яъни унинг маълум қисмлари сенсор образ, сўз ёки белгилардан иборат бўлади. Лекин улар мавҳум характерда.

Бир лаҳза бу сўз ва белгилар намоён бўлади ва ўчади. Уларни нутқ орқали ифодалашда баъзилари аниқлашиб, моддийлашади; баъзилари танлов натижасида тушиб қолади. Буни фақатгина нимадир айтишга тайёргарлик деб номлаш мумкин. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, рухий ҳаётимизнинг кўп қисми фикрлар схемасининг лаҳзалик колипларини ишлаш билан ўтар экан. Бу жараён фикрлаш дейилади ва у лисоний шаклга эга бўлмайди. Буни маълум маънода ички нутқ дейиш мумкин. Виготскийнинг фикрича, ”фикр фақатгина сўз орқали ифодаланиб қолмай, балки унда амалга ошади ҳам”. У фикрни сўзга тўйиниб турган булутга ўхшатади. (“Тафаккур ва нутқ” 378-бет).

Немис табиатшуноси В. фон Гумбольдт тил ўзига хос реаллик бўлиб, ўзини ўзи ишлаб чиқаради, дейди. В. фон Гумбольдтнинг фикрида маълум ҳақиқат мавжуд. Фақат унга кўшимча тарзда шуни айтиш мумкинки, бу тил тафаккур орқали реалликка кўтарилади; ўзини ўзи ишлаб чиқишида ҳам онгнинг хизмати катта.

Замонавий фалсафада “Айтмоқ – маълум маънода яратмоқ, тузмоқ” шиори мавжуд. Бунинг маъноси нима? Эътибор қаратинг, бунда тафаккур, тил ва нутқининг ҳар бирига хос ва мос мазмун бор. Биринчидан, нимадир айтишга эҳтиёж тугилганида онгимиз билан тафаккур қиламиз. Иккинчидан, бу фикрни маълум тил меъёрлари асосида моддийлаштирамыз, яъни грамматик колиплар асосида ганлар тузамиз. Учунчидан бу гаплар ҳар бир инсоннинг нутқи сифатида ўзига хос индивидуалликка эга бўлади. Бу жараён шунчалик тез юз берадики, одатий ҳолдек кўринади. Лекин тафаккур, тил ва нутқининг ҳар бири ўз вазифасини бажармаса, инсон ўз фикрларини тўғри ва равон, бир сўз билан айтганда, саводли ифода эта олмайди.

Ф. де Соссюр фикрича, тил ижтимоий ҳодиса сифатида, ўз тузилиши нуқтаи назаридан, инсон онги доирасидагина кўриниши мумкин эмас, у ҳамма вақт ҳам англаб етилавермайдиган ҳодисадир. Демак, унинг маълум тузилиши онгсиз (англаб етилмаган) сифатда мавжуд бўлади. Бундай ҳолатни бевосита онгда ифодалаб бўлмайди, у тилнинг белгилар тизимида хос бўлиб, бевосита маъносини, аҳамиятини ифодаловчи тузилишга тегишли бўлади.

Тилсиз ҳеч қандай маданият мавжуд бўлмас экан, уни тузилиш жиҳатидан таҳлил қилиш халқининг турли даврдаги маданиятини ўрганиш имкониятини беради. Онг маданиятнинг тил орқали ифода этилган дастурий ифодаси, унинг тасарруфидаги соҳадир. Шундай экан, инсон

маълум тилни турли қатламлар ифодалаган маданият орқали ўзаро мулоқотда, эркинлик фаолиятида ўзлаштира олади.

Кўринадикки, тафаккур, тил ва нутқ омиллари ижтимоий ҳаётда ўзига хос ўринга эга. Уларнинг қай бири асосий вазифани бажариши муҳим эмас, ҳар учала омилнинг ўзаро боғлиқлиги ва инсоннинг олий мавжудот эканлигини баравар кўрсата олиши муҳимроқ, назаримда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. М. 1934.
2. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. М.-Л. 1932.
3. Онтология языка как общественное явление. М. 1983.
4. Леонтьев А. А. Язык и разум человека. М. 1965.
5. Watson J. B. Psychology as the behaviorist views it. //“Psychological Review”, 1913, 20, 158-177.
6. Фанларнинг фалсафий масалалари. Т. 2005.
7. Лурия А.Р. Язык и сознание. М. 1979.
8. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. //Избранные произведения. Т.1. М.-Л. 1956.

ФОИЕТИКА, ФОИОЛОГИЯ, МОРФЕМИКА

Абдуазизов А.А.,

ЫЗМУ

ФОИОЛОГИЯ ВА МОРФОИОЛОГИЯДАГИ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР ЩА+ИДА

Кейинги даврларда фонология ва морфонологияга доир баъзи \оя ва фикрлар айтилмо=даки, уларда бу сощаларни янада чу=урроқ ва дурустроқ билиш зарурлиги сезилмо=да. Эндиликда фонетика ва фонология, товуш ва фонема ыртасидаги фар=лар бахс талаб =илмайди. Уларнинг шар бирининг ыз ырганиш мавзуси, ма=сади ва вазифаси бор эканлиги буни тасди=лаб турибди. Морфонологик товуш алмашувлари ызбек тилида анча камро= былса шам, шар холда уларнинг борлиги ва кыпинча ызак морфема билан аффиксал морфема ыртасидаги чегарада рый бериши кызга ташланади.

Фонологияда мавжуд оппозицияларнинг кучи ва функционал хизматини чу=ур тад=и= =илиш зарур. Фонологик оппозицияларнинг таснифи манти=ий бинар ёки дихатомик асосда Н.С. Трубецкой таклиф этган назария асосида ишлаб чи=илган. Биро= фонологик оппозицияларнинг нейтралзацияси масаласида баъзи муаммолар мавжуд. Фонологик нейтралзацияни фа=ат битта фар=ланиш белгисига асосланган «приватив, пропорционал» оппозицияларда рый беради деб щисоблаш уни анча чегаралаб =ыяди. Эндиликда фонологик нейтралзациянинг бош=а турдаги оппозицияларга шам хошлиги ани=ланди. Бу ҳолат ызбек тилидаги фонологик оппозициялар парадигматик жищатдан асосланган былиши билан бирга синтагматик томондан шартланганлигини кырсатади. Чунки фонологик оппозицияларнинг нейтралзацияси маълум щолатда, хусусан сыз охирида ёки сызга =ышимча =ышилгандаги чегарада воқеланади. Фонологик оппозициялар тилнинг фонологик системасида етакчи вазифани бажаради ва тилдаги бирликларни таш=и жищатдан уларнинг товуш =оби\ини фар=лаш учун хизмат =илади. Биро= фонологик оппозицияларнинг нут=да =андай =ылланиши, ызгариши, нейтралзация =илиниши, бош=а ызига ыхшаган оппозициялар занжирини щосил =илиши, бир категорияга бирлашуви (жарангли-жарангсиз, сир\алувчи – портловчи каби) ва интеграцияси чу=ур ырганилиши зарур. Мазкур муаммолар фа=ат ызбек тилида эмас, балки бош=а кыпгина тилларда шам деярли илмий тад=и= этилмаган. Фонологик оппозициялар ичида яккаланган биргина (r-l) титро= сонант – ён сонант оппозицияси борки,

у нейтрализацияга учрамайди ва ызгариши щам сезилмайди. Лекин у щам ызига хос бир категорияга кирадики, уни сонантларнинг турига кыра оппозициялар деб аташ мумкин. Бу оппозиция занжири учбурчак шаклда эмас (p-t-k, b-d-g каби), балки икки аъзога эга былган (r-l, m-n каби) щолатда анча ызгармас туради. Ю=оридаги учбурчак шаклдаги бо\ланиш бош=а белгиси билан такрорланади (портловчи, жарангсизлар –[p,t,k] ва портловчи жаранглилар [b-d-g) каби. Лекин сир\алувчи ундошлар оппозициясида бу щолат икки аъзолик былиб (f-v, s-z, x-g' каби), уларнинг сыз охирида нейтрализация =илиниши натижасида архифонема жарангсиз жуфтлари билан берилади. Биро=, назаримизда, бу жарангсизлик тыла рый бермайди, бироз кучсизро= даражада былади. Бу масалани ойдинлаштириш учун тажриба ытказиш зарур. Бундай хусусиятларни ырганиш янги соща былмиш экспериментал фонологияга юкланган. Унинг вазифаси экспериментал фонетиканикидан бирмунча фар= =илади ва албатта, уларнинг бир-бирига бо\ли= эканлиги инкор =илинмайди. Унли ва ундош товушларнинг щосил былиш ырнига кыра даражаланиш турли тилларда фар= =илади. Ызбек тилида бу масала деярли анча ани=лаштирилган. Лекин талаффуз =илиш ырнига кыра даражаланишда [x-h], [g'-q] ундошлари ща=ида баъзи чалкаш фикрлар щам мавжуд. Ытказилган тажрибалар бу ундошлар бир –биридан бутунлай фар= =илишини тасди=лайди. Шу туфайли бу фонологик оппозициялар ызбек тилида алощиди ажралиб туриши, лекин улар кучсизро= былиб, баъзан нут=да ызаро алмашиб туриши натижасида баъзи талаффуз нухсонлари рый беришида, хусусан, шевадаги талаффуз одатини адабий тил талаффузига кычиришда кыринади. Бундай бир тил доирасидаги фонологик интерференция сызловчиларнинг шахсий одати, шева ва адабий тил талаффузини фар= =илмаслик натижасида рый беради. Бу щодиса тилдаги фонологик оппозицияларнинг яхши фар=ланмай =олишига таъсир =илади. Ызбек тилидаги унли фонемалар сонини зырма-зыраки илмий асосламай кыпайтиришга интилиш ва бунда кыпро= уларнинг тарихий ызгаришини щисобга олиш ща=идаги фикрлар щам учраб турибди. Бу ыринда фонологик назария ва ундаги методларни щамда фонологик оппозицияларни тасниф этишни билмаслик сезилади. Щаттоки, унинг =айси фонологик назарияга асосланганлиги щам маълум эмас. Шу туфайли щам муайян фонологик оппозиция алощиди олиниб, унинг системада ыз ырни йы=лигини исботлашга бещуда уринишгача бориб етилди. Тилдаги фонологик оппозициялар бутун бир мажмуани ташкил этади, уларнинг щар бири ыз ырнига ва вазифасига эгадир. Щозиргача ындан орти= фонологик назариялар мавжуд былса, улардаги =айси метод ва тамойилларнинг тад=и=отчи учун зарурлиги ва уларни =ыллаш =андай янги \ояни вужудга келтириши унинг ызига щавола. Тилдаги мавщум томонларни ани=лаш учун маълум метод ва

тамойилларни билмасдан ёндошиб бўлмади. Эндиликда Ўзбек тили бўйича тад=и=отларни жашон тилшунослигидаги янги ва замонавий =арашлар асосида олиб бориш асосий вазифа бўлиши зарур. Турли тилларнинг фонологияси ва морфонологияси шархил назария ва методлари асосида ырганилган. Бизнинг фикримизча, Ўзбек тили фонологиясини Н.С. Турбецкой таклиф этган реляцион –физик фонология назарияси ва методи асосида тад=и= этиш фойдалидир. Бу назария ва метод манти=ий ва лисоний жишадан фонологик оппозицияларни тасниф =илиш, улардаги нейтралзацияни ани=лаш ва бош=а хусусиятларни чу=ур ырганиш учун =ылланади. Биро= тилдаги фонологик нейтралзация =ачон ва =айси шолатда рый бериши, =андай фонемалар =айси шолатларда бир-бири билан бирикиб келиши (сыз боши, ыртаси ва охирида), шатто, фонемаларнинг =андай фар=ланиш белгилари бирика олиши ва бу шолатда =андай ызгаришлар бўлиши чу=ур изланишларни талаб =илади. Мазкур муаммолар тилдаги фонемаларнинг дистрибуциясини, яъни ырни ва улар =аерда, =андай шолатда бўлиши, ва бирикуви билан бо\ли= бўлиб, уларни фонологиянинг махсус сошаси фонотактика ырганади.

Ўзбек тили морфонологиясида шам баъзи муаммолар мавжуд. Ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасидаги унлилар алмашуви (сыра- сыро= тара- таро= каби)нинг энг кып учраши сезиларлидир. Ундошларнинг алмашувида (юрак-юраги, бо\-бо==а, туз-тузсиз каби) кыпинча жуфт ундошлар (жарангли- жарангсиз) ёки талаффузи бир-бирига я=ин бўлганлари ([q-g] каби) кыпро= учрайди. Морфонологияга ёндошувда Н.С. Турбецкой, америкалик тилшунослар ва туркий тилларда Н.А.Баскаков таклиф этган илмий йыналишлардан фойдаланиш яхши натижа беради. Лекин авваллари бащсли шисобланган ички флекция (=орин-=орни, ырин-ырни каби) ёки турли ассимиляциялар билан шартланган фонема алмашувларини шам морфонологияда ырганиш унинг доирасини анча кенгайтирди. Нут=да учрайдиган турли комбинатор ва позицион товуш ызгаришларини фа=ат фонетик ну=таи назардан шархил шодисалар (чунончи, регрессив, прогрессив, ызаро ассимиляциялар, эпинтеза, диатеза ва ш.к.) сифатида ыргатилган. Лекин бу шодисаларга фонологик ва морфонологик ну=таи назардан ёндошиш бутунлай янги хулосаларга олиб келиши мумкин. Умуман, фонология ва морфонология сошасида янги изланишларни давом эттириш тилшунослик фанини ривожлантиришда катта ашамиятга эгадир.

Ризаев С.А.
ТДИУ

МОРФЕМИКА. МОРФЕМАЛАРИНИНГ СТАТИСТИК СТРУКТУРАСИГА ДОИР

Сўз - мураккаб структурага эга. Сўз структураси тилнинг грамматик курилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Сўз ўзаро диалектик боғланган уч хил структурага (фонетик, семантик ва морфологик) эга бўлиб, буларнинг ҳар бири тилшуносликнинг алоҳида мустақил соҳаларида - бўлимларида ўрганилади.

Тилшунослик фанининг сынгги тара==иёти, юту=лари сызнинг морфологик структурасини бирмунча бош=ачаро= тал=ин =илишга олиб келди. Бунга асосий сабаблардан бири тилшунослар томонидан «Сыз ясалиши» шодисасининг тилшуносликнинг алоҳида бир муста=ил сошаси - былыми деб тан олинганлигидир¹.

Туркий тилларда, хусусан, ызбек тилшунослигида шам сызнинг морфологик структураси дейилганда, унинг морфемаларга, ани=ро\и ани= морфларга² былиниши, сызнинг морфема таркиби тушунилган, яъни сыз ясалиши шодисаси билан форма ясалиши шодисаси бир бутунликда тал=ин =илинган. Сызнинг морфологик структураси ну=таи назаридан **бош+ла+в+чи+лар+имиз+нинг** сызи етти морфемадан иборат деб =аралган.

Ващоланки, сызнинг морфологик структурасида икки компонент (=исм) - шакл яшаш асоси ва шакл ясовчи компонент юзасидангина фикр билдирилиши мумкин. **“Бошловчиларимизнинг”** сызида кыплик (сон) формасининг ясалиш асоси -лар кыплик формасининг ясовчи **бошловчи** (ясама сыз), компонент; эгалик формасининг ясалиш асоси **бошловчилар**; **-имиз** эгалик формасини ясовчи компонент; келишик формасининг ясалиш асоси **бошловчиларимиз**; **-нинг** келишик формасини ясовчи компонент - аффикс каби ташлил =илиш керак.

Аслида сызни **бош+ла+в+чи+лар+имиз+нинг** типиди ташлил =илиш, сызнинг морфемалар иштирокидаги структураси сыз ясалиши структурасига шам, морфологик структурасига шам тегишли былмай,

¹ Қаранг: Грамматика современного русского литературного языка. - М., 1970; О.Д.Мешков. Словообразование современного английского языка. -М., 1976; М.Д.Стенанова. Словообразование современного немецкого языка. - М., 1953; Е.А.Земская. Современный русский язык. Словообразование. - М., 1973; Ўзбек тили грамматикаси (коллектив), I том (Морфология). - Тошкент, 1975 ва бошқалар.

² Ана шу морфларнинг умумийси морфема ҳисобланади. Демак сызнинг энг кичик, умумий маъно берувчи қисми морфемадир. «Мустақил маънога эга бўлган ва бошқа мустақил маъноли қисмларга бўлинмайдиган ҳар бир морфологик элемент морфема ҳисобланади» (Е.Д.Ноливанов. Конспект лекций по введению в языковедение и общей фонетике, ч. I, НГД., 1916. - С. 62).

Морфема - грекча morph «шакл» демақдир. Морфема сўзи дастлаб термин сифатида тилшунос олим И.А.Бодуэн де Куртенэнинг 1868 йилдаги «Нояк тилидаги турланишда бир келишикнинг аналогияга таъсири» («Einige fälle der Werk und der analogie in der polnischen declination») номли асарида (=аранг: Beitrage zur vergleichen den Sprachforschung, VI том) қўллана бошланган (яна қаранг: И.А. Бодуэн де Куртенэ. Лингвистические заметки и афоризм. // Ж. Министерства народного просвещения. 1903, № 5, отд. 2. - С. 12; Ўша йоъёёёё. Введение в языковедение, СНБ., изд. 4-е, 1913/14 уч. год, минография. - С. 190). Кейинчалик В.А. Богородицкийда тилга олинди (қаранг: В.А.Богородицкий. Лекции по общему языковедению, из. 2-е. - Казань, 1915. - С. 153-, 155). «Морфема» термини ва тушунчасини турлича талқин қилишга доир қаранг: Ю.С.Маслов. О некоторых расхождениях в понимании термина «морфема». - «Проблемы языковедения», сб. в честь акад. Н.И.Меданинова (Уч. зан. ЛГУ, 301, серия филол. наук, 60). 1961. - С. 140 - 152; Морфема, - деб кырсатади Н.М. Шанский, - сўзнинг структура жишадан грамматик шаклланиши учун қурилиш материалидир (Н.М.Шанский, Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. - М., 1959. - С. 45).

балки сизнинг морфем (морфемали) структурасига, =олаверса, тилшуносликнинг алоҳида муста=ил сошаси шисобланган «Морфемика»га (сизнинг былинмас энг кичик маъноли =исми - морфемалар ша=идаги таълимотга) тааллу=лидир.

А.Ғуломов, А.Н.Тихонов, Р. Қўнгуоровларнинг “Ўзбек тили морфем лугати” (1977) да отли сўзформалар бош келишида, феълли сўзформалар ҳаракат номи формасида келтирилган ҳолатда морфемаларга бўлинган. Аслида морфемалар сўзформа, сўз қўлланиши шаклида статистик таҳлил этилса айти муддао бўлар эди. Умуман, сўзларнинг морфемаларга ажратилиши, шунингдек, морфем лугатлар саводхонликни оширишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун морфем лугатлардан имло лугати сифатида ҳам фойдаланиш мумкин (Қаранг: И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, 234 – 235- бетлар).

Морфем лугат бор, аммо статистик аспектда сўзларнинг турли функционал стилларда қўлланиш частотаси нуктаи назаридан морфем статистика ҳанузгача яратилгани йўқ. Морфемика морфлар ва морфемалар ҳақидаги таълимотдир. Морфема - тилшуносликнинг муस्ताкил бўлими ҳисобланган морфемикага тааллуқли бирликдир¹.

Морфемика шам, сиз ясашиши шам морфологияга киришдан иборат.

Англашиладики, сиз таркибини тащлил =илганимизда шам сиз ясашиши, шам морфологик тащлили шисобга олинади.

Тил тизимида сизнинг энг кичик (былинмас) маъноли =исмлари шисобланган морфемалар ызларининг асосий хусусиятларига кыра икки хил тип (тур)га былинади:

1. Асосий (ызак) морфема;
2. Ёрдамчи (эргаш, аффиксал) морфема (аффикс)².

Ызак морфема - шу сизнинг асосида ётган лексик маъно ифодалай оладиган, сиз яшаш учун асос быладиган =исмдир.

Демак, ызак морфлар йи\индисининг умумлашгани ызак морфемадир³.

¹ Баъзи тилшунослар (мас.: А.И.Смирницкий, Г.Глисон шам) морфемани лексик характердаги бирлик, яъни лексикология сошасига оид шодиса деб =арайдилар. +аранг: А.И.Смирницкий. Лексическое и грамматические в слове. – С. 43; Г.Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. - М., 1959. – С. 43; яна =аранг: АН СССР. Вопросы советской науки (Вопросы лексикологии, семасиологии и теории лексикографии). Составлено бригадой специалистов под руководством члена-корр. АН СССР С.Г.Бархударова. Одобрено Бюро ОЛ и Я АН СССР в заседании 18 июня 1957. – С. 21 и сл. .

² Современный русский язык. Морфология. Под ред. акад. В.В.Виноградова. - М.: изд. МГУ, 1952. – С. 34; О.П.Супик. О морфологическом составе слова в ... языках. - Изв. АН СССР, ОЛ. Я, 1958, XVII том, 4-вып. – С. 331 - 336.

³ Ызак шу сизнинг асосий лексик маъносини билдирган, морфологик жищатдан былинмайдиган элемент, сизнинг ядроси: ызаксиз сиз йы= (проф. А./уломов). +аранг: Ызбек тили грамматикаси (коллектив)..., 69- бет.

Аффиксал морфема - сизнинг лексик маъно ифодалай олмайдиган, лекин сизнинг лексик ёки грамматик маъносининг шаклланишида иштирок этадиган =исмидир.

Демак, аффиксал морфларнинг умумлашгани эса аффиксал морфема шисобланади. “Бошловчиларимизнинг” да: **бош** - ызак морфема; **-ла, -в, -чи, -лар, -имиз, -нинг** - аффиксал морфема.

Щинд-европа тилларида сыз таркиби ташлили =исми «основа»дан бошланса, туркий тилларда, хусусан, ызбек тилида эса ызакдан бошланади. Баъзан ызакка аффикс =ышилганда ызакнинг фонетик структурасида турли хил ызгаришлар рый бериши мумкин. Бундай щодиса тилшуносликда морфонологик (ёки фонеморфологик) щодиса номи билан юритилади. Морфонологияга тегишли щодисаларнинг шаммаси шам морфемика былимининг ичида тад=и= этилади, ырганилади.

Морфологик тад=и= этиш жараёнида баъзан **сыз** билан **ызак** айнан бир щодисадек кыриниб =олади. Лекин аслида сыз, ызак-сыз ва морфемалар бир-бирларидан маълум даражада фар= илади. Буларнинг ыхшаш ва фар=ли томонлари проф. А./уломов томонидан ани= кырсадиб берилган¹.

Ызбек тилида “асос” ми ёки «негиз» тушунчасига шам турли хил =арашлар мавжуд. Умуман, «негиз» тушунчасига эштиёж бормикин, деган саволнинг ыртага ташланганлиги бежиз эмас.

Щар бир тил сыз состави жащатидан шам бош=а системадаги тиллардан тубдан фар=ланиши мумкин.

Маълумки, рус тилшунослигида лингвистик термин шисобланган «основа» сызи ызбек тилида «негиз» деб тушунилади.

Худди мана шу «негиз» тушунчаси ызбек тилшунослигида сизнинг туб ёки ясама эканлиги туфайли щукм суриб келмо=да. Бинобарин сыз структурасида асосий морфемадан кейин сыз ясовчи морфема былмаганда эди, ыша «негиз» дейилган тушунчага эштиёж =олмас эди.

Ызбек тилига доир адабиётларга назар ташласак, «негиз» тушунчаси турлича таърифланиб келинаётганлигини кырамыз.

Ызбек тилшунослигида «ызак» ёки «негиз» тушунчалари етарли ва ты\ри щал этилмаганлиги о=ибатида турли чалкашликлар, англашилмовчиликлар содир былмо=да. Фикримизнинг далили учун «негиз»га берилган таърифларга мурожаат =илайлик:

¹ +аранг: Ызбек тили грамматикаси (коллектив) 1 том (морфология). - Тошкент : Фан. 1975. – Б. 66-68; (Америка дескриптив лингвистика мактабининг вакили Г.Глисон тузилиши содда былган сызлар билан морфемани тенг деб =араганлигидан: «Инглиз тилидаги соддаро= былган сызлар морфемалардир», - деб ёзади. +аранг: Г.Глисон. Введение в дескриптивную лингвистики. - М., 1959. – С. 43 и сл. щунингдек, Ф. ёе Сиййюр шам ызакки сыз билан тенг эмаслигини этыроф этади. +аранг: Ф.де Сиййюр. Курс общей лингвистики. - М., 1933. – С. 170).

«... Аммо фа=ат ызак сызнинг лексик маъносини ташувчи =исм деб =араш ты\ри эмас. Негиз шам сызнинг лексик маъносини ташувчи =исм вазифасида келади. Негиз сызнинг асосий маъносини англаган, морфологик жищатдан айрим былакларга былинадиган =исмидир. Негиз сызнинг ызлагига ясовчи аффикслар =ышилиши билан тузилади... Негизлар туб ва ясама былади. Туб негиз сызнинг асл маъносини англаган =исмга - ызакка тенг келади... Негиз структураси жищатидан мураккаб бутунлик былиб, морфемаларга былинади»¹. Сызнинг лексик маъно англаувчи =исмига негиз дейилади. ...Негиз тузилиши жищатидан туб ва ясама былади. ...Туб негиз ызак морфемага тенг келади. Ясама негиз тузилишига =араб содда, =ышма ва жуфт негизларга былинади². «Негиз сызнинг лексик маъно ифодаловчи, сыз ясовчи аффиксиз =исмидир. Негиз туб ва ясама былиб, туб негиз сызнинг ызлагига тенг келади»³. «Щар бир морфологик =ышилиш учун асос былган =исм негиз дейилади... Негиз бажарган вазифасига кыра уч типга былинади: лексик негиз, морфологик негиз, синтактик негиз. Сыз ясовчи аффикс оладиган негиз лексик негиз дейилади... Форма ясовчи аффикс оладиган негиз морфологик негиз дейилади... Сыз ызгартувчи аффикс оладиган негиз синтактик негиз дейилади»⁴. «Сызнинг ызак + ясовчи аффикс» тусидаги =исми негиз деб аталади»⁵. Шунингдек, Щ.Абдурашмонов ва +.Ашмедовларнинг «Ызбек тили ва адабиёти» номли =ылланмасида «негиз» умуман тилга олинмайди⁶. Айрим тилшуносларда «негиз» тушунчаси «ясама сыз» тушунчаси билан тенг щолатда (...ясама сыз ёки негиз...) =ылланади⁷.

Ю=оридагилардан англашилиб турибдики, «негиз»га нисбатан бундай турли =арашлар ы=иш-ы=итиш ишларини =ийинлаштиради, албатта. Академик А.Щожиев щозирги ызбек тилида сызнинг структураси морфема ну=таи назаридан =аралганда, унда ызак морфема ва аффиксал морфемадан таш=ари яна «негиз» =исмининг шам мавжуд эмаслигини таъкидлаб шундай ёзади: «... ызбек тилида сызнинг морфемалар иштирокида щосил быладиган икки хил структураси бор: 1) сыз

¹ У.Турсунов, Ж.Мухторов. Щозирги замон ызбек тили (морфология). - Самар=айд, 1960. - Б. 12, Ё.Абдуллаев. V синфда «сызнинг таркиби»ни ётиш ша=ида. // Ж. Совет мактаби. 1959, № 11. - Б. 31; /. +аюмов. V синфда «негиз» темасини ырганиш. // Ж. Совет мактаби. 1972, № 3. - Б. 20.

² У. Турсунов, Ж.Мухторов, Щ.Ращматуллаев. Щозирги ызбек адабий тили (морфология, лексикология). - Тошкент, 1965. - Б. 7.

³ В.В.Решетов. Основы фонетики, морфологии и синтаксиса узбекского языка. - Ташкент, 1961. - С. 63.

⁴ М.Мирзаев. С.Усмонов, И.Расулов. Ызбек тили. - Тошкент, 1970. - Б. 86-87.

⁵ Ызбек тили грамматикаси (коллектив), 1 том (морфология). - Тошкент: Фан. 1975. -Б. 68. Яна =аранг: З.Маъруфов. Сыз состави. От ва сифат. - Тошкент: ЫЗР ФА нашриёти, 1956. - Б. 4; Ё.уломов, И.Расулов, Щ.Рустамов., Б.Мирзащмедов. Ызбек тили ы=итиш методикаси. - Тошкент, 1975. - Б. 129; М.Ас=аров, К.+осимова, Щ.Жамолхонов. Ызбек тили (недагогика билим юртлари учун). - Тошкент, 1976. - Б. 57.

⁶ Олий ы=ув юртлари тайёрлов былимлари студентлари учун. - Тошкент, 1975. - Б. 20.

⁷ З.Маъруфов. Сыз состави. От ва сифат. - Тошкент: ЫЗР ФА нашриёти. 1956. - Б. 4.

ясалиш структураси; 2) морфологик структураси... Сызнинг морфологик структурасида щам, сыз ясаши структурасида щам «негиз» деб ажратилиши керак былган =исм (компонент) йыг=»¹.

Маълумки, лексема - лексик бирлик; сўз – лексик-грамматик бирлик. Сўз (лексема каби) тил қурилиши бирликларининг иккинчи турига оид бирликлар каби вазифа бажаради,- деб ёзади академик А.Ҳожиёв,- тил қурилиши – морфологик қурилиши сатҳига оид бирликнинг (сўз шаклининг) ясашида асос (ясашиш асоси) бўлиб хизмат этади.

Ҳақиқатда ҳам, тилшуносликнинг сўнги ютуқларига назар ташланса ва айниқса, «сўз ясаши», шунингдек, «морфемика» соҳалари тилшунослик фанининг алоҳида бир мустақил бўлими эканлиги эътироф этилаётганлиги билан сўз морфема нуқтаи назаридан - ўзак (асосий) морфема ва аффиксал морфемага бўлинади.

Шу ну=таи назардан, сыз структураси морфем ташлил =илинганда сызларнинг асосий ва ёрдамчи морфемаларга былиниши ва уларнинг турли аспектдаги ташлили тушунилади (масалан, ызак ёки аффиксларнинг фонетик – фонологик структураси каби).

Масалага шу ну=таи назардан ёндошсак, у шолда сыз таркиби мавзуси быйича ы=иш-ы=итиш жараёнида бирмунча =улайликларга, афзалликларга эга былишимиз мумкин. Чунончи, асосий морфема (ызак), яъни сыз ясашида асос былладиган =исм ёки ясайдиган асосдан (ызакдан) кейин =ышиладиган эргаш (аффиксал) морфема хош ясовчи аффикс былсин, хош форма ясовчи былсин, барибир улар ыз ырни (йыли)да ташлил =илинаверади. Бу шолда сызнинг ызаги =айси-ю, негизи =айси, деган саволнинг =ыйилишига эштиёж =олмайди.

Ы=иш-ы=итиш жараёнида сызнинг ызаги ани=лангач, ундан кейин эргаш (аффиксал) морфемалар ташлили давом эттираверилади.

Ща=и=атан, мактабларда щам, олий ы=ув юртларида щам сыз таркиби ташлил =илинаётганда аксарият ы=увчилар (ёки талабалар) ызак билан негизни ажратишда =ийналадилар. Щаттоки ызакдан кейинги эргаш морфемани - аффиксни негиз, деб щам атайди.

Сынги пайтларгача асосий морфемадан кейин =ышиладиган эргаш (аффиксал) морфема сыз ясовчи былса, шу ясовчи аффиксдан олдинги морфема - ызак; «асосий морфема + сыз ясовчи» былса, негиз деб тушунилар, шунингдек, асосий морфемадан кейинги аффикс форма ясовчи (ёки сыз ызгартувчи) былса, у шолда ызак щам, негиз щам ыша

¹ А.Ҳожиёв.Сызнинг морфологик ва сыз ясаши структураси. // Ж. Ўзбек тили ва адабиёти, 1976,№ 3. – Б. 29-33. Шунинг унутмаслик керакки, сызнинг морфологик структурасини фар=ламаслик айрим сыз туркумининг хусусиятини тушунмасликка олиб келади. Чунки сыз туркумининг хусусиятлари айрим бир морфема билан бўлган былиши табий.

эргаш морфемадан - аффиксдан олдинги лексик маъноли асосий морфема щисобланар эди, яъни туб негизнинг ызакка тенг келиши тушунилар эди.

Агарда сыз ноль кырсаткичли былса, яъни аффикси былмаган сызларда ызак шам, негиз шам ажратилмайди¹, деб =аралар эди.

Эндиликда эса морфемика - тилшуносликнинг муста=ил бир былыми деб эътироф этилган экан, у щолда шу соща быйича тад=и=от ишлари олиб борилганда, яъни сыз структураси морфем ну=таи назаридан ташлил =илинганда, унда асосий (ызак) морфема ва эргаш (аффиксал) морфема ва уларнинг ызларига хос хусусиятлари назарда тутилиши керак.

**Абдушукуров Б.
ДЖҚА**

“ҚНСАСН РАБГУЗНЙ” АСАРИДАҒН БАЪЗН ФОНЕТНК ЖАРАЁНЛАР

Фонетик система тилнинг қурилиш бирликлари орасида ўзининг ўзгарувчанлиги билан лексикадан кейин иккинчи ўринда туради. Бунинг сабаби шундаки, тилнинг ички ривожланиш қонуниятлари, ташқи мухит – кўшни халқлар тиллари, жамият ва фан-техниканинг ривожи, янги-янги сўзларнинг кириб келиши тилнинг фонетик қурилишига тез таъсир кўрсатади(1).

Тилдаги ўзгаришлар бирданига – бир-икки йил орасида эмас, балки аста-секинлик билан узоқ давр давомида содир бўлади. Дастлаб онда-сонда учрайдиган ходисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста-секин қонуниятга айланади. Шу боис, муайян даврдаги тил мазкур тилда сўзловчилар учун гўё ўзгармасдай, барқарордай туюлади. Ваҳоланки, тилда тараққиёт ва ўзгариш жараёни ҳеч қачон тўхтамайди. Шу маънода, ўзбек тили бир неча ривожланиш босқичини бошидан кечирди ва ҳар бир даврнинг ўзига хос қонуниятлари, фонетик системаси бор.

Ўзбек тилининг турли тараққиёт босқичларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тарихий фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини ўтайди. Чунки ҳар бир ёзма обидада ўша давр тили ўз аксини топади. Муайян бир асарни атрофлича ўрганиш ёрдамида у яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятларини, жумладан, фонетик қонуниятларини аниқлаш мумкин(2). Шу нуқтаи

¹ М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов, ю=орида кырсатилган асар, 88- бет.

*Келтирилган мисоллар “Қисаси Рабгузий” асарининг 1997 йил Анкарада Айсу Ата томонидан эълон қилинган нашридан олииди.

назардан, XIV аср ёдномаси ҳисобланган Рабгузийнинг “Қисаси Рабгузий” асаридаги фонетик маълумот ва ҳодисалар ўзбек тили тарихий фонетикасини тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, туркий халқлар турли қабилаларнинг бирикуви асосида ташкил топган экан, бу, ўз навбатида, уларнинг тилларидаги хилма-хилликларни юзага келтира бошлади. Талаффуздаги фарқ, тафовут эса айти пайтда турли фонетик жараёнларни шакллантиради. Табиийки, товушлардаги юмшоқлик, қаттиқлик, кенглик ва торлик масалалари бири-бирига таъсир қилиш натижасида ҳам фонетик ҳодисаларнинг баъзилари содир бўлади(3). Шунингдек, мазкур ҳолатнинг айримларини “Қисаси Рабгузий” асарида ҳам кузатиш мумкин:

1. Қадимги туркий тил давриданок мустақил фонема сифатида жарангли ва сонор ундошлар билан ёнма-ён (нт, лт тарзда) кела олган т товуши “Қисаси Рабгузий” обидасида ўз хусусиятини давом эттирган: балта*(39v14)-“болта”; кэнт(27r12)-“шахар”. Баъзи ўринларда т ундошининг жаранглашиш(т>д) ҳолатлари ҳам мавжуд: тэди(10v10)> дэди(159r21); атлық(3v13)>адлық(191v9)-“машхур, атоқли”. Ушбу ҳодиса, асосан гарбий гуруҳ туркий тилларида учрайди. Ўз даврида Маҳмуд Кошгарий ҳам қарлук, чигил, қипчоқ қабила тиллари учун хос бўлган т ундошининг ўгуз қабилалари тилида д тарзда талаффуз қилинганлигини таъкидлаб ўтган(4). Демак, маълум бўладики, т товушининг д ундошига ўтиши эски туркий тил даврида юз берган.

2. Туркий тилларда т>ч жараёни анча қадимий бўлиб, у эски туркий тил даврида, жумладан, биз ўрганаётган манбада ҳам кўзга ташланади: хатыр(230r17)> хачыр(208r8).

3. Илм аҳлига яхши аёнки, қадимги туркий тилда х фонемаси йўқ эди. “Девон” да бу давр тилида ўгузларда қ товуши айрим ҳолатларда х ундоши орқали ифодаланганлиги қайд этилган(5). Ушбу ҳодисанинг кейинги даврларда ҳам амал қилганлигини “Қисаси Рабгузий” асарида кўриш мумкин: аксақ(130v13)> ахсақ(44v10)-“оқсоқ”; акшам(218v17)>ахшам(31r4)-оқшом”.

4. Қ ундошининг ҳ товушига ўтиши эски туркий тил давридан бошлаб содир бўлганлиги тил тарихи мутахассисларига маълум. Айти пайтда бу фонетик жараён Рабгузий ижодида ҳам ўз аксини топган: тарык(216v4)>тарых(92v10)-“бугдой, экин”; куртқа(80v7)> куртха(28r16)-“кампир”.

5. Тадқиқ этилаётган ёдномаси лексикасида г>w ҳодисаси қўлланилган: йагуқ(213v18)>йаwуқ(164v21)-“яқин”; йагу=(41r7)>йаwу=(208r7)-“яқинлашмоқ”. Филология фанлари доктори Қ. Маҳмудовнинг фикрича, қадимги туркий тил давридан сўнг X-XIV асрлардаги туркий ёзма обидаларда б, х, г ундошларининг фонетик ўзгаришларга учраши

орқали бир гурух сўзларнинг ўртасида, охирида жарангли сиргалувчи, лаб-тиш w товуши пайдо бўлган, бу товуш араб ёзувига хос бир ва уч нуктали фе орқали ифодаланган. Шунингдек, w товуши лаб-лаб в ундоши билан кўшилиб кетди ёки сонор й товушига айланди(6). Мазкур ҳолатни “Қисаси Рабгузий” асарида ҳам кузатиш мумкин: эw(18r3)>эв(143v9)>уй(219r2); тавуқ (26v18)> тавуқ(55r7).

6. Обида лексикасини ўрганиш давомида унда б>w фонетик жараёни кечганлигининг гувоҳи бўлди: йалбар=(110r6)> йалвар=(102r1)-“ёлвормок”.
7. З>й ҳодисаси қадимги туркий тилда мавжуд бўлмаган. Ушбу ҳолат эски туркий тил даврининг маҳсули ҳисобланади. Бу ҳақда Махмуд Кошгарий шундай ёзади: “Ягмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қай, жумул ва ўгузлар ҳар вақт “қ” ни сўзда “й” га айлантирадилар ва ҳеч маҳал “дқ” билан сўзламайдилар”(7). Кейинги давр ёдгорликлари, хусусан, Рабгузий асарида з ва й фонемалари аралаш ҳолда ишлатилган: қазгу(6r6)> қайгу(155r8); уз(51r11)>уй(18v14) -“сигир”.
8. Ўрганилаётган манбада п товушининг ф ундошига ўтган ҳолатлари қайд этилган: топрақ(5v14)>тофрақ(126v8)-“тупроқ”; йапургақ(12v12)> йафрақ (97r14)-“япроқ”.
9. Б>м жараёни туркий тиллар тарихининг дастлабки даврларида юз берган бўлса-да, фонемалар эски туркий тил обидаларида баъзи ўринларда тенг қўлланилган: бу(2v20)>му(6v17).
10. Шу билан биргаликда, ёднома тилида г>в ҳодисаси ҳам ифодаланган: бирәгү(18r9)>бирәв(173v12)-“биров”; күйәгү (238v1)>күйәв- “куёв”.

Бундан ташқари, туркий тилларда кўш ундошларнинг шаклланиши ҳам муайян фонетик жараён билан боғлиқ бўлиб, бу ҳодиса ҳақида туркологияда бирмунча фикрлар баён этилган. Қадимги туркий тилда ундошлар жуфтлиги, яъни иккилик бўлмаган дейиш мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим сонларда сўз ўртасида икки ундош талаффуз этилса, қадимги туркий тилда улар битта ундош билан берилган. Эски туркий тил даврига келиб, маълум даражада ундошларда иккилик бошланди(8). Жумладан, Рабгузий ижодида ундошлар ҳар икки ҳолатда, яъни якка ҳамда иккиланган тарзда истифода қилинган: ики(4r9)>икки(5v12); исиг(69v8)>иссиг(175r13)-“иссик”; сәкиз (13v10)>сәккиз(5v12).

Мухтасар қилиб айтганда, “Қисаси Рабгузий” обидаси туркий тиллар, айниқса, ўзбек тили фонетик системасининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларини аниқлашда катта роль ўйнайди. Зеро, ёзма ёдгорликлар туркий тиллар фонетик қонуниятларини ёритишда қимматли манба саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т. 2002. 11-бет.
2. Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Т.: "Ўқитувчи". 1992. 5-6-бетлар.
3. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараккиёт босқичлари. Т.: "Ўқитувчи". 1996. 55-бет.
4. Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк. Т.: "Фан". Т. I. 1960. 67-бет.
5. Маҳмуд Кошгарий. Кўрсатилган асар. 395-бет.
6. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т.: "Ижод" нашриёт уйи. 2006. 43-44-бетлар.
7. Маҳмуд Кошгарий. Кўрсатилган асар. 68-бет.
8. Тўйчибоев Б. Кўрсатилган асар. 62-бет.

Туракулова С.
НУУз

К вопросу происхождения умлаута и к проблеме выбора дефиниций

Вопрос рассмотрения классификации причин происхождения умлаута в немецком языке продиктован естественной необходимостью вследствие наличия множества мнений по данному вопросу. Наличие подобной классификации могло бы дать возможность представить чёткую картину не только об имеющихся теориях по этому вопросу, но и внести ясность в использовании лингвистических терминов. Однако предложенные германистами классификации причин умлаута содержат по отношению друг к другу некоторые расхождения и даже противоречия, что приводит к возникновению ряда неясностей по этому вопросу. Особенно это касается терминологического аппарата в свете теорий происхождения умлаута.

Наиболее известные классификации теорий происхождения умлаута были предложены В. Брауне и С. Зондерэггер (Ср. В. Брауне, 1987; С. Зондерэггер, 1959).

В. Брауне выделяет 6 различных теорий по происхождению умлаута.¹ В частности, он выделяет теорию муллинизации (палатализации) (Mouillierungstheorie), антиципации (Antizipationstheorie), теорию вокальунтерштрёмунг (Vokalunterströmung - по которой ассимиляция гласных возможна без артикуляторного воздействия согласных) теорию эпентезы, фонологическую и просодическую теории.

¹ При этом данные теории классифицируются по принципу

¹ Braune, W. Althochdeutsche Grammatik. 14. Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1987, стр. 55-56

¹ Braune, W. Althochdeutsche Grammatik. 14. Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1987, стр. 55-56

принадлежности к основному теоретическому положению. Каждая теория в данной классификации отнесена в отдельную группу, что свидетельствует о том, что каждая из этих теорий своеобразно решает названную проблему. Фонологическая и просодическая теории в сравнении с другими вышеназванными теориями появились в результате более поздних исследований лингвистов. В частности, фонологическая теория в основном была разработана американскими германистами В. Тваддел, Х. Пенцл и Г. Моултон. (Ср. Н. Steger (Hrsg.), 1970). По оценке В. Брауне, хотя исследования в данном направлении способствовали уяснению многих фактов, но всё же они не раскрыли причин рассматриваемых ими фактов.²

Просодическая теория, предложенная О. Хёфлер, пытается объяснить причину происхождения умлаута в следствии влияния на данный фонетический процесс германского ударения.³ Сам С. Зондерэггер тоже считает ударение фактором, обусловившим появление умлаута (Ср. 1979, 302).

По С. Зондерэггеру теории по происхождению умлаута классифицируются в две основные и третью - стоящую между ними - посредническую группы.⁴¹ При этом под первой группой причин называется разработанная В. Шерер и Э. Зиверсом теория муллинизации (Mouillierungstheorie). Муллинизация используется в данном случае в том же значении, что и термин «палатализация» (Palatalisierung). По утверждению Э. Зиверса, в данном случае гласная подвергающаяся умлауту очень редко испытывает непосредственное влияние гласной, вызывающей умлаут. По его мнению *i*-умлаут предполагает палатализацию согласных, стоящих между этими двумя гласными.¹ Данную теорию поддерживают многие германисты, в том числе и О. Никонова. При рассмотрении процесса умлаута особое внимание она уделяет роли согласных. При этом ею отмечено, что умлаут предыдущей гласной не восходит непосредственно от *i* и *j*, а в следствие влияния на них подвергшихся палатализации согласных, находящихся между этими гласными.²

В качестве второй группы С. Зондерэггер называет теорию антиципации (Antizipationstheorie). В этой же работе автор использует и термины уподобления (Angleichungstheorie) и эпентезы (Epenthese). Третья, посредническая группа в классификации С. Зондерэггера

² Там же, стр. 55.

³ Höfner, O. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 77. Band, Tübingen: Niemeyer. стр. 30.

⁴ Sonderegger, S. Die Umlautfrage in den germanischen Sprachen. In: Kratylos, Jahrgang IV, Wiesbaden: Otto Harrassowitz: 1959, стр. 9-11.

¹ Sievers, E. Grundzüge der Phonetik. Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag: 1976, стр. 281.

² Никонова, О. Фонетика немецкого языка. 3-е испр. и допол. издание. М: Высшая школа, 1958, стр. 72.

представлена мнениями О. Эссена, Е. Прокоша, П. Лессиак и П. Вислиценус, хотя их точки зрения по данному вопросу нельзя назвать схожими. Это можно явно продемонстрировать классификацией В. Брауне, в которой концепция П. Вислиценус отнесена в отдельную группу, представляющую вышеназванную теорию вокальунтерштрёмунг. В данную, т.е. третью группу С. Зондерэггер включает суждения учёных, частично согласных с одной из вышеназванных двух теорий или предлагающих своё решение данной проблемы.

Исходя из классификации С. Зондерэггера можно сделать вывод, что из множества теорий по происхождению умлаута он выделяет теорию муллинизации (Mouillierungstheorie) и антиципации (Antizipationstheorie) как две основополагающие теории, а все остальные теории объединены им в третью, «посредническую» группу. В. Плоткин иначе объясняет причину происхождения умлаута в германских языках. Так в своей статье «О причинной обусловленности германских умлаутов» он выдвигает положение, что «одним из факторов, обусловивших умлауты, была консолидация фонетической модели корневой морфемы»³.

При рассмотрении предложенной С. Зондерэггером классификации остаётся неясным, по какой причине во второй группе теория уподобления и эпентезы названы одним термином, почему два различных понятия соотнесены одним термином антиципацией. Следует ли из этого, что под этим необходимо понимать одно и то же? В лингвистических справочниках названные термины рассматриваются как представляющие различные фонетические явления понятия. В частности, в лингвистике под эпентезой понимают обычно этимологически необоснованное появление звука для упрощения (облегчения) произношения.¹ Под антиципацией (от лат. Anticipere „предвосхищать“) понимается предвосхищение одного элемента последующей единице [...], например, предвосхищение одной фонемы второго слога первому. Данная теория аргументируется психологически.² Следовательно, эти две теории представляют собой совершенно разные фонетические явления и на наш взгляд было бы целесообразнее, при классификации относить их к разным группам.

В отличие от, С. Зондерэггера, В. Брауне, как указано выше, при классификации теорий происхождения умлаута рассматривает теории антиципации и эпентезы отдельно друг от друга. Также, как и В. Брауне, эти теории рассматриваются в отдельности также и германистом Г.

³ Плоткин, В. О причинной обусловленности германских умлаутов. // Филологические науки № 3, 1964 г., стр. 125.

¹ Glück, H. Metzler Lexikon Sprache. 2. überarb. und erweiterte Auflage. Stuttgart: 2000, стр. 187.

² Там же, стр. 47.

Швайкле ³, который предлагает комбинаторную классификацию, объединив теорию муллинации с теорией эпентезы и с теорией антиципации для объяснения возникновения умлаута, что свидетельствует о том, что последние две теории представляют собой различные понятия.

Рассмотренные нами дефиниции не могут быть описаны как равные фонетические явления и, на наш взгляд, было бы правомерно, при классификации теорий по происхождению умлаута названные теории рассматривать в отдельности, как это было предложено В. Брауне.

Это дало бы возможность лучше представить общую картину всех теорий по происхождению умлаута, рассмотреть и оценить каждую теорию в отдельности и сопоставить с другими теориями.

**Умаров Ж.
Кўқои ДНН**

СЎЗ ТАРКИБИДА ТАРТИБ МАВЗУНИНН ЎТИШДА ЖАДВАЛ, СХЕМА ВА ТЕСТ МАТНЛАРИДАН ФЙДАЛАННИШ

Сўз таркибида тартиб мавзуни бошлашдан олдин ўқувчилар сўзнинг маъноли қисмлари(морфемалар) маълум тартибга эгаллигини билиб олишлари зарур. Уларнинг жойлашув тартиби, асосан, қуйидагича бўлади: асос+сўз ясовчи+лугавий шакл ясовчи+синтаксис шакл ясовчи.

Ишчиларимизнинг сўзида -иш - асос, -чи - сўз ясовчи, -лар - лугавий шакл ясовчи, -имиз ва -нинг синтактик шакл ясовчи кўшимчалардир.

Ушбу мавзуни ўтишда ўқитувчи ҳар хил жадвал ва схема ҳамда тест матнларидан фойдаланса, ўқувчилар сўз таркиби ва ундаги асос ва кўшимчаларнинг жойлашув тартиби ҳақида чуқурроқ билимга эга бўладилар, деб ўйлаймиз.

Аввало, ўзак ва кўшимчаларнинг турлари қуйидаги шартли чизмалар билан ифододаланиши уқтирилади.

Ўзак - ^, сўз ясовчилар ————— лугавий шакл ясовчилар - - - - - , синтактик шакл ясовчилар

Ўқувчилар қуйидаги чизмага риоя қилган ҳолда мисоллар топадилар.

Ўқитувчи тавсия этган чизмалар	Ўқувчилар топган мисоллар
1. ^ ————— - - - - -	гулзорлар
2. ^ 	китобимнинг

³ Schweikle G. Akzent und Artikulation. Überlegungen zur ahd. Lautgeschichte. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 86. Band, Tübingen: Niemeyer, 1964, стр. 198-201.

3. _____ ^ _____	бегуборлик
4. ^ _____ - - - W W W W W W W W W W W W W W W W	лойгарчиликларини
5. ^ - - - _____	болалардай

Қуйидаги жадвал бўйича асосларга мос келадиган қўшимчаларни белгилаш вазифасини ҳам топшириш мумкин

пахта	кел	дунё	секин	беш	гўзал
-чи	-ди	-га	-ла	-кор	-роқ
-чилик	-м	-миз	-сиз	-ма	-да
-ла	-ай	-бон	-лоқ	-ни	-и
-лар	-ув	-истон	-им	-инг	-нг
-га	-лар	-нинг	-да	-к	-са
-дон	-паз	-к	-гани	-инчи	-жон
-имиз	-тир	-сиз	-инчи	-япти	-чоқ
-миз	-тадан	-илла	-жон	-ларча	-гина

Шунингдек, ўқувчиларга бирорта матн берилади ҳамда улардаги мустақил сўз туркумларини ажратиб, уларнинг таркибини қуйидаги жадвалга жойлаштириш вазифаси юкланади.

Ўлкамизга файзли куз фасли кириб келди. Серҳосил богларда олма ва анорлар пишди, далаларда оппоқ пахталар очилди. (Матн шу тахлит давом эттирилади.)

Асос	Сўз ясовчи	Луговий шакл ясовчи	Синтактик шакл ясовчи
Ўлка	_____	_____	-миз, -га
файз	-ли	_____	_____
куз	_____	_____	_____
фасл	_____	_____	- и
кир	_____	- иб	_____
кел	_____	- ди	_____
ҳосил	сер -	_____	_____
бог	_____	- лар	- да
олма	_____	_____	_____
анор	_____	лар	_____
пиш	_____	- ди	_____

Сўз таркибидаги тартибни аниқлашда тест матнларидан фойдаланиш ҳам самарали усуллардандир. Ўқувчиларга мушоҳада юритишга ундовчи қуйидаги тест саволлари тақдим этилади.

1. Қайси қаторда асос+сўз ясовчи+лугавий шакл ясовчи+синтактик шакл ясовчи қолипидаги сўзлар берилган?

- А) мевазорга С) китобхонларни
В) ишламоқ Д) серҳосил Тўғри жавоб-С

2. Синтактик шакл ясовчи қўшимча лугавий шакл ясовчи қўшимчадан олдин келган сўзни топинг.

- А) билимдонлар С) пиллачиликни
В) машинасозлик Д) онамлар Тўғри жавоб - Д

3. Гапдаги нукталар ўрнига қайси қўшимчаларни тартиб билан жойлаштириш мумкин?

Манзура...дугона...дарс...сўнг у билан бирга дарс тайёр... ..

- А) -нинг, -дан, -си, -ла, -моқчи
В) -нинг, -си, -дан, -ла, -моқчи
С) -нинг, -ла, -моқчи, -дан, -си
Д) -си, -нинг, -дан, -ла, -моқчи Тўғри жавоб - В

Синтактик шакл ясовчиларга кирувчи эгалик, келишик ва шахс-сон қўшимчаларининг қандай сўзларга қай тартибда қўшилишини ўқувчилар яхши англаб олмоғи учун қуйидаги жадвалга эътибор берилади. Эгалик, келишик ва шахс-сон қўшимчаларини қабул қила оладиган сўз туркумларининг остига уларни ёзинг ва мисоллар келтиринг.

от	сифат	сон	олмош	феъл	равиш
Эгалик ва келишик қўшимчалари китоб <u>им</u> китоб <u>ни</u> дарё <u>си</u> дарё <u>сининг</u>	_____	_____	Эгалик ва келишик қўшимчалари (аёрим-лари қабул қилади) ў <u>зим</u> ў <u>зимнинг</u> хамм <u>ани</u> хаммам <u>изни</u>	Шахс-сон қўшимчалари борд <u>им</u> келам <u>ан</u> ёзд <u>ик</u> ёзам <u>из</u>	_____

Ўқувчиларга қуйидаги қўшимчаларни жадвалга жойлаштириш ва улар иштирокида гаплар тузиш топширигини уй вазифаси сифатида бериш мумкин.

-га,-ча,-чоқ,-нинг,-м,им,-дек,-ди,-ларча,-шунос,-нинг,-та,-бе,-илла, -ин,-дор.

Сўз ясовчи	Лугавий шакл ясовчи	Синтактик шакл ясов.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ, СЕМАСИОЛОГИЯ

Рафиев А.
ЎЗМУ

ЎДАБНИЙ ТИЛ ВА ШЕВА ЛЕКСИКАСИНИНГ СЕМАНТИКАСИГА ДОНР

Ааааеё оёе ва шева лексикасиёиёя ўчади оиоинаааоёеаа аагеёеаиёаи оаакёкёоёада айни шу оёеёлараа оин еаёнеёеаёнг оадкёе ææаоёеадеёа аниний эйтибор =аратилаёе. Афсуски, шааа ва ааааеё оёе умумий былааи хёаоёеад етарлича ўдаамай келинмо=да. Оиоиеё нўеиёя оааа аа ааааеё оёеаа инеёеё ёаадеунеиёя оадаоаидеаде иаооа оааа аа ааааеё оёеё оёеиёеадеиёя ўкеиёеёе-а, оёе ааёеёеадеиёя аед-аедёеадеиёе ооооа иёеёеаде, ааиооёе аниёеадеиёя оиоиеёеёеаа оауиёеёаде. Аоёад ўдоанёеаа ўдоаоёеё аўеёеёе оааёеёеаде, -оиеё оёад уаиёа оиоидеёк неёоаиёеадеиёя нёеёеадеёе уеаиёеаеиёе, оёадёа оакао оиоиеё кениёеадеиёя улап, оиоиеё оениёиёеё кииёеуоёеад аа оадаккёео оаиёаиёеуёеаде аидеёеиёе хай ёўдоаоаёе, хёедеаа иааёоа оааеадеиёя иаиёеаде аа ааааеё оёеиёя аеикане оёад еаёнеё оадёеаеиёя иёнаоаи оиоиеёеёе, оаёе аа иаоиоаа ёўда ип еаёоа-е нўеадеиёя нiaiоёе кодёеёеёе аа оиоиеёеуеаиёеёеааёе оадкёад ўчааё оёеёоинёеёеаа аеихёаа ўдаиёеиёааи. Ёўтинча оааа нўеиёя иауинёе ааааеё оёеааёе иауинёе аеёаи аеикаие пакёааи оиоиеё нўеиёя одаинфиоаоёеуне хениёеаиёе. Аоиёе иаёоаа аеаёеоаё нўе иауинёе ааааеё оёеаааё нўе иауинёеаа иёнаоаи еаиёеёеёе хай, оидеёеёе хай иоиеёи. Аауе хёеадаа аеаёеоаё нўе иауинёеиёя еиёедаоёеаооаё дўе аадаёеёе, ао хёао, аниёаи, оо нўе аеёаи еоиаёеаиоа-е оиоиеё иауинёе неаиёеадаа аедооёе аа оёадие оадкёеаоаа аигёе.

Оааа оёеиёеаа нўеиёя оооааи ўдиё, оо оооои-а оодидеёаа аиока нўе иааёоаёеаеиёе хай оиооиаёеёе еиёеи, -оиеё иадёеаёе, иокйеё иауиёеадаа кўеёаиёеааи нўеаад аед оааа оёеиёеаа аи-а о-даёеёе. Оиоиеё нўе иауинёеиёя оааа оёеёаа кёооа оакнеиёеаиёеёе, оиоиеёааёе, еиниёиёеаде ааааеё нўе аеёаи ип аўеааи нiaiоёеёе аоооёеёеиёя аўеёеёе иокаёе хай пæ аадааёе. Ао хёаоие ёўидик оауеаа иаинёа нўеадаа ёоаооёе иоиеёи. Оаёеёе ææаоааи аед-аедёеаа ип еаёоа-е оааа аа ааааеё оёеаааёе оиоиеё нўе нiaiоёеёеаёеааёе оадкёад оо аеёаи аниёеаиёеёе, ао нўе дааё аидеёекаааёе о еёе ао иауиёеадеиёя оодёе хæиёааёе ёўдеиёеадеиёе еоиаёеаеаёе.

Ааааеё аа аеаёеоаёе нўеиёя нiaiоёеёе кодёеёеёеааёе оадкёадие оааа ааёеёеадеиёя иахйао аа оодидо оаиёеуоёе оонёеуоёеадеёаа аигеао оўгдё улап, аниёеё оадкйе оааа оёеиёеиёя оиоиеёеуеаиёе оааёеаоёеаа адоадеё еадаёе. Оааа оёеиёеиёя и-еёк (ўдёеи) оадёеаоаде аа пкидё аадёеаиёеёеёе оёадиеиёя иёеёеи еёе оиоиеёиёе ёеихеаиёеааи аадёеаиёеаде оадёеаа иаиёеи аўеёеёеаа иёеа еаёааёе. Оакао ооонёа аниёеаиоа-е аеиёеиёеаёе хай, оааааааёе нўеадеиёя ўчаадоа-аиёеёеаа хай

οαυνηδ γοααε. Οοεεαη, ααααεε οεεααε ηϋς αεεαι ααιαοεε αεχαοααι οιοιεε αϋεααι οααα ηϋςειεια ιαυιηεααε ϋσαδεοεαδ ιιχεγοε αι+α εαιαεδ.

Муайян οεειεια αεαεαεο ηεηοαιαηεα εεδοα+ε οααα αα εαχαεαδ οααεεεεε, οο ηεηοαιαιεια οιοιεε κηιοιευοεαδεαα αϋεηειαεε αα οιαα οηη ιηδιαοεαεεεεα γαα αϋεααε. Ιοαεγυ οααααα οηη αεδηι ηϋς ααααεε οεεαα γοαδ γεαι, ϋςε ιαιηοα αϋεααι αεαεαεο ηεηοαιαηειεια οαυηεδεααι +αοαα κηειαεε αα οοιεια ο+οι χαι ϋσα αεαεαεο ηεηοαιαηειεια ο εεε αο οοηοηευοεαδειε ιαυεοι ααδαααα ααααεε οεεαα χαι ιεεα εεδααε. Αο χιεαο ααααεε οεεαα ααιεδοα+ε οααα ααεεεειεια ιοοκεαα ϋκκιε ιαιηε αϋεααε. Οεε αα ααααεεο ϋκεοοα+εεαδε εεεεαδ ααηηεαα ϋκοα+εεαδαα ααααεε κηιοιευοεαδειε ιοδοα ηειαεεδαεεαδ-ο, αηη οεαδ αοιααι ηϋια χαι ϋςεαδε ααεεεε χεηιαεαιααι αεαεαεο οαυηεδεααι αηει κοοοεα ηειαεεεαδ. Αο ααεεε χαι αεαεαεο ηεηοαιαιεια οαυηεδ αηεδαηε εαιαεεεειε αα ηεηοαιαιεια ε+εε κηιοιευοεαδε γαιια ααιαοεε ανηηαα γαα γεαιεεεειε εϋδηαοααε.

Ααααεε οεε αα αεαεαεο ηεηοαιαηεααε οιοιεε ηϋςεαδ οαεεε χαιαα ιαυιηεαα εϋδα ιηη εαεηα-αα οεαδ εεεε οοδεε ηεηοαιαιεια εεεεοα αιοκα-αιοκα ηϋςεαεδ. Οεαδαα αεδ ηϋς ηεοαοεαα καδαο αο ηϋςιεια αεαεαεοαε οαδαεοαδειε ειεηδ γοεο ααιαεαεδ. Οααα οαυηεδε εο+εε αϋεααι χοαοαεαδαα κϋεεαιεεαεεααι οιοιοεεαα οηη ηϋςεαδ αο αεαεαεο ηεηοαιαηειεια κηιοιευοεαδεαα οακαο οηιαοεε αα αδαηιαοεε ιοηηααοεαδεαα εϋδα γιαη, οοιειαααε, ϋς ηαιαηοεε κοδεεεοε αεχαοεααι χαι αϋεηειαεε. Αηοκα+α εοηιαεααηαα, ααααεε οεεαα εεδιαααι, χοαοαεε +αεεαηααι ηϋς αεεαι ααααεε οεεαα εεδααι, χοαοαεε +αεεαηαααι ηϋςιεια ιαυι οοηοηευοεαδεαα αααδ οεαδ αεδ αεαεαεο ηεηοαιαηεαα εεδααι αα οιεια οοιεεοεγεαιεοεαα καοιαοααι αϋεεοηα, οιοιεε αεχαοεαδαα γαα αϋεεοε, οο αεεαι αεδαα οεαδαα ααααεε οεε ηεηοαιαηεααι οαδκεια+ε, αεαεαεο ηεηοαιαηε αεδεεεεαδεαα οηη ααυςε οοηοηευοεαδ χαι ιαααοα αϋεααε. Ααααεε οεε αα οαααεαδ γαιια οιοιοδαεκ οεεειεια οαδεεαεε κεηηεαδε αϋεααιεεεεαδε ο+οι χαι αο ηεηοαιαεαδ ϋδοαηεαα ϋκει ϋδοαοεεε αϋεεοε οααεεεεαεδ. Αο γηα ηεηοαιαεαδιεια ηαςεεαδε ϋκειεεεειε, οεαδαα αεδει οιοιεε ααεεεαδαεια γιαη, οιοιεε οεηηεηαεε κηιοιευοεαδ αα οαδακκεο αιυαηαεαδε αιδεεεειε χαι εϋδηαοααε. Αοιε χηςεδαε αεαεαεοεαδιεια ιαηαεαδε αεεαι ααααεε οεεειεςιεια αεηκαηεαα, εαηηεε οαδεεαειεια ηεηαοαι οιοιεεεεαεαα, οαεε αα ιαοιοεαα εϋδα ιηη εαεοα+ε ηϋςεαδιεια ιαααοαεεεαα εϋδεοειες ιοηεε. Αηη οοιε οιοιοηαηεεε εαδαεεε, οααα οαδεεαεαα αοιααε οιοιεε ηϋςεαδ καοεαιε ααααεε οεεαα οηη αϋειαααι ηηο οααα ηϋςεαδε αεεαι ϋςαδι οαυηεδαα αϋεααε. Οααα ααεεεε ο+οι αο ηϋςεαδ αοδοχε χαι οαια χοκοκεε αα αεδ οεε ιηδιαοεαεεεεα γαααεδ. Αηιαε, αεαεαεο ηεηοαιαηε οαδεεαεαα ααααεε οεε αα οααα ο+οι οιοιεε αϋεααι ηϋςεαδ αεεαι ηηο οααα ηϋςεαδε αεδ-αεδε αεεαι ιοαεγυ ιαδαεεαηαοεε αα ηεηοαηαοεε ιοηηααοεαδαα εεδεοααε. Αια οο ιοηηααοεαδαα οααα ηϋςε αεεαι οιαα ιηη ααααεε ηϋς ϋδοαηεααε οαδκεαδ ιαιηε αϋεααε.

Ηϋςιεια οηιαοεε αα αδαηιαοεε κοδεεεοεααε ϋσαδεοεαδαα εϋδειαεεααι οαδκεαδ οααα ηϋςειε ααααεε οεεααι αεδαοεοαα κεεεε+εεεε οογαεδιαεε. Ὑςαε οεεεαα αο οεηααε οιοιεε ηϋςεαδ αι+ααεια. Ιαηαεαι: ηαδου — ηαδοκ; — ηαδυκ,

oãããè — oãããü — oèéãè — oúéãü, áýðáýììýí — áàðéýüüáí — áýðáíòòüì — áýðýüüáí — áýðòòòüüáí éããé. .

Ëýí χίεεαδãã ðããã ñýçείεíã ìãúíñε ãéεãí óíεíã áãããéé ðεεãããè ìãúíñε ýðòãñεãã ñãçεãδèè ãéíκã ñãκεãíããé. Άó χίãèñã óíóíεé ñýç ìãúíñεíεíã ýçããδèèεãã éýðéíããé, ýúíε ðããã ñýçεíεíã ìãúíñε áãããéé ðεεãã ýçεãðèδèεããí ìãúíñã ïεñããòãí éãíããéεøè èèè óíðãéεøè íóíεéí. Óíóíεé ñýçãã ìãúíñεíã κãεòã ðãκñεíεãíεøè ðãδèéãéé κεñíεãδè áãããéé ðεεãããè ñýç ãéεãí óéγóí áýεããí ñãíãíòèé æóðòεèéíεíã ìãããóãéεãè ðóðãééè χãí ðç áãðããé. Ìãñãεãí, «ñεκεéííκ» áã «κεñεéííκ» ýκεí ìãúíñε ñýçεãδèãããé «çãðεéííκ, ðóχãí ýçεéííκ» ìãúíñε Άóðíðí ðãããñεãã áãããéé ðεεãããèããé «ñεκεéííκ» ñýçε ãéεãí ýíãñ, áãéèè «κεñεéííκ» óãúεé ãéεãí áíγεãíããé. Άñεεãã ðããã áã áãããéé ðεεãã ðíãóø æεχãðããí óéγóí ñýçεãðãããè ñãíãíòèé ðãðκεãð óó ãéεãí εçíχεãíããéεè, áó ñýçεãð áíðεεκãããè áéíε áεð ïãðñã(íãúíãè)íεíã ðóðèè χãæíãããè κεñíεãδèíε èðíããéãéãé.

Άãããéé áã ðããã ñýçεãðéíεíã ìãúíí κóðèεèèεãããè áãð÷ã ðãðκεãðíε ðããã áãèèεããðéíεíã εøεãã ÷εκãðεø áã ðóðíóø ðãíτεýðεãðéíεíã ðóñóñεýðεãðéãã áíγεãã áñíñεãø íóíεéí ýíãñ. Άñíñεé ðãðκíε ìεèèèè ðεè áíéεéãéíεíã ðãýí÷ ìãíããé áýεããí ðããã ðεçεíεíεíã ðóíéøèýεãíεø ðããéãðεããí áðòãðèø εíçεí. Ìãúεóíεè, ìεèèèè ðεèεãð ãíãé κεèããí áããðãã ðãããããðíεíã ãéíκã áñíεòãñε ñεðãðεãããè ðíεè ïãñãýãé, ó ðóðíóø íóéíκíòèãããéíã εøεãðεεããéããí áýεéã κíεããé, εæðèííεé κýεéãíεø áíεðãñε æóãã ÷ãéεãíããé. Ìóéíκíò áíεðãñεíεíã ÷ãéεãíããíεéãé, ïííðóíéøèýεãíεø ðããã ðεçεíεíεíã ðãκãð óíð áíεðããããé ýç ðãããñεãã κýεéãíεøεãã ïεéã éãéããé. Ìãðèæããã ðããã ðεçεíεíεíã áíøκã ýçεãã ðíñ ðóñóñεýðεãðè, ðóñóñãí, ííðíãíεíã ýçεãã ðíñ éýðéíεøεãðè éýíãééã áíðããé.

Οããã ðεçεíεíεíã í÷εκ, ýðééí ðãðãéòãðè áã ðκíðè áãðãæããã ííðíãðεãéèéè éíéíí áãðèøè ýçεãã áñíñεãíóã÷é ííðíãíεíã κãðúééñεçεéãè ðóðãééè ðç áãðããé. Άóíεíã ïãðèæãñεãã, масалан, 20- йилларнинг ырталарида лексик ðεçεíãã ðóðèè÷ã ðεíãããè ïéíçεííãè áãðéãíεãð ïãéãí áýεãé. Бундай шолатда óεãðíεíã ïãðãéãè áíãé κεèèèεãã áãð÷ã ðεè áã ðããã ðεçεíεãðéãã ðíñ áýεããí ðãæãø κííóíεýðè, áεð ðεè ðãéè áã ìãúíñεè ðεè áéðεèèεãðéããí κóðóéèø χãðãéãòè ðýññεκ áýεããé. Άó κãðãíã-κãðøééééããí κóðóéèø ÷íðãñε áéð-áéðéãã ïñ áéðεéééãðíεíã ìãúíñεíε ýçããðòèδèø áýεéã κíεããé. ýçããðòèδèøíεíã éýíãéèøè, ìãúíñε óíðãéòèδèøãã éíðéèèø æéãéãèð ñεñòãíã κýεéãíεø áíεðãñεíεíã ðóñóñεýðεãðè, íóéíκíò ïãçíóíεíεíã ìããçóããí ÷ãééãíεøè áã εøéãã ÷εκãðεø — ðóðíóø áíúãíãéãðéãã áíγéεκεéãè ãéεãí áíεκεãíããé. Οããã ðεçεíε ó÷óí ðεíεè áã áíúãíããéé áýεããí ðãúñεðíεíã ïãúíãèòéã ìãúéðéãðãã ïεñããòãí éó÷εèèèèèè áãããéé ðεéãããè ãééãí áãíãòèé æεχãðããí óíóíεé áýεããí ñýçãã áíãéíãéý áñíñεãã ýíãé ìãúíñεíã ðãðãκκεèðéãã éðããí áãðããé. Οóíãã κãðãíãé, áãíãòèé æεχãðããí óíóíεé áýããí áó ñýç ðããããã ðíñ áýεéã κíεãããðããé.

Άãããéé ðεè ðεçεíε ãéεãí ðããã ðεçεíε ýðòãñεãããè ïííóãíðεκεéè ýñã áñíñãí ííðíããã ïãííéí áýεããé. «Ííðíã» ðóøóí÷ãé χãð éèéãéã ðεçεí ó÷óí áéðããé ðóøóí÷ãé áíãéãòèèéèé ïãçãðãã ðóðñãé, éèéãéã ðεçεí ó÷óí ïøøãðãé áãéãééãð ïεñããòãí éýíðíκ ýéãíεèãéãã áíéí áýεãíεç. Άííí áíøκã ðãðãòããí óéãð ýðòãñεãããè ýçãðí

íííóòàíîñéáëëê çàì, îíîçèèëü çàì íîðìà òòòàéëè ðçàãà ÷èçàëè. Àãããéë òèè òèçèìèãà íîíîíéëè áýëèà òòòèãàí çìèàð øããà òèçèìè ó÷óíîíîíéëèãèð àà àèñèí÷à òããà ó÷óíîíîíéëèãèëëè ñàçèëãàí èüðèìèø àãããéë òèè ó÷óíîíîíéëèãèàðéëèãèð.

Р.Расулов
ТДНУ

ОБРАЗЛИ ЖАРАЁН ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛАРНИНГ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ¹

Образли жараён ифодаловчи феъллар образлиликка бойлиги билан, эмоционал – экспрессив бўёгининг – коннотациясининг кучлилиги, ортиклиги билан муайян лексик семантик гуруҳга бирлашади. Яъни ушбу феъллар «образли» семасига – маъно компонентиغا кўра ажралиб туради. Айниқса, бундай ифодали феъллар нутқ фаолиятида, муайян тил бирликлари қуршовида образлиликни аниқ ифода этади.

Образли жараён ифодаловчи айни лексемалар ўз семантикаси билан боғлиқ, ўзи қайд этган предмет - ҳодисаларни табиат ва жамиятдаги нарса – предметларга, воқеа - ҳодисаларга, шахсларга тегишли хусусиятларга - ҳаракат, ҳолат қабиларга қиёслайди.

Образли жараён хабарига эга феъллар нутқда турли мантикий ифодаларда кузатилади. Булар:

а) «шаклий» ифодасига эга феъллар; Қўнқаймоқ, дўмпаймоқ, дўппаймоқ, қаппаймоқ, хурпаймоқ, дўрдаймоқ. Қуйида ушбу феълларнинг маъно хусусиятлари – таркиби ҳақида фикр юритамиз.

Қўнқаймоқ - «беўхшов ўрнатилган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Хужра ёнбошида кичгинагина ўчоқбоши қўнқайган (Х.Гулом). Ушбу феъл коннотатив белги даражасининг кучлилиги билан ажралиб туради, нутқда кам ишлатилади.

Дўмнаймоқ - «бўртиб чиққан», «ҳолатда», «бўлмоқ». Почтачи дўмпайган сўмкасини узоқ титкилаб, хат олиб узатди (А.Мухтор).

Дўппаймоқ - «дўмпайган (туриб чиққан)», «ҳолатда», «бўлмоқ»; Қўллари дўппайган қорни устида қовуштирилган эди (М.Исмоилий). Бу дўппаймоқ сўзида қўш ундошнинг мавжудлиги билан, унинг кучли талаффуз қилиниши билан изоҳланади.

Қанинаймоқ - 1. «қорни шишганнамо», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Шу пайтда эшик очилиб, ташқарида аввал қорни қаппайган бақалоқ эшак кўринди (А.Мухтор).

Хурпаймоқ - «қатламини тиккайтиб ёйган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Хурпайган булут осилиб турверади-ю, ёмгир ёгмади (А.Мухтор).

¹ Шу мавзудаги иккинчи ма³ола.

Дўрдаймоқ - 1. «кўтарилиб чиққан», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Бошини ва хозиргина ўраган дуррасини орқасидан ушлаб, ҳарир кўйлаги дурустроқ яширолмаган кўкрагини дўрдайтириб керишди (М.Исмоилий). Болалигидаги дўрдайган лаблари энди куёш тафтида, дашту далада, тоғу тош шамолида пишибди (С.Анорбоев).

Дўмпаймоқ, дўрдаймоқ феъллари нутқда кам ишлатилади, дўппаймоқ, қаппаймоқ, хурпаймоқ сўзлари эса нутқда нисбатан кўпроқ қўлланади.

б) «Кўриниш» ифодасига эга феъллар: қабармоқ, кўпчимоқ, сўлмоқ, мунгаймоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг кўриниш ҳолатини англатади. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари: сўлмоқ, мунгаймоқ тасвирийлик, муносабат, ҳис-туйғу бўёқларига эгадир. Қабармоқ, кўпчимоқ феълларида эса тасвирийлик салбий ва ижобийлик бўёғи нуқтаи назаридан бетараф бўлади. Бу феълларда таъсирчанлик тасвирийлик билан фарқланади.

Қабармоқ кўпчимоқ, сўлмоқ, мунгаймоқ образли ҳолат феъллари маъноси предмет ҳолат белгисининг бошқа предмет билан қиёсланиши натижасида юзага келади. Бундай ҳолларда нутқда қайд этилган предметга бошқа шахс ва предметга хос белги-хусусият кўчирилади, бириктирилади. Бунда предметлар табиати, моҳияти, хусусиятига кўра бирор мантикий синфга бирикади, ўзаро умумийликни ҳосил қилади. Шунга кўра предмет белгиси предметга кўчирилади ёки шахсга хос белги предметга, предметга хос белги эса шахсга кўчирилади.

«Кўриниш» маъносига эга образли ҳолат феъллари нутқда қуйидаги изоҳлар билан катнашади; Қабармоқ - «бўртган, туртиб чиққан», «ҳолатда», «бўлмоқ»; Пўрсиллаб қабарган сахро яшил жингалаклар билан қопланган (Ойбек). Икковининг бўйин томирлари ароқондай қаварган билак пайлари томирга айланган (Ойбек).

«Кўпчимоқ» - «етилиб кўтарилган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Шудгорланган ерлар кўпчиган (М.Тошматов). Қор, музлар эриб, ер ҳамирдек кўпчиган (Миртемир). Синонимик муносабатдаги қабармоқ ва кўпчимоқ сўзларининг нутқ бирлиги сифатидаги фаоллиги, ишлатилиш даражаси тенгдир. Аммо кўпчимоқ маъносидаги белги даражаси ва таъсирчанлик қабармоқ маъносидагига нисбатан ортиқроқ.

Сўлмоқ - «бужмайган, ўзини олдирган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Олмадайин сўлган гулдай тарзим бор (Балогардон). Дадам фронтда ўлган учта акамнинг дардида кўзи кўр бўлди. Буни кўрган ойим ўзидан-ўзи сўлиб, жон берди (А.Мухтор). Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар (А.Мухтор).

Мунгаймоқ - «эътиборсиз», «ҳолатда», «бўлмоқ»; Икки жумла ёзилган шу хат стол узра мунгайиб қолди (Г.Нуруллаева).

в) «ҳаракатсиз» ифодасига эга феъллар; қотмоқ, михланмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг мутлақо ҳаракатсизлигини ифодалайди. Бунда шахс ёки предмет бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, яъни ҳаракатдан ҳаракатсизликка ўтади, муайян ҳолатга эга бўлади. Натижа ҳолат тасвирийликка эга давомли ҳолатлиги билан ажралиб туради. Ушбу фарқловчи семали маънога эга образли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Қотмоқ - «мутлақо ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ»: Тошдай қотдим ўшал они бир тоқатдан айрилиб (А.Орипов). Сулув яшин уриб кўмирга айланган чинордай жонсиз, ҳушсиз қотиб қолди (А.Мухтор). Билмам нечун сизнинг нигоҳ бир нуктада қотмишдир (А.Орипов). Қотмоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик ортиқроқ.

Михлаимоқ ясама ҳолат феъли (от-лан) сифатида «мажбурий тинч», «ҳолатда», «бўлмоқ» изоҳи билан қатнашади: Штабдагиларнинг кўзлари кўк ва қизил чироклар билан тўлган харитага михланиб қолди (И.Раҳим). Халойиқ кўзи билан эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига михланган эди (М.Исмоилий).

г) «бирикиш» ифодасига эга феъллар; - қапишмоқ, қовушмоқ. Ушбу ифодали ҳолат феъллари доимо икки предмет орасидаги муносабатни акс эттиради. Предмет муносабати уларнинг бир – бири билан бириккан, туташган кўринишига, «ёпишган» ҳолатга ўтганлиги, шаклан бир бутунлиги билан ажралиб туради. Ушбу муносабатда предмет, баъзан шахс бўлиб, уларнинг муайян нукталари орасидаги мавжуд алоқа (бирикиш) муайян сабаб таъсирида юз беради. Қайд этилган мантикий ифода қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади. Қанишмоқ - «бутунлай ёпишган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Йигитнинг қўллари кизнинг белларига чирмашди, кўкраклари бир – бирига қанишди (Ойбек). Панжара орқасидаги ипак гуллар тонг кировидан ерга қапишган (А.Мухтор). Ёмгирда ерда қапишган майсалар магрур кеккаяди (Шухрат).

Қовушмоқ - «туташган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Шундай қониқиб, шундай мириқиб керишдики, бир зумгина киприклари бир-бири билан қовушди (М.Исмоилий). Қўша қаримокқа муҳр бўлади ҳаётда икки лаб қовушган бир зум (Г.Гулом). Қапишмоқ қовушмоқ билан синонимни ҳосил қилади. Қапишмоқ маъносида белги даражаси, таъсирчанлик нисбатан кучли. Қапишмоқ сўзи кўпроқ жонли нутққа, қовушмоқ эса шеърятга хос. Шунингдек, қанишмоқ сўзи маъноси нисбатан салбий, қовушмоқ сўзи маъноси эса ижобий бўёққа эга. Қапишмоқ шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам қўлланилади. Қовушмоқ эса асосан шахсга, унинг жуфт аъзоларига нисбатан ишлатилади.

д) «йўқ бўлмоқ» ифодасига эга феъллар: сўлмоқ, қуримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари мавҳум предмет билан боғланиб, уни ҳолат белгиси томонидан аниқлайди. Ҳолат белгиси предметнинг энг муҳим фарқловчи белгиларидан бири саналади. Бундай туб ҳолат

фeъллари бирор ҳодиса, рухий кечинма, жараён кабиларнинг тўхташини, йўқолишини ифодалайди. «Йўқ бўлмоқ» мантикий ифодаси куйидаги образли ҳолат фeълларида воқе бўлади: Сўлмоқ - «фаоллиги йўқолган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Тунлар ҳам ҳаловатинг олган гам шу субҳидам салқинида сўлади (М.Эгамибердиев). Ёшлигим сўлди, чакмоқдек бир чакди-ю ўтди-кетди (Ойбек).

Қуримоқ - «хаётийлиги йўқ», «ҳолатда», «бўлмоқ»: у ерларсиз сенинг ижодинг қурийдди (Х.Назаров).

е) «кучи қирқилмоқ» ифодасига эга фeъллар: юмшамоқ, майинлашмоқ. Айни маънога эга ҳолат фeъллари мавҳум предметнинг муайян вақтдаги доимий нисбатан тургун белгисини ифодалайди. Бунда ҳолат белгиси предметнинг инсон ҳис қилиш сезгисига кучли таъсири натижасида воқе бўлади. Предмет шу белгисига кўра инсонга таъсир қилиб, унда ижобий туйғу уйғотади. Қайд этилган ҳолат фeъллари гапда туб ва ясама фeъл шаклида келади. Ясама фeъл сифатга +лаш ясовчисининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Ушбу фарқловчи сема гапда куйидаги фeъл маъноларида катнашади. Қиёсланг: юмшамоқ - «совуқлик кучи кесилган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Тунов кунги бўрон ва изгиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, юмшаган ... (О.Ёкубов). Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб, дала – тошни, тўқайларни босиб ётган калин қор ёпиғи тешила бошлади (А.Қаҳҳор).

Майинлашмоқ - «ёқимли юмшаган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Тунов кунги бўрон ва изгиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган ... майинлашган (О.Ёкубов). Майинлашмоқ сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик нисбатан ортиқ. Айни сўз «ёқимли» бўёғига эга.

ё) «бўшашмоқ» ифодасига эга фeъллар: - шалпаймоқ, шалвирамоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат фeъллари тасвирийликни муайян предмет билан, унинг инсон кўрув сезигисига таъсир қилувчи ташқи тузилишига ҳос ҳолат белгиси билан боғлаб аңлатади. Бу ҳолат фeълларида предмет ўзининг аввалги таранг, тортилган ҳолатига зид бўлган, бўшашган, тарангсизлашган ҳолатга ўтганлиги ифодаланади.

«Бўшашмоқ» маъносига эга ҳолат фeъллари куйидагилар: шалпаймоқ - «таранглигини йўқотган, шалвираган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: Машинасининг бир гилдираги шалпайиб ётибди. (М.Аҳмад).

Шалвирамоқ - «тарангсиз, осилган», «ҳолатда», «бўлмоқ»: (Машинадан) тушиб қардим. –Ўгилчаси шалвираган иштонини торта бошлади (Огзаки нутқдан). Шалвираган сўзи маъносида «тарангсизланиш» даражаси ортиқроқ. Шалпаймоқ, шалвирамоқ сўзлари, асосан, огзаки нутққа ҳос бўлиб, шалпаймоқ нисбатан кўпроқ қўлланади.

Хуллас, юқорида қайд этилган образли ҳолат фeъллари семантик таркибининг асосини тасвирийлик, таъсирчанлик ташкил қилади.

ИДЕОНИМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎРҒАНИШ БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР

Ктемонимика – ўзбек ономастикасининг алоҳида бир соҳаси, махсус тармоғидир. Бадиий асар номлари –идеонимлар ктемонимика таркибига кирувчи атоқли отларнинг маълум гуруҳи, туридир. Тилимиз бундай лексемаларга ниҳоятда бойдир.

Бадиий асар номлари ишлатилиш жиҳатидан адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакли билан бевосита боғлиқдир. Тилшунослик нуқтан назаридан наср ва назм, драматургияда идеонимларнинг қўлланилишини ўрганиш ҳар жиҳатдан назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Идеонимлар ёзма нутқининг муҳим элементи сифатида авваламбор ўзи номлаётган у ёки бу бадиий асарнинг таркибий қисми саналади. Чунки у, биринчидан, ўзи ифодалаётган асарнинг номи, атамаси бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, шу асар мазмунини белгилаб бериш вазифасини ҳам ўтайди. Бадиий асар номига қараб китобхон унинг мазмунини умумий тарзда бўлса ҳам белгилаб, аниқлаб олиши мумкин бўлади. Биринчи галда асар номи ўқувчи диққатини ўзига тортади. Асар ўқиб чиқиб бўлингандан сўнггина идеоним маъноси, унга юкланган мазмун тўла ва аниқ реаллашади. Масалан, Ойбекнинг “Қутлуг қон” романи номидан унинг маъноси ҳақида китобхонда умумий тасаввур пайдо бўлади. Асарни ўқиб бўлгач эса, нега у шундай аталганлигини яхши англаб етади. Китоб охирида Шокир отанинг Унсинга айтган куйидаги сўзлари бунинг далили бўла олади: “Йўлчининг ўлими анча-мунча ўлим эмас. Аканг, Йўлчи ўғлим, нима учун, ким учун қон тўқди? Ўзи учун эмас, халқ учун, юрт учун, жамики аламзадалар, аламдийдалар учун қон тўқди. Бу қон энг қутлуг, энг муборак, энг соф қон...”.

Ойдиннинг “Эр юрак” деб аталган ҳикояси номи ўқувчида катта кизиқиш уйғотади. Гарчи номнинг ўзидан маълум мазмун, мантиқ, яъни шижоатли, гайратли, эрлар каби довурак аёл ҳақида гап кетиши англашилиб турса-да, ҳикояни ўқиш жараёнида китобхон яна бунга тўла амин бўлади. Дарҳақиқат, асарда аёлларимизнинг ватанпарварлиги ўзбек қизи Салтанатнинг иккинчи жаҳон уруши давридаги меҳнати, орзу-истаклари, ҳис-туйғулари орқали очиб берилади. Салтанат ватанпарвар ёшларимизнинг муштарак тимсоли сифатида намоён бўлади. У уруш даврининг ўзига хос қийинчиликларига ва талабларига тушуниб етади. Аввалги енгил ишини ташлаб, депога ишга киради. Ўз эри Аҳмаджон ҳамда Семёнов, Иванованинг ёрдамида паровоз машинисти касбини ўрганиб олади. Темирйўлчиларнинг ватанпарварлик ҳаракатига

қўшилади. Фронтга сафарбар этилган эри ўрнини босиб, унинг ўз постида йўқлигини билдирмайди¹. Салтанат ўз ишлари билан хақиқий “эр юрак” лигини намоёйиш қилади.

Шухратнинг “Шинелли йиллар”, Асқад Мухторнинг “Тугилиш” романларининг номланиши ҳам кизиқарлидир. Ўқувчи “Шинелли йиллар” номини эшитиши биланок асар воқеалари иккинчи жаҳон уруши йилларида кечишини тасаввур этади. Романни мутолаа қилиш давомида ўзбек жангчиларининг қахрамонона хислатлари, хатти-ҳаракатлари билан танишади. Ўзбек йигити Элмуроднинг бошидан кечирганлари, тақдири хусусида анча маълумотларни билиб олишга муваффақ бўлади. Асқад Мухторнинг “Тугилиш” асарида жанговар қурувчи ёшларимизнинг жўшқин ҳаёти, уларнинг маънавий камолоти ва шунга боғлиқ равишда саноатга раҳбарлик қилиш масаласи кескин ҳаётий қарама-қаршиликлар асосида акс эттирилади². Адиб Жуман, Лукмонча, Садбар, Элчибек, Сангин, Нафиса, Поччаев, Самадий, Холдор, Бек, Адолат каби ҳар бири ўз фазилатлари ва камчиликларига эга бўлган ёш ишчилар жамоасининг вужудга келишини рамзий маънода “Тугилиш” деб атайди. Бу ном Самадий, Поччаев каби ёш раҳбарларнинг қайта тугилиши, Садбар каби жабр кўрган қизларнинг, Бек, Холдор сингари адашган ёшларнинг қайта тугилишни ҳам англатади³.

Асарга ном қўйиш ўзига хос бир санъат. Ном асар мазмуни, маъносидан келиб чиқиб қўйилади. Адибларимиздан Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шухрат, Асқад Мухтор, Шукур Холмирзаевлар асарга ном қўйиш ишига ўта масъулиятлилик билан қараганлар. Шу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг “Шоҳи сўзана”, “Оғрик тишлар”, “Тобутдан товуш” драмаларининг номланишига тўхтаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. “Шоҳи сўзана” Мирзачўлни ўзлаштираётган деҳқонларимизнинг ҳаётига бағишланган. Асар қаҳрамонлари – фидокорона меҳнати билан юртимиз қиёфасини ўзгартираётган, унинг ҳуснига ҳусн қўшаётган кишилар. Драматург асар номини изоҳлашда персонажлар нутқидан фойдаланади. Обод маамлакатимиз шоҳи сўзана бўлса, Мирзачўлнинг ўзлаштирилмаган ерлари шоҳи сўзанага тушган чипта ёмоққа ўхшайди, дейди Ҳафиза. Мирзачўлни ҳам шоҳи сўзанага айлантирамиз, - дейди Одиллов. Ҳафиза ва Одиллов томонидан айтилган бу сўзлар асар номининг маъносини ифодалайди. “Оғрик тишлар” пьесасининг бош салбий қаҳрамонлари Марасул ва Заргаровлардир. Марасул хотин-қизларни менсимайди, ҳамма нарсам етарли, хоҳлаган ишимни қилавераман, деган фикр унинг онгига

¹ Мирзаев С. Ойдин. Адабий портрет. Тошкент, 1965, 78-79-бетлар.

² Тоғаев О. Асқад Мухтор. Адабий портрет. Тошкент, 1966, 89-90-бетлар.

³ Каттабеков А., Мамажонов С., Назаров Б. ва бошқалар. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1990, 379-бет.

ўрнашиб олган. Заргаров ўз шахсий манфаатлари учун амалидан фойдаланади, аёлларга паст назар билан қарайди. Ҳаётга эскича муносабатда бўлган Марасул ва Заргаров каби шахсларни ёзувчи “огрик тишлар” деб атайди. Огрик тишларнинг жазоси эса омбир! Шу тарзда адиб бундай шахсларга нисбатан мурасасиз бўлишга ва уларнинг ниқобини шафқатсизлик билан сидириб ташлашга чақиради. “Тобутдан товуш” – порахўрликнинг ҳақиқий қиёфасини, разил моҳиятини фош этишга бағишланган асар. Пьесадаги Сухсуров, Нетайхон, Қорилар – ҳар қандай маънавийдан маҳрум, мол-дунё ортиришга муккасидан кетган шахслар образидир. Асарни ўқиганда бундай кимсаларга бизнинг жамиятда ўрин йўқлигига, жамият уларни тобутга солиб, гўристонга элтаётганлигига, бироқ улар ўлик бўлсалар – да, тобутдан товушлари келиб турганлигига ишонч ҳосил қиласиз¹.

Идеонимларнинг функциялари хилма-хилдир. Газета сарлавҳалари ва унинг функцияси хусусида илмий тадқиқот олиб борган А.Шомаксудов, И.Тошалиев, П.Рустамовларнинг ёзишларича, сарлавҳа: 1) номинатив, 2) фарқлаш, 3) информатив, 4) реклама қилиш, 5) ишонтириш, 6) директив, 7) ундаш – пропаганда қилиш, 8) социатив ва 9) конспектив каби турли хил функцияларни бажариб келади².

Бизнинг кузатишларимиз бадиий асар номлари, асосан, номинатив, фарқлаш, хабар (информация) қилиш функциясини бажариб кела олиш хусусиятига эга эканлигини кўрсатди.

1. Номинатив функция. Ҳар қандай асар номи, энг аввало, номинатив функцияни бажаради. Чунки у ўзи ифодалаб келаётган у ёки бу асарнинг атамаси, номи ҳисобланади. Китоб материаллари дастлаб унинг номи орқали маълум бўлади. Номинатив функция номларни атоқли от эканлигига тўла ишора қилади.

2. Фарқлаш функцияси. Ҳар қандай ном ниманидир аташ ва шу орқали уни ўзига ўхшаш (бир турдаги) бошқа нарсалардан фарқлаш, ажратишни ифода этади. Худди шундай китоб номлари ҳам асарларни бир-биридан фарқлашга хизмат қилади. Чунончи, Ойбекнинг “Қутлуг қон”, “Олтин водийдан шабадалар”, “Қуёш қораймас”, “Улуг йўл” романлари номи адибнинг йирик насрий асарларини ажратиб кўрсатиш, фарқлаш вазифасини бажарган. “Анор”, “Ўгри”, “Бемор”, “Даҳшат”, “Нурли чўққилар”, “Мастон”, “Санъаткор”, “Адабиёт муаллими”, “Томошабоғ” – булар Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг номларидир. Ушбу идеонимлар бир гуруҳга мансуб прозаик асарлар – ҳикояларни номланишига кўра фарқини англашиб келмоқда.

¹ Каттабеков А., Мамажонов С., Назаров Б. ва бошқалар. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1990, 289-290-бетлар.

² Шомаксудов А., Тошалиев И., Рустамов П. Сарлавҳа ва унинг функцияси // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Тошкент, 1975, 155-бет.

3. Информатив функция. Ном асарни атабгина қолмай, унинг мазмуни ҳақида ҳам маълум информация беради ёки шунга ишора қилади. Асар номидан унинг қандай мавзуга оидлигини баъзи ҳолларда билиб олиш мумкин бўлади. Масалан Мақсуд Шайхзоданинг “Тошкентнома”, Гафур Гуломнинг “Тошкент тароналари”, Эркин Воҳидовнинг “Тошкент садоси”, Туроб Тўланинг “Тошкент нахори”, Йўлдош Сулаймоннинг “Қўқоннома”, “Фаргонаннома”, “Маргилоннома” асарлари номини ўқишимиз биланоқ, бу асарлар Тошкент, Қўқон, Фаргона, Маргилонга бағишлаб ёзилганлиги ҳақида маълум хабар, информацияга эга бўламиз. Ҳамид Олимжоннинг “Жангчи Турсун”, Мақсуд Шайхзоданинг “Муҳаммад тўпчи” балладалари номи асосида бу асарлар уруш даври воқеаларини акс эттиришини билиб оламиз.

Юқоридагилардан англашиладики, идеонимларни тўплаш ва тадқиқ этиш тилшунослигимизнинг энг муҳим, долзарб масалаларидандир. Аммо таъкидлаш лозимки, тилшунослигимизда идеонимлар жуда кам ўрганилган. Идеонимларни тадқиқ этиш билан боғлиқ долзарб масалалар, муаммолар ҳали ниҳоятда кўп. Булар, бизнингча, қуйидагилардир:

– ўзбек мумтоз адабиётининг бой идеонимик материалларини тўла ҳолда тўплаш ва уларнинг картотекасини тузиш, шулар асосида тадқиқотлар олиб бориш;

– мумтоз адабиётимизнинг йирик намояндалари – Алишер Навоий, З.М.Бобур, Муқимий, Фурқат каби ижодкорлар асарларида қўлланилган идеонимлар юзасидан махсус илмий ишлар яратиш;

– XX аср ўзбек адабиётида яратилган насрий, назмий, драматик асарлар номларини бир-бирига қиёслаш, чоғиштириш асосида ўрганиш;

– идеонимларни бирор ёзувчи асарлари (чунончи, Гафур Гулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор асарлари) мисолида тадқиқ этиш;

– ўзбек адабиётида қўлланилган идеонимларни ёзувчининг бадиий тили, бадиий маҳорати, услубияти билан боғлаб ўрганиш;

– идеонимлар билан газета сарлавҳалари номларини қиёсий ўрганиш, улар орасидаги умумийлик ва ўзаро фарқларни очиқ бериш;

– идеонимларни лингвостилистик, лингвопоэтик нуқтаи назардан ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш;

– ўзбек идеонимикасини ўрганиш асосида қўлга киритилган ашёвий далиллар асосида бадиий асар номларининг изоҳли-услубий лугатларини тузиш ва чоп қилиш.

ЛИНГВОНОЭТИК ТАҲЛИЛ ФИЛОЛОГ-ИЖОДНҲИ ТАҒАККУР СОҲИБНИН ТАЙЁРЛАШНИНГ БИРЛАМЧИ ОМИЛИ ЭКАНЛИГИ ҲАҚИДА

Биз яқинда эълон қилинган мақолаларимизнинг бирида (Мирзаев, 2006) лингвопоэтиканинг пайдо бўлиши, муаммо ва ечимлари ҳақида гапирган эдик. Ушбу мақолада эса филология тушунчаси, унинг ўтмиши, бугунги ҳолати, истиқболи ва сўзнинг ўз маъносидаги филологлар тайёрлаш хусусида сўз юритамиз.

Филология (phlologia) юнонча сўз бўлиб, айнан сўзга муҳаббат деган маънони англатади ва инсоният маънавий маданиятини, ёзма матнларни нутқ сатҳи талаблари назарида ўрганувчи ва бунда тилшунослик, адабиётшунослик, шеършунослик, матншунослик, манбашунослик, полеография ҳамда бошқа фанлар қўлга киритилган ютуқлар билан иш кўрувчи фандир.

Кўринадики, филологиянинг объекти матн, матн эса нутқ ходисасидир.

Филология дастлаб шеърини матн тиклиши асосида юзага келган. Чунки Б.В. Томошевский «Шеър қурилиши қанчалик ўзига хос ва мос бўлмаса, барибир у, энг аввало, тил ходисаси ва нутқнинг миллий шаклларида ташқарида бўлмайди... Бинобарин, шеър санъатининг энг миллийлашган шаклидир,- деб ёзган эди. (Томошевский, 69. Таъкид бизники-И.М.). Бунга Шарқ филологиясининг юзага келиш омиллари ҳам ёрқин далилдир. Бу биринчидан. Иккинчидан, ўша даврларда сўз санъатининг ягона шакли шеър бўлганлиги ҳам барчага маълум.

Ф.де Соссюр томонидан тил ва нутқнинг фарқлиниши тилни зўр бериб, “ўз ичида” ўрганишган ва бу билан филологиянинг яхлитлигига жиддий путур етказишган ёш грамматиклар учун дастак бўлди (биз ёш грамматиклар фаолиятини танқид қилишдан йироқмиз ва бунинг учун асос ҳам йўқ. Улар амалга оширган ишлар таҳсинга сазовар ва ҳамон ўз қийматини йўқотмаган) ҳамда тил билан бир қаторда система сифатида ўрганишнинг методологик асосини ташкил қилди. Филологиянинг яхлитлигини қайта тиклаш ҳаракатлари айнан шундан бошланади ва бу ҳаракатнинг дастури вазифасини Прага тилшунослик тўғараги тезислари ўтайди.

Таъкидлаш жоизки, филологиянинг яхлитлигини тиклаш тилшунослик, адабиётшунослик, шеършунослик ва бошқаларни асло инкор этмайди, аксинча, улар қўлга киритилган ютуқларни матн таҳлиliga

татбиқ этади ва шу орқали, бир томондан ўқувчининг мазкур фанлар бўйича олган билимларини мустаҳкамлайди ва, иккинчи томондан, унда ҳақиқий филолог (ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда аниқ, ихчам, лўнда, мантиқан изчил баён қилиш, нотиклик санъати) кўникмаларини шакллантиради. Бунга эршишнинг ягона йўли эса матннинг филологик (лингвопоэтик) таҳлилидир.

Бизда назарий жиҳатдан етилиб келган бу каби фикрларнинг тўғрилигини амалда синаб кўриш ва бунга ишонч ҳосил қилиш учун СамДУ филология факультети ўзбек филологияси бўлими талабаларига «Матннинг филологик (лингвопоэтик деб атасак ҳам бўларди, аммо бизни тушунмайдилар ва йўл бермайдилар деган истиҳола билан шундай аташга мажбур бўлдик!) таҳлили» курсини жорий эдик.

Натижа кутилгандан ҳам яхши бўлди: талабаларнинг юзлаб саҳифаларда битилган олқишларига мушарраф бўлдик; уларда жонланиш, кизиқиш, сўраб-суриштириб ўрганиш каби кўпчилик эътироф этмайдиган ҳақиқий илми толибларга хос ҳислатлар бўй кўрсатди, бўй-басти билан намоён бўлди ва “ўқимайдиган талаба йўқ, фақат ўқитолмайдиган ўқитувчи кўп” деган хулосага келдик.

Биз 70 соатлик ҳажмдаги дарс ва биргина курс (ҳозир бу фан фақат 3-курсда ўқитилмоқда) доирасида Миллий дастур талаб қилаётган филолог тайёрлай олмаслигимизни ҳам теран англаймиз. Шунинг учун тегишли раҳбарларга мурожаат қиламиз.

Филолог таълимни йўлга қўйиш ва шу орқали ижодий тафаккур соҳибини таёрлаш учун:

- тилшунослик, адабиётшунослик ва шеършуносликни систем воқеликлар сифатида чуқур ўрганиш;
- матннинг филологик таҳлили тушунчаси моҳиятини теран англаш;
- олий ўқув юртлари филология факультети ўқув режаларини қайта кўриб чиқиш ва уни замон талаблари даражасига кўтариш;
- “Матннинг филологик таҳлили” фанини бакалавриат ва магистратуранинг барча курсларига жорий этиш;
- бунинг учун тегишли дастурлар ишлаб чиқиш;
- муаммо ечимини бир шахс (ёки бир кафедра) доирасидан чиқариш ва оммалаштириш лозимдир. Зеро, таълим сифатини кўтармасдан туриб, яхши тадқиқотчи тайёрлашнинг имкони йўқлиги ҳаммамизга аён.

Бакалавриат 1-курсидан “матн таҳлили”ни ўқитиш учун эса она тили ва адабиёт таълимини янгилашни умумтаълим босқичдан бошлаш керак. Шунинг назарда тутгун ҳолда, биз мактабда “Она тили” ва “Адабиёт” фанларини қўшиб ўқитиш концепцияси устида ишламоқдамиз.

Адабиётлар

1. Мирзаев И.К. Лингвопоэтика: юзага келиши, муаммо ва ечимлари// проф. И.К.Мирзаев 60 йиллик юбилеи муносабати билан

“Лингвопoeтика, структур филология ва когнитив таълим маммолари” мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари. Самарқанд.СамДУ. 2006.

2. Томошевский Б.В. Стилистика и стихосложение. Курс лекции.Л.: Учпедгиз. 1969.

3. Прага тилшунослиги тўғараги тезислари. Рус тилидан И.Мирзаев таржимасиг\\ Лингвопoeтика. Илмий мақолалар тўплами. 1-чиқиши.Самарқанд. СамДУ. 2002.

**Ҳамидов З.
ЎЗМУ**

НАВОИЙ АСАРЛАРИ ТИЛИНИ ЛЕКСИКАСИ (умумистеъмолда бўлган фаол сўзлар хусусида)

Қадимий ёзма адабий манбаларга янгича систем лексикологик тарзида ёндошиш тарихий лексикология соҳасида ҳам илмий-назарий, илмий-услубий изланишлар олиб боришни тақазо этади.

Президентимизнинг буюк мутафаккир Алишер Навоий асарларини чуқур тушуниб махсус тадқиқ этиш ва кенг миқёсда ўрганиш ҳақидаги таъкидлари¹, барча илм-фан аҳлини, хусусан, навоийшунос олимларни, айниқса, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳасида янги тадқиқотлар яратишга даъват этди, амалий илҳомлантирди.

Навоий асарлари тили нафақат ўзбек тилшунослиги доирасида, балки бутун туркий тиллар тарихи, аллақачонлар шаклланган жаҳон навоийшунослиги йўналишида жуда кўп чет эл туркологлари тадқиқотларида ўрганилмоқда². Шоир асарлари, унинг кўп томлик (20 томлик) ва алоҳида янги-янги нашрлари эълон қилинмоқда. Бугунги кунга келиб Навоий асарларига бағишланган махсус лугатларнинг тузилиши, қадимги, эски туркий, эски ўзбек тили тараққиётини, шоир эски ўзбек (туркий) адабиёти эришган барча ютуқларни ривожлантириб, бутун туркий тилни, хусусан эски ўзбек адабий тили лексик имкониятларини ўз ижоди билан юксак тараққиёт босқичига кўтарди.

Навоий асарлари тили лексикаси, унинг ҳар бир асарлари алоҳида-алоҳида илмий тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилган бўлса-да,³ тарихий лексикология йўналишида комплекс тадқиқ этилмаган. Бу эса мутафаккир асарлари тилини, хусусан лексикасини лексик-семантик,

¹ Каримов И.А. Олий Мажлис Иккинчи чақириқ биричи Сессияси (1995 йил февраль ойи)да ўқилган маъруза

² Исмагуллаев Х. “Муҳокаматул-луғатайн”нинг чет элларда ўрганилиши ЎТА 1988, №2, 54-58 бетлар.

³ Қаранг Каримов А. “Фарход ва Ширин” дostonида кўчма маъноли сўзлар, Ж.ЎТА, 1981№3, 25-31 бетлар; Шу муаллиф Навоий лексикасининг бир қатлами, Ж.ЎТА, 1984 №2, 58-61 бетлар; Бафоев Б “Хамса” лексикаси бўйича кузатишлар ЎТА, 1985 №1 19-23 бетлар; Маматов Х, “Маҳбул кулуб”нинг тили ҳақида баъзи мулоҳазалар, ЎТА, 1987 №1, 70-72 бетлар.

лексик-стилистик, лексикографик нуқтаи назардан тадқиқ этиш заруриятини келтириб чиқаради. Чунки шу кунгача Навоий асарларининг мукамал нашрлари йўқ эди, энди тўлиқ сўзликларни ўзида мужассамлаштирган асарлари нашр этилди. Шу асосда шоир ўзининг барча асарларида қўлланган ўз ва ўзлашган лексемаларнинг тўлиқ частотаси аниқланади. Ҳар бир сўзнинг лексик-семантик доираси кузатилади, шоирнинг халқ тили бойликларидан, китобий лексиканиннг ўзига хослиги, турли соҳа сўзлари шарҳини беришда шоир ижоди жараёнида қўллаган барча сўзлар мужассам. Навоийнинг бадиий услуби тарихий шароит ва шоирнинг турли соҳаларда ишлатиладиган сўзларнинг қўллаш маҳорати, ҳар бир сўзнинг бош лугавий ва мажозий маъноларда матн руҳига мослиги кузатилади. Навоий асарлари тили лугат таркибида тарихий даврлар ўтиши натижасида маълум ўзгаришлар юз бериши табиий. Бу борада Навоий асарларида ҳам маълум ички қонуният, ташқи кучлар объектив равишда ўзига хос мезонлар доирасида содир бўлган. Мутафаккир ўз асарларида, зарур ўринларда, ижтимоий шароитдан келиб чиқиб ўзлашган қатлам ҳисобланмиш араб, форс тилларидан сўз олиб ишлатиши ҳам худди шундай тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини таъказо этади.

Шунинг учун ҳар қандай тилнинг фонетик-грамматик, лексик тизими ихтиёрий ва гайри ихтиёрий ўзгаришга учраши табиий. Ушбу қонуният ҳар бир даврнинг ижтимоий ҳолати таъсири натижаси сифатида Навоий асарлари тилининг лексик таркиби учун ҳам алоқадордир. Мутафаккир асарларида учровчи барча сўз туркумларига тааллуқли кўпчилик туркий сўзлар битиклари етиб келган, қадимги туркий тил давридан қўлланиб келаётганлиги маълум бўлади. Узоқ тарихий даврлар маҳсули сифатида, аниқроғи, Навоий асарларида ва ундан кейинги даврларда ҳам узлуксиз ишлатилиб келаётган соф туркий сўзлар тизими ўзига хос тил занжири ҳисобланади. Бу сўзлар турли даврларда турли адабий асарларда доимий фаол қўлланганлиги нуқтаи назардан тарихийдир. Бундай сўзлар илмий адабиётларда истиоризмлар яъни, архисистема (умумсема) деб аталади.

Архисистема ҳар қандай тил лугат состави учун хос бўлиб, у универсал ҳамда ижтимоий аҳамиятига кўра энг муҳим лексик-семантик воситалар занжиридир¹. Навоий асарлари тилида асосий лугат фонди деб юритилувчи маълум тургун ядро – архисистеманиннг борлиги аниқ. Шунинг учун эски ўзбек адабий тили тарихида, жумладан, Навоий асарлари лексикасида асосий лугат фонди деб аталувчи лисоний тизимнинг моҳиятини, ўша сўзларнинг қўлланиш доирасини, ҳажми ва

¹ Қаранг: Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси: 2002 18-бет. Ўзбек тили лексикологияси, Тошкент 1981, 49-бет. Қаранг: умумий сема бир семантик майдоидаги семемаларнинг туташтирувчи семаси юқоридаги луғат 114 бет

чегарасини белгилаш тилшунослик, қолаверса Навоий асарлари тили лексикасини ўрганиш учун муҳимдир.

Алишер Навоий асарларида қўлланган тилининг асосий лугат фондига кирувчи ўзак (ядро) сўзлар лингвистик ва экстроллингвистик талабларга мувофиқ ҳолда ишлатилган. Ижодкор бундай сўзларни ишлатишда, унинг тарихий даврлар маҳсули эканлигига, тилда барқарор, тургунлигига, кенг истеъмолда бўлганлигига, умумхалқ учун тушунарли, кундалик турмуш учун фаол лексик бирлик эканлиги, тилнинг асосий воситаси, янги сўзлар учун асос, база вазифасини бажариш каби жиҳатларига эътибор берган.

Навоийнинг назмий ва насрий асарларида қўлланган фаол умумистеъмолда яъни тургун ядровий – архисистемага оид сўзлар куйидагича учрайди:

1. Ўзбекча туб от туркумли сўзлар а) қавм-қариндошликка оид: ота, она, энага, ўгил, эр, ога, эгачи, қиз ва бошқалар.
б) инсон аъзолари: бош, юз, яноқ, манглай, оёқ, илиг ва бошқалар.
в) инсон характер-хусусиятига оид сўзлар: усрук, ўгри, қўшчи, қушчи, ўроқчи, тамгачи, айгоқчи ва бошқа шунга ўхшаш ясама сўзлар.
г) ҳайвонлар, паррандалар атамалари: хўкуз, тева, мушук, қобон, тулку, айиг, кузгун, чибин каби аслида ясама, туб сўзга айланган сўзлар.
д) кийим-кечак ва озик-овқат атамалари: сут, талқан, умоч, қуйрук, куймоқ, қимиз, тариг, бугдой; бўз, тўн, кабилар
е) курул-аслаха номлари: ёй, қилич, теша, кўзгу, пичоқ, оёғ(идиш), момик, энглик (мато) ва бошқалар.¹
ж) табиат ходисалари: қиш, ёз, тўзон, тенгиз, қор, ёмғир, чақин, тошқин ва бошқалар.
- 2) абстракт тушунчани ифодаловчи сўзлар: юзук, уйқу, угут, қайгу, мўнг, эрлик каби.
- и) фаол учровчи қўшма отлар: қорабоғ, қоратоғ, ҳазорсутун, ҳиротруд, қумушкент, белбоғ, кўкпоя, бойқуш ва бошқалар.
- 2.Туб сифатлар: ақ, қара, кўк, яшил, аз, мўл, янги, тез, чин, кўп, ёриг, аччиг, кўм-кўк, огир каби.
- 3.Туб сонлар: бир,етти, саккиз, иков, бешала, учала каби.
- 4.Олмошлар: Мен, сен, ўл, алар, не, нечук, қайён, ўшал ва бошқалар.
- 5.Феъл туркумли сўзлар: Сўрмак, отмак, ўтирмак, сипқармак, адашмак, букмак, урулмак, ажратмак, бормак, узмак ва бошқалар.
6. Равишлар: Ўсук, эрта, тонгла, емди, ўнг, сўл, ила, ичра, даги, қошида, бўйла каби.

¹ Ушбу соҳа сўзлари эски ўзбек тилида махсус тадқиқ этилган. Қаранг: Дадабоев Х. Эски ўзбек тилидаги муудофаа курул-яроғларини ифодаловчи термин, ЎТА, 1983 №5, 14-18 бетлар.

7. Ёрдамчи сўзлар: Кўмакчилар: учун, бирла, киби\каби, йанглиг, узра\уза, сари, янг, каш, ара, уст, бурун, илгару, кейин, башқа\ўзга ва бошқалар.

8. Богловчилар: ҳам, даги, ёки, гоҳ\гаҳ, ва лекин, вале, лекин, йахуд, ким, агар ва бошқалар.

9. -ақ, -кина (гина), -му-му-чи-ча, магар, кошке, балки, шойад, гоё ва бошқалар.

10. Ундолар: эҳ, во, вой, ой, айа, аҳ каби.¹

Алишер Навоий асарларида умумистеъмолда бўлган баъзи сўзлар борки, кейинги даврларда фонетик ўзгаришга учрайди улар ўз мазмун моҳиятини сақлаган ҳолда талаффузда (баъзилари ёзилишда ҳам) фарқлана бошлаган. Масалан, бийик–буюк, чигиртка – чугуртка; овуч – ховуч; йилон–илон; бирта-битта; кирпич–киприк ва бошқалар. Бундай сўзлар ўкилишида, ёзилишида ўзгаришлар содир бўлса-да, фаол умумистеъмоллик хусусиятини йўқотмаган.²

Алишер Навоийнинг барча асарларида тургун ва серистеъмол сўзлар каторида ўша даврдан буён ўзбек тилига сингиб кетган бир катор арабча сўзларни ҳам киритиш мумкин: аввал, авлод, мард, маош, азиз, асар, вақт, завқ, исм, касал, мактаб, қалам, шоир, нафас, мантиқ, маърака (жанг майдони), маскан, матн ва бошқалар. Ушбу умумистеъмолда қўлланилган сўзларнинг баъзилари кейинги даврларда мазмунан кенгайган масалан, шоир асарларида **маърака** – жанг майдони маъносида қўлланган бўлса, бу сўзни кейинги даврларда тўй, йигин маъносида қўлланилиши ортган. Ёки **мард** сўзи инсон, одам маъносида қўлланилиши билан бирга Навоий асарлари ва кейинги давр манбаларида ушбу арабча сўзнинг, киши, эркак одам жасур, ботир, ҳақиқий инсон каби маъноларида келиши кузатилади. "... Шайх Абдуллоҳ ... онинг уйида зану мард хуттабудирлар (М.Н., 161; Бу хайл ичра бор эрди раҳнаварди // мусофир шеваи озода марди (Ф.Ш, 103)каби

Тургун ва умумистеъмол ҳисобланган форсча ўзлашма сўзлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Шоир асарларида қўлланган бундай сўзлар туб ва ясама тарзда кириб келган: 1. Туб сўзлар: дўст, рост, рўза, соя, тўқ, умид, анжир, бодом, бозор, гадо, гап, гилам, гул, дашт, дев каби.

2. Ясама сўзлар: гулзор, бемор, бадбахт, ошпаз, нонвой, дастурхон, хонтахта, шаҳзода бутхона, кабутархона (каптархона) ва бошқалар .

¹ Қаранг: Маматов Х. лексика стилистические особенност художественной проза Алишер Навоий Акд, Т. 1960; Тойчибоев Б. ўзбек тилининг тараккиёт босқичлари Т. Ўқитувчи. 966; ўзбек тили лексикологияси, Т. 1981; Абдураҳмонов Ф. Шукуров Ш. ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Т. "Ўқитувчи". 1973.

² Ўзбек тили лексикологияси, Тошкент "Фан", 1981, 48 бет.

Хуллас Навоий асарларида умумистеъмолда бўлган сўзларнинг аксарияти умумтуркий сўзлар бўлиб, тарихан фаол қўлланишда давом этиб келаётир. Навоий асарлари тили лексикасида арабча, форсча сўзлар ҳам фаол лексемалар сифатида ханузгача ўзбек адабий тилида қўлланишда давом этаётган асосий ядро ҳисобланади.

Эиазаров Т.
ЎЗМУ

ТОПОНИМЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛИДА РЕКОНСТРУКЦИЯ УСУЛИ

Реконструкция атамаси лотинча сўз бўлиб, *қурмоқ* ва *қайта тикламоқ* маъноларини англатади¹. Бу усулнинг ўзига хосликлари ҳинд–европа тилларига оид фонетика, лексикология, морфология ва синтаксисга оид тадқиқотларда берилган². Эрон тилларининг этимологик лугатини тайёрлаган олимларнинг таъкидлашича, қадимги тил элементларини беришда, фонетик, фонологик ва семантик ўзгаришларни талқин этишда мазкур усулнинг аҳамияти катта³. Топонимлар тарих, география ва геология фанлари каби тилшунослик фанининг ҳам ўрганиш объекти эканлиги эътиборга олинса, у ҳолда жой номларининг тадқиқида ҳам мана шу усулдан фойдаланиш кераклиги сезилади.

О. Н. Трубачев этимологик тадқиқотлар олиб боришда сўз маъноси асосий эътиборда бўлишини ва бу маънолар семантик жиҳатдан қайта реконструкция қилиниши лозимлигини таъкидлаган⁴. Бизнингча, бу мулоҳаза реконструкция усулининг морфологик ва семантик номли иккита тури бор эканлигини асослаб турибди. Шунинг учун ҳам топоним ва улар апеллятивларини этимологик тадқиқ қилиш жараёнида ушбу усулни қўллаш мақсадга мувофиқ. Зеро, мана шу усул топонимнинг илк шакли ҳамда илк маъноси бўлган этимонини аниқлаш ва кўрсатиш масаласига ойдинлик киритади. Этимологик таҳлилнинг мазмунидан сўз ёки топонимни реконструкция қилиш тушунилади. Реконструкция усулида топонимнинг этимонини топиш қонуниятлари манбалар асосида кузатилади. Этимологик таҳлил жараёнида ушбу усулни қуйидаги иккита тур(усул)га ажратиш тўғри бўлади:

1. Морфологик реконструкция усули. Мазкур усул билан топонимларнинг маъноли қисмлари шаклий жиҳатдан тикланади.

¹ Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. -М., Русский язык, 1977. -С.239.

² Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. -М., Наука, 1975.-С. 93-128-

³ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. М., Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. –С.11-20.

⁴ Трубачев О. Н. Приемы семантической реконструкции. Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексико-логии и лексикографии. Тезисы докладов. -М., Наука, 1984. –С.47-51.

2. Семантик реконструкция усули. Бу усул воситасида топонимларнинг унутилган маънолари реконструкция қилинади.

Реконструкция усулининг мавжуд икки тури воситасида топонимнинг илк шаклини, шунингдек, илк маъносини тиклаш учун **Касби** (Қаш. в. т.) топонимининг этимологик таҳлилини келтирамиз. Унинг келиб чиқиши, шаклланиши ва маъноси тўғрисида бир неча тахмин бор:

1. Ушбу туман аҳоли вакиллариининг айтишича, бу топоним «*яхши хунардандлар, сифатли ишлайдиган усталар макони*» маъносида **Касби** деб аталган. Шу маъно асосида топообъект номланган: *касби* > **Касби**. Топонимдаги *и* унлиси талаффузда товуш орттирилиши натижасида ҳосил бўлган ёки бирор бир сўз ё кўшимчанинг қисқарган шакли ҳам бўлиши мумкин (*касбли* > *касби*). Ҳозирча бу номаълум.

2. Топоним ХУ асрнинг иккинчи ярмида ҳам **Касби** деб қўлланган¹.

3. **Касби** топоними ХҮII – XIX асрларда **Казбион** дейилган².

4. Жой номига асос бўлган *касб* сўзи - араб тилидан ўзлашган сўзлардан бири³. Бу ҳолда унинг этимони - араб тилидан ўзлашган *касб* сўзига *-и* кўшимчаси қўшиш билан ясалган *касби* ясама сўзи. Мазкур фикрда топонимга фақат синхрон нуктаи назаридан баҳо берилган.

5. Т. Нафасов бу топонимни арабча *касаба* сўзи билан боғлаган: *Шаҳар, қишлоқ, кўрғон деб, изоҳлаш маъқул. Чунки қадимий номлар объект турини билдирувчи сўзлар, географик терминлардир*⁴. Ушбу фикрга ҳам қўшилиб бўлмайди. Топоним қадимий ва этимологик таҳлили номаълум топонимлар жумласига киради.

6. *Касби* топоними иккита маъноли қисмдан ташкил топган: *кас, би*. Унинг таркибидаги *кас* тополексемаси қадимги туркий тил давридаёқ фонетик жиҳатдан ўзгаришларга учраган ҳамда *кес* ҳолида ҳам қўлланган: *кас* > *кес*. Бунда *кас* сўзидаги *а* унлиси *е* (э) унлисига алмашган⁵: *а* > *е*. *Кас* сўзининг бир фонетик шакли бўлган *кес* сўзи *қисм, тез, кесмоқ, бўлмоқ* маъноларини англатган. *Кес* сўзи *кас* сўзининг фонетик жиҳатдан ўзгарган шакли экан, демакки, *кес* сўзининг юқоридаги кўрсатилган маънолари ҳам *кас* сўзига хос маънолардир дейишга асос бор.

Топонимнинг иккинчи тополексемаси – *би* (*бу*) сўзи. О. Т. Молчанова бу сўзда *дарё* маъноси бор дейди⁶. Айни шу фикр бизни қониқтирмайди. Қайд этилган сўз бизгача фонетик жиҳатдан ўзгаришларга учраб,

¹ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдуллонома. II жилд.Т.,Фан,1969.330-,385-бетлар.

² Қадимги Кеш – Шақрисабз тарихидан лавҳалар. -Т., Шарқ, 1998. 15-бет.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлар ва улар билан ҳосилалар). -Т., Университет, 2003. 197-325,371-бетлар

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 92-бет.

⁵ Серебренников Б. А., Ғаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. –С.68.

⁶ Молчанова О. Т. Топонимический словарь горного Алтая. Горно – Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979.-С.214.

қисқарган ҳолда етиб келган. Аслида бу сўз «халқ», «аҳоли», «омма» маъноларида қўлланган *бодун* // *будун* шаклларида бўлган¹. Мазкур сўз фонетик ўзгаришларга дуч келиб, *би* (*бу*) ҳолатида *кас* сўзи билан биргаликда сўз бирикмасини, кейин қўшма сўзни ҳосил қилган. Сўнгра эса топонимик конверсия натижасида топонимга кўчган: *кас + бодун* // *будун* > *кас будун* > *кас бу* > *кас би* > *касби* > **Касби**.

Ушбу ҳолда икки сўзнинг қўшилиши билан рўй берган фонетик ўзгаришлар натижасида *о* унлиси *у* унлисига (*о* > *у*), кейин эса *у* унлиси *и* унлисига алмашган (*у* > *и*)² (299,20-). Бу ўзгаришларни тилимизнинг тарихий тараққиётига хос ва мос бўлган товуш ўзгаришлари асослайди. Шунингдек, *кесми асбоби* маъносидаги *би*³ сўзи билан «халқ» маъносидаги *будун* сўзининг қисқарган шакли бўлган *бу(бу)* сўзини фарқлаш керак. Бинобарин, у туркий сўзлар асосида шаклланган бирикмадан иборат бўлиб, «*ажралган, бўлинган халқ яшайдиган ер*», «*халқнинг алоҳида қисми яшайдиган жой*» маъноларини ифодалайди ва *кас будун* шаклидаги атрибутив бирикма унинг этимони саналади.

7. Топоним «қазмоқ» маъносидаги *кас*⁴ ва *суб* маъносидаги *суб* (*sub*)⁵ сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган: *кас+суб* > *кассуб* > *касуб* > *касбу* > *касби* > **Касби**. Бунда аввал икки сўз қўшилган ва бир *с* ундоши тушиб қолган. Сўнгра ҳосил бўлган қўшма сўзнинг иккинчи қисмида метатеза ходисаси рўй бериб, *у* ва *б* товушлари ўзаро ўрин алмашган. «Туркий тилларда сўз охирида *у* ундоши кам учрайди»⁶. Натижада, *у* унлиси *и* унлисига ўзгарган⁷. Демак, топонимнинг этимони (*кас+суб* > *кассуб* >) *касуб* қўшма сўзи бўлиб, «*қазилган сув*», «*булоқ бор жой*» деган маъноларни англатади. Бу фикрни табиий-географик муҳит ҳам тасдиқлайди: *оқар сув олдин бўлмаган*.

Бизнингча, биринчи фараздаги *касби* сўзи билан учинчи фараздаги *касби* сўзи шаклан ўхшаш бўлиб қолган. Аслида улар бошқа-бошқа сўзлар жумласига киради. Иккинчи тахминда тарихий далил ўз ифодасини топган. Тўртинчи фаразда арабча *қасаба* сўзи **Касби** топонимига асос дейилган, бу нотўғри хулоса. Бешинчи тахминда шаклий ўхшашликка асосланган. Олтинчи фикрда эса лингвистик омил, тарихий тамойил ва тилимизнинг тарихий тараққиёти ҳисобга олинган ҳолда этимологиясини аниқлаш қийин бўлган топонимнинг келиб чиқиши баён этилган. Бинобарин, ҳар бир топонимга реконструкция усули билан

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.237-бет.-С.120.

² Серебренников Б. А., Ғаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.-С.20.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.237-бет.

⁴ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Лгр., Наука, 1970.-С.194.

⁵ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. -С.512.

⁶ Серебренников Б. А., Ғаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.-С.19.

⁷ Юкоридаги асарнинг 18-20-бетлари.

ҳам синхрон нуқтаи назардан, ҳам диахрон нуқтаи назардан эътибор бериш уларнинг этимологик таҳлилини ишонарли тарзда амалга оширишга имконият беради.

Реконструкция усули билан топонимга асос бўлган сўзнинг маъносини тиклаш учун нималарга эътибор қилиш кераклигини қуйидаги топонимнинг этимологик таҳлилини мисол сифатида келтириш мумкин:

Оқсарой (Қаш. в. Шақ. т. ХУ асрда қурилган, тарихий аҳамиятга эга бўлган объект; Тош. ш. тарихий, маъмурий бино) – топоними иккита маъноли қисмдан иборат: *оқ, сарой*. Уларнинг биринчиси туркий, иккинчиси эса форс – тожикча¹. Демак, мазкур топоним субстракт жой номи² ҳисобланади. Бу икки сўз бирикиб, бирикмани ҳосил қилган. Сўнгра топонимлашув ходисаси турфайли жой номига кўчган: *оқ+сарой > оқ сарой > оқсарой > Оқсарой*. Бугунги кунда *оқ* сўзи «ранг» маъносини билдиради. Бироқ ушбу сўз олдин «тоза», «ҳашаматли», «дабдабали», «оқ ранг» маъноларида ҳам қўлланган³.

Бизнингча, «ранг» маъносини билдирувчи *оқ* сўзига объектни номлаш учун танлаб, «ҳашаматли» ва «дабдабали» маънолари юкланган. У ҳолда ҳозирги кунда бу объектнинг ярим қисми сақланиб қолган бўлса ҳам **Оқсарой** топоними «*оқ сарой*» деган маънода эмас, балки «*давлат аҳамиятига молик бўлган ҳашаматли ва дабдабали сарой*» деган маънони беради. Шу билан бирга, Тошкент шаҳридаги **Оқсарой** ХУ асрда барпо этилган Оқсаройга ўхшашлик асосида номланган, «*дабдабали ва ҳашаматли*» сарой маъносини ифодалайди. Биринчи топонимнинг этимони ҳам *оқ сарой* бирикмаси. Иккинчи топоним биринчи объектнинг номини кўчириш орқали шаклланган. Демак, унинг этимони **Оқсарой** топоними. Шу билан бирга **Оққишлоқ** (Қаш. в. Қамаши т. қ; Шақ. т. Янгиҳаёт қишлоғи ёнидаги қишлоққа, иккинчи номи **Махов гузар**) топонимидаги *оқ* сўзи бу маънода эмас, балки *касалиқдан кейин бўладиган доғ* маъносида қўлланади. Мазкур топоним «*баданида оқ доғлари бор кишилар яшайдиган жой*» деган маънони ифодалайди: *оқ+қишлоқ > оқ қишлоқ > оққишлоқ > Оққишлоқ. Оқ-қишлоқ* (Қаш. в. Қамаши т. қ.) топонимидаги *оқ* сўзи эса «*оқ рангли қурилиш материалларидан тикланган*» қишлоқ маъносини англатади, унинг этимони - *оқ қишлоқ* бирикмаси. Мазкур тўртта топонимда қўлланилган *оқ* лугавий асосининг маънолари реконструкция усули билан тикланган. Хуллас, бу усул билан ҳам топонимларнинг этимологик таҳлилини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Алиқулов З.А.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биричи том. -М., Рус тили, 1981. 557-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 24-бет.

² Икки тил элементларидан иборат топоним.

³ Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978.-С.170.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК САТҲИ ТЎҒРИСИДА

(эски, нейрал ва янги лексик қатламлар)

Ўтган асрнинг охириги йилларида юзага келган геосийосий муҳит тил сийосати тил таълимига бевосита таъсирини ўтказа бошлади. Мустақилликка эришган мамлакатлар ҳаётида тил сийосати муҳим ўрин эгаллай бошлади.

Социал жамиятнинг ўзгариши, тараққиёти ўз навбатида ижтимоий ҳаётдаги содир бўлаётган барча воқеалар тилнинг барча жабхаларида у ёки бу даражада ўзгаришлар юз беришига олиб келади. Юз бераётган жараёнлар ижтимоий-гуманитар ва табиий фанларга ҳам ўз таъсирини ўтказиб, уларда ушбу жараёнларни ифодалайдиган маъно ва тушунчаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Сўнги йилларда ўзбек тили лугат таркибида сифат ва миқдор ўзгаришлар содир бўлиб, рус тилидан ўзлашган сўзларнинг қўлланилиш доираси бироз сусайиб, Ғарбий Европа тилларидан ўзлашган сўзларнинг таъсир доираси ортиб бормоқда. Биллурланиш жараёнини бошдан кечираётган ўзбек тили ижтимоий турмушимизнинг барча соҳаларида қонуний қўлланилиб, миллий маънавиятимизнинг бетакрор кўзгуси сифатида халқимизнинг борлиги ва бирлиги сифатида фаолият кўрсатмоқда. Табиийки, ижтимоий ҳаётда кечаётган ҳеч бир жараён инсон назаридан четда қолмайди. Содир бўлаётган ҳар қандай ўзгариш тилнинг лексик сатҳида сезиларли кечади.

Замон талаби билан тилда янги сўз ва атамаларнинг пайдо бўлиши, айрим сўзларнинг қайта фаол қўлланилиши, хорижий тиллардан сўзларнинг ўзлашиши жамиятда янгича ижтимоий муносабатлар натижасида вужудга келган янги предмет ёки тушунчаларнинг номланишидаги зарурат билан боғлиқдир. Бу сўзлар ўзаро алоқа эҳтиёжи, яъни янги мазмунни ифодалаш, ёки экспрессив қўллаш, ёки уни аниқлаш, ёки маъно кирраларининг фарқланиши зарурати билан боғлиқ бўлади.

Бунда тўрт ҳолат кузатилади:

Биринчидан, айрим сўзларнинг эскириб, истеъмолдан чиқиб кетиши кузатилса, иккинчидан, аллақачонлар истеъмолдан чиқиб кетган сўзлар қайта «жонланади», «тирилади», учинчидан, янги-янги сўзлар пайдо бўлади, тўртинчидан, нофаол сўзлар фаоллашади, истеъмол доираси кенгаяди, маънавий табиатида ўзгаришлар юз беради. Бу ходисаларнинг барчаси маълум бир объектив сабаблар асосида рўй беради.

Ҳозирги адабий тилдаги эскирган сўзлар эски лексика, янги сўзларнинг жами янги лексика, на эскирган, на янгилик бўёгига эга бўлган сўзлар нейтрал лексика деб юритилади. Демак, ўзбек тили

лексикасини тарихийлик нуқтаи назардан 3 та асосий қатламга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Нейтрал лексика
2. Эскирган лексика
3. Янги лексика (1.141)

Ҳозирга қадар мавжуд дарсликларда ўзбек тили лексикасидаги сўзларни асосан икки гуруҳга ажратиб таҳлил этиб келинмоқда. ўзбек тили лексикасини тарихий этимологик нуқтаи назардан текшириш икки масалага қаратилади: а) ўзбек тили лексикасидаги ўз сўзларни белгилаш; б) ўзбек тили лексикасидаги ўзлашган сўзларни белгилаш. Мана шу асосга кўра, ўзбек тили лексикасидаги сўзларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан икки катта қатламга бўлиш мумкин:

1. Ўзбек тили лексикасидаги ўз қатлам.
2. Ўзбек тили лексикасидаги ўзлашган қатлам (2.56)

... ўзбек лугат составида шу тилнинг ўзига хос лексик қатлами билан бирга ўзлашган лексик қатлам ҳам юзага келган.(3.120)

Ўзбек тили бойлиги сўзлар ва иборалардан иборат. Унинг бу бойлиги ҳамма учун умумий, ҳамма томонидан қўлланади. Бу бойлик тилнинг тарихий тараққиёти давомида тўпланган. Унинг тарихий тараққиёти ҳисобига ҳам бошқа халқлар билан алоқаси даврида ўзлаштирган лексик бирликлари ҳисобига ҳам бўлган. Шунинг учун ўзбек тили лексикасини икки қатламга бўлиб ўрганиш тўғрироқ деб қаралиши жоиз: 1) ўз қатлам, 2) ўзлашган қатлам (4.48)

Ижтимоий тараққиёт жараёнида айрим нарса ходисалар бошқа лексемалар билан номланиб, аввал қўлланганлари истеъмолдан чиқиб кетади. Ёки давр талаби билан қайтадан фаол қўллана бошлайди. Табиийки, янги лексемалар тилга бирдан кириб келмаганидек, истеъмолдан чиқиб кетиши ҳам аста-секинлик билан юз беради. Тилдаги ҳар бир ўзгариш сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, тилда қайта фаоллашаётган ўзлашган ва янги пайдо бўлган сўзлар коммуникация эҳтиёжи, яъни янги мазмунни бериш ёки экспрессив ифодалаш, ёки уни аниқлаш, ёки маъно қирраларини фарқлаш билан алоқададир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ўзбек тили лугат таркибидаги сўзларни ҳозирги давр нуқтаи назардан қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин деб ҳисоблаймиз:

1. Давр тақозоси билан маълум даржада ўта гирром тил сиёсати туфайли «эскирган», «тарихий», «кам қўлланиладиган» каби тамгаларни олган сўзлар ҳозирги кунга келиб фаол равишда қўлланилмоқда. Шунини таъкидлаш лозимки, тирилган лексемаларнинг умумистеъмол лексикасига тез ўтиб кетиши ушбу сўзларнинг халқ оммансга аввалдан сингиб кетганлигидир. Масалан, вазир, ҳоким, туман, адад, вилоят,

фуқаро, тарғибот, ташвиқот ва шу к. Қайта фаол қўланилаётган жуда кўп сўзлар янги ижтимоий шароитда ўзгача мақомга, яъни ўзларининг тўлақонли ҳақиқий маъноларига эга бўлиб, мавжуд «кемтикликни» тўлдирмоўда. Масалан, тенг ҳуқуқли, мустақил мамлакат, миллат, ватан, эл, юрт каби сўзларда илгари сема тўлалиги ўз аксини ифодаламаганлиги барчага аён. Масалан, «фуқаро» сўзи юз йил аввал ҳозиргидан бутунлай бошқа, мазмунни, анчайин ноаниқ тушунчани ифодалаган. Ҳозир эса бу сўз тайин ва муҳим тушунчани ифодалайди – бирор давлатнинг фуқароси (граждани) маъносида қўлланади. (5.89)

2. Социал тузумнинг ўзгариши сабабли жамиятда янги ижтимоий муносабатлар натижасижа вужудга келган янги предмет тушунчаларнинг номланишида пайдо бўлган янги сўз ва атамалар. Масалан, Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси, миллий онг, миллий гоё, миллий мафкура, миллий қадрият ва шу к.

3. Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида миллий иқтисодиётнинг ривожланишида хорижий мамлакатлар билан ўзаро ҳамкорликни ўрнатиш натижасида чет тиллардан сўзлар бевосита ўзбек тилига ва аксинча ўзбек тилидан хорижий тилларга ўзлашмоқда. Масалан, лизинг, консалтинг, санация, саммит, трафик, чизбургер, биттбургер, ёнбош, чала, гирром, дакки, ҳалол ва бошқалар. Шунини алоҳида эътироф этиш лозимки, бозор иқтисодиёти тамойиллари асосида юз бераётган ижтимоий жараёнлар пайтида кишилар ўртасида мулоқат турлари сон ва ҳажм жиҳатдан ортиб бормоқда. Янги коммуникация соҳалари юзага келмоқда. «Кадрлар тайёрлаш дастури», «Таълим тўғрисида»ги қонун Ўзбекистон истиқлолини яратишга қодир янги авлоддан илгор дунё ҳамжамиятда ўзининг билими, салоҳияти, ақли-идроки билан мустаҳкам ўрин эгаллай оладиган, баркамол мутахассислар тайёрлаш заруриятини ўртага қўйди. Шунга кўра тилнинг ижтимоий моҳияти англаш ўзбек тили лугат таркиби тараққиёт босқичларининг ўзига хос табиатини билиш, ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда раво ифодалашга ўрганиш расмий-идоравий иш юритиш услубини пухта эгаллаш ниҳоятда муҳимдир.

Хулоса қилиб айтганда, тилимиз равнақи учун айниқса мутасадди шахслар ижтимоий ҳаётда пайдо бўладиган ҳар қандай предмет ёки тушунчани тўғри ифодалаш учун ифода моҳиятига лисоний воситани топа билиши зарурдир. Дарҳақиқат, аслида ватан тилдан бошланади. Шунинг учун ҳам биз она тилимизни, демак, она ватанимизни асраб-авайлаш учун ҳаракат қилмоғимиз лозим. Ўзбек тили ўзининг ҳали тараққиёт имкониятларини тўла кашф этиб улгургани йўқ. Бунинг учун бизда тилшунослар меҳнати ва уларнинг илмий натижаларини ҳаётга тадбиқ этиш масаласи ҳам кун тартибиде туриши керак. (6.140)

Янги мазмунни ифодалаш учун хизмат қиладиган мавжуд тил воситаларини танлаш, ижтимоий ҳаётда пайдо бўладиган ҳар қандай предмет ёки тушунчани тўғри ифодалаш она тилимизнинг янада камол топишига қўшилган муносиб ҳисса бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Минглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Қарши. 2004.
2. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981.
3. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1980.
4. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Тошкент. 2000.
5. Матназар Абдулҳаким. Миллийлик моҳияти. Маънавият гулистони. Тошкент. 2002.
6. Абдулла Аъзамов. Тафаккур дарахти. Маънавият гулистони. Тошкент. 2002.

Каримжонова В.
ЎЗМУ

СЫЗ-МАЪНАВНҲ БОЙЛҲК БЕЛГҲСҲ

Тил ыта мураккаб ижтимоий шодиса былиб, уни бир неча илмий сошалар тад=и= этади. Тилни ырганиувчи асосий соща лингвистикадир. XVIII асргача лингвистика манти= фанининг бир тармо\и шисобланган ва фикрни ифодалаш шамда шакллантиришнинг хусусиятлари, тил предметининг объекти сифатида =аралган.

Бу фаннинг энг мушим =адимги манбалари, таълимотлари биринчи марта Шиндистон, Юнонистон ва Рим мамлакатларида пайдо былди. Жашон тилшунослиги тарихида =адимги Шиндистон тилшунослик фанининг бешиги, деб тан олинади. Тил фанига =изи=иш энг аввал соф амалий ашамиятга эга былган, яъни илк даврларда санскрит тилида ёзилган диний мадшиялар – Ведалар пайдо былди. Мана шу Ведалар тили даврлар ытиши билан ашқолининг сызлашув тилидан фар=лана борди. Натижада =адимги ёдгорликлар тили (ёзма нут=) ва сызлашув тили (жонли нут=) орасида ажралиш, «Зиддият» юзага келди. Тилшунослар бу «зиддият»ни йы=отишга киришдилар, яъни улар Ведалардаги маъноси тушунарсиз сызларни ани=лаб, буларнинг маъносини изошладилар. Ведалар тилига оид махсус лу\атлар туздилар. +адимги давр тилшунослиги –Шинд тилшунослиги(Павсини, Яски), =адимги юнон тилшунослиги (Демокрит, Платон, Аристарх в.б.)да яратилган асарлар бу

фаннинг фалсафий даврини ташкил =иладилар. Тилшуносликнинг грамматик даври Искандария даври деб номланади, чунки Искандар босиб олган Шар= мамлакатларида юнон тили, маданияти, фалсафасининг таъсири натижасида юнон ва Шар= маданияти бир-бири билан =ышилиб кетиб, аралаш маданият, яъни элменизм юзага келди. +адимда тилшуносликнинг бу даври грамматикани муста=ил фан сифатида яратди.

Бирта асарлар тилшунослиги шамда бош=a фанлар каби тур\унлик даврида эди. (V-XV асрлар), лекин шу давргача ыз ёзувига эга былмаган хал=ларда ёзув системаси пайдо былди.

VII–VIII асрларда араб халифалигида тилшунослик фанининг пайдо былиши ва ривожланиши Шиндистондаги каби амалий эштиёжлар билан бо\ланади. Жашон ми=ёсидаги мамлакат – Араб халифалигида шам =адимги ёдгорликлар ва +уръон тили жонли араб тили (сызлашув нут=и) ыртасида катта фар=ланиш юзага келди.

Бу давр Араб тилшунослигида турли мактаблар барпо былган ва уларнинг вакиллари ноёб сызлар, иборалар устида ишлаб, уларни жамлаб, изошлаганлар. Ыша давр тилшунослари «Тыл=инлар тош=ини» деб номланган 20 томлик (са\ани), «+омус» деб номланган 60 томлик лу\ат (Ферузободи), «Араб тили» деб номланган лу\атлар тузишган. Кыриниб турибдики, араб тилшунослари лексикография масалаларига жиддий ёндошганлар. Шунингдек, буюк аждодларимиздан Абу Райхон Беруний ыз лисоний =арашларини 29 боб ва 1116 ма=олалардан иборат «сайдана» номли асарида акс этган. Бу асарда 4500 дан орти= арабча, юнонча, сурияча, форсча в.б. тиллардан олинган ысимлик, шайвон, дориворлар номини тыплайди ва изошлайди. Бу асар шаммамиз учун шам доривор моддалар номларининг изошли лу\ати сифатида =адрлидир. Мащмуд +ош\арийнинг машщур «Девону лу\атит турк» («Туркий сызлар девони»)да 9 мингача я=ин туркий сыз араб тилига таржима =илинади, изоши берилади ва хусусиятлари ща=ида фикрлар билдирилади. Олимларимиз фикрича,¹ XI асрда яратилган бу асар лу\атшунослик бобида ноёб, ыта =адрли былиб, ыз замонасида ва щозир шам жудда муштим манба сифатида щали асрлар давомида яшайди.

XIX асрда тилшунослик муста=ил илмий тармо= сифатида ажралиб чи=ди ва турли хил тилларнинг эволюциясини ыргана бошлади. Тилшунос олимларнинг фикрича, тилшунослик фанига XI асрдаё= - Махмуд Кош\арийнинг «Туркий тиллар назарияси» ва «Девону лу\отит-турк» асарларининг яратилган пайтидаё= асос солинган. Махмуд

¹ Кононов А.Н., Нигматов Х., Махмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981. Неъматов Х, XI асрдаги туркий тилларнинг Махмуд Кошғарий томонидан қилинган таснифи. Ўзбек тили ва адабиёти ж. 4-сон. 1969 й. Р.Расулов Умумий тилшунослик. Т.2005.

Кош\арийнинг ю=орида =айд этилган асарларининг биринчиси топилмаган, иккинчиси эса XIX аср бошларидан ырганилмо=да. У туркий тиллар лексикасига ба\ишланган былиб, шунингдек, унда айрим грамматик ташлиллар шам берилади.

XIX аср тилшунослик фанининг тара==иёт даври шисобланади. Шозирги замон тилшунослиги ыз ичига турли хил, аммо бир-бири билан узвий бо\ланган сощаларни (социолингвистика, тил тарихи, семантика, стилистика, типология, лингвостатика ва бош=алар) олади. Тилшунослик фанининг сощалари кенг, аммо унинг тад=и=от объекти биттадир. Сощаларнинг кенгайиши масалалар ечимини чу=урлаштиради ва тилнинг социал, физиологик функцияларини янада ани=лаштиради. Шозирда тилларни =иёсий ва социолингвистика ну=таи-назаридан ырганиш мушмидир ва бунда XX асрда берган миллий уй\ониш жараёни асосий омиллардан биридир.

Сыз бойлигимизнинг ошиши тилимиз равна=ининг омилларидан биридир. Одатда, сыз бойлиги шаётдаги ызгаришлар, маънавият, маданиятнинг ривожин билан бо\ли=дир. Шозирги кунда мамлакатимиз маданиятини, ты\риро\и, унинг бир былагин былган матбуотини юзаки кыздан кечирсак шам, она тилимизнинг таъсир кучини ю=орилаб кетаётганини кырамиз. 70 йил давомида пайдо былмаган сызлар, иборалар 15 йил ичида мавжуд былиб, сингиб кетмо=да. Она тилимиз лу\ат бойлигига кириб келган ва истеъмолда мустацкам ыринлашган баъзи бир сыз шамда сыз бирикмаларига тыхтаб ытамиз:

А. Сўзлар: бизнесчилар, мафкуравий, тамойиллар, ракобатбардор, фермер, ислохот, истиклол, банкрот, валюта, ширкатлар, институтционал, сармоя, ажнабий, компенсация, фалакиёт, ойнома, конвертация, бож, тижорат ва бошқалар.

Б. Шу сызларнинг бирикма таркибида =ылланиши: тижорат банки, и=тисодий ислоцотлар, инвестиция фондлари, акциялар тыплами, компенсация жам\армалари, валюта фонди, валюта заширалари, кичик бизнес, ажнабий сармоядорлар, чет эл сармоялари, божхона тыловлари, бизнес мактаблар ва бош=алар.

Келтирилган мисоллар – сызларнинг аксарияти щорижийдир, аммо бозор и=тисодиётига ытишга тайёргарлик ва ытиш даврларида булар хал=имизнинг о\заки шамда ёзма нут=ларида тез-тез =ыллана бошлади ва шаётимизга сингиб кетди. Бу сызлар и=тисодий атамалар былиб, уларнинг шаммаси шам оддий хал= учун тушунарли былмаслиги мумкин эди. Лекин хал=имиз шаётда былаётган ызгаришлар каби бош=а атамаларни тушунарли =илиб =ыйган. Шозир кундалик шаётимизга, турли сощаларга оид сыз, сыз битрикмалари кириб келганки, улар келажакда ташлилни талаб этади. +ылланаётган айрим сызларни (бу ыринда, албатта, хорижий сызларни назарда тутяпмиз) ызбек тилига

ыгириш, уларни алмаштириш имконияти мавжуд эмаслигини ани=лаш шам синчковликни талаб этади. Буларнинг =ылланилиши шаётимизда былаётган ызгаришлар ша=ида дарак беради. Бу шол бизга =анчалик аён былса, бир неча ын йилликлар, асрлардан кейин узо= авлод хал=имиз етишган муста=иллик берган шаётимиз, турмуш тарзимиз ша=ида тасаввур щосил =илишга ёрдам беради. Ёш авлод онгида, ишида тасвирийлик эмас, ызбек тилини мощиятан ырганиш ащамиятлидир. Щозирда ызбек тилининг изошчи лу\ати яратилмо=да. Бу мушим иш, давлат ишидир. Аммо фа=ат тир типли –изошчи, орфографик, синоним сызлар лу\атларини тузиш билан чекланиш мумкин эмас. Уяли сызлар, соща сызлари, тармо=лар, шевалар каби бир =анча лу\атлар яратиш лозимки, булар бизнинг фаолиятимизни янада кенгро= очиб кырсатади. Эсимизда турсинки, ырта асрларда араб тилшунослигида щозир биз уяли сызлар лу\ати деб атаётган лу\атларнинг илк намуналари ишланган, чунончи, «=илич» сызининг 500 та варианты сыз ва иборалар шаклида келтирилган, арслонни ифодалайдиган 500 та, ранг – тусни билдирувчи 400 та сыз ва иборадан ташкил топган кыплаб турли мавзудаги лу\атлар яратилган. Шундай экан, лу\атлар тузиш ишига шар хил соща мутахасисслар жалб этилиши лозим, зеро у фа=ат лингвистик атамалардан иборат былмайди-ку! Щозирги шаётимиз ривожини фа=ат тилшуносларгина акс эттира олмайди шам. Лу\атлар тузиш учун бир неча гурущ олимлар ра=обат асосида ишлаши зарур. Улар хорижий хал=лар тажрибаси, ыз она тилининг лу\ат бойлиги, чет тилини яхши билишлари лозим. Шунингдек, бу мураккаб ва масъулиятли ишга ёш, =изи=увчан тилшунос, тарихчи, и=тисодчи, ху=у=шунос ва бош=а соща мутахасиссларини шам жалб этиш зарур. Умуман, жащон тилшунослигидаги лу\ат тузиш тажрибаси билан, айни=са, немис шамкасбларимиз яратган лу\атлар билан =изи=ишимиз, уларнинг электрон вариантларидан фойдаланишимиз зарурга ыхшайди.

Усмоиова Ш.
ЎЗМУ

“ЎЧОҚ” СЎЗНИНГ ЭТНОМОЛОГИЯСИ ҲАҚИДА

Ўчоқ - қозон ўрнатиб, ўт ёқишга мўлжалланган махсус қурилма, уй рўзгор буюми.

Ўчоқ сўзи қадимий сўзлардан бири бўлиб, у туркий тилларда, жумладан, бобо турк т.: *ōçaq*; турк: *ojak*; крим-тат., қорач., қорачбол., бол., нўг., ўзб. ш.: *ojaq/ōğaq*; озарб. *ojaq/ogāğ*; гаг.: *ojəq/ogäk*; турк ш.: *ojax/oğax*; чув. *viçax/viğax*; қорак., қум., ўзб. ш., уйг. ш., қашқ.ш.: *oçaq*; ўзб.: *oçaq*; турк ш., қораим т. : *oçak*; ўзб. ш., уйг. ш., *oçay*; қирг., ўзб. ш., олт.: *oçoq*; қоз., қорак., нўг.: *oşaq*; қорак., тат. *uçaq*; уйг. ш.: *uçay*; қораим

г.: *osak*; қоранм г.: *odzak*; ёқут: *osox*; бошқ.: *usaq*¹ сингари шаклларда учрайди. Шунингдек, ўрта мўғул тилида ҳам *оҶоу* сўзи мавжуд.

Ўчоқ сўзи туркий тилларда қуйидаги маъноларни англатади:

1. ҳар қандай ўт ёқиладиган жой (hearth, fireplace, and the like)
2. ўт, олов (fire)
3. мўри (chimney)
4. чуқур (hollow)
5. туар жой, уй (house)
6. ўртасида ўчоқ бўлган бино (a building of which the hearth is the centre)
7. оила (family)
8. сулола (dynasty)

Қайд қилинган маънолардан ташқари туркчада ‘кўчат ўтқазиш учун очилган чуқур’,² ўзбекчада ‘хона ўртасида ўт ёқишга ва унинг атрофида ўтириб исинишга мўлжалланган чуқур’, ‘қозон турадиган ер’, Хоразм шеvasида (*uṣak*) ‘том’, озарбайжон тилида ‘дарвишлар жамияти’ (ЭСТЯ 1, 423) сингари маъноларни ҳам ифодалайди.

Тарихий-этнографик тадқиқотлардан бирида: “Ўчоқ кенг тушунча бўлиб, у оила, уруг, қабилани билдиради. Кейинчалик унинг маъноси янада кенгайиб, ерга эгалик, яъни хусусий мулкнинг рамзи маъносини касб этган. Шу маънода Шарафхон Бидлисий Эрон шоҳлари томонидан курд қабилалари бошлиқларига мерос қилиб берилган территорияларни баъзан туркий атама “odjak” деб атайдн”.³

Шу билан бирга ўзбек, уйгур, қорақалпоқ, туркман тилларидаги ўчоқ сўзи кўчма маънода, яъни бирон нарса пайдо бўладиган, амалга ошадиган, тарқаладиган жой, манба, марказ (билим ўчоги, кадрлар ўчоги ва ш.к.) маъноларида ҳам ишлатилади.⁴

Ўчоқ сўзининг этимологияси хақида турлича қарашлар мавжуд.

Ш. Раҳматуллаев ўчоқ сўзи хусусида асли *о:т* (‘олов’) сўзига кичрайтириш маъносини ифодаловчи *-чуқ* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, шунга кўра дастлаб ‘кичик олов’ маъносини англатган, ‘олов ёқиладиган қурилма’ маъноси кейин пайдо бўлган деган фикрни айтади.⁵ В.Ф. Егоров чуваш тилидаги ‘ўчоқ’ маъносидаги *vuṣax* сўзини у *vut-ut~ot* ‘огонь’ (fire)дан ва *-ṣax~ṣak~ṣok~ṣak* кичрайтириш аффиксидан ташкил топган, баъзи *-t* товуши тушиб қолган деган фикрни илгари суради.⁶ Н.К.

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (ЭСТЯ), 1. Москва, 1974. С. 422-423.

² Tükkçe Sözlük, 2. Ankara, 1988. S. 1098.

³ Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа. Баку, 1934. С. 111.

⁴ Исмоилов И., Мелиев К., Сапаров М. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллари лексикасидан тадқиқот. Тошкент, 1990. 6-7 б.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, 2000. 496-бет.

⁶ Егоров В.Ф. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. С. 58.

Дмитрев ҳам *ojaq* < *ot* ‘огонь’ (fire) дан деб кўрсатади.¹ Шунингдек, Қозок тилининг қисқача этимологик лугатида *ořaq* < *ot* ‘огонь’ (fire) + *jaq* ‘жечь’ (to burn) дан ҳосил қилинган қайд қилинган.² С. Brockelmann³ ва Э.В.Севортянлар⁴ ўчоқ сўзи хусусида морфо-семантик жиҳатдан анча асосли бўлган бошқа этимологияни таклиф қилишади: *o:jaq* ~ *ojaq* ~ *ořaq* ~ *ořay* < *o:t-/ot-* ‘гореть’+ афф.-*řaq~jaq~řay* со значениям места и носителя действия.

Ўчоқ сўзи тўғрисида О.А.Константинова тубандагича фикрни баён қилади: “Баъзи сўзлар кўшимчаларга ажралади: қадимги туркий тилда *otřug* (<*ot* ‘огонь’+*-řug*) ‘ўчоқ’; қиёс. мўгул тилида *ořoy* (<*o(t)* ‘огонь’+*-řoy*) ‘ўчоқ’; туркий тилларда *ojaq* ~ *ořaq* (<*o(t)* ‘огонь’+*- jaq* ~ *-řaq*) ‘ўчоқ’. Туркий ва тунгус тилларидаги *-jaq* –*řaq* кўшимчалари феълнинг ўзагига бирикиб ҳаракат жойи ва ҳаракат номи маъноларини билдиради: *xavaljak* (*xaval* ‘ишламоқ’ + *-jak*) 1) ‘ишлайдиган жой’, 2) ‘иш’”. У яна Барабин татарлари тилида юмшоқ қаторли *tsäk* сўзининг ‘жой’ маъносида учрашини айтиб, *tsäk* қаттиқ қаторли *ot* ‘огонь’ сўзига бирикиб: *ot* ‘огонь’ + *tsäk* ‘место’ > *otřaq* ~ *otřaq* ~ *ořaq*, яъни ‘ўт ёнадиган жой’ни ҳосил қилган бўлиши мумкин деган фикрни ўртага ташлайди.⁵

Юқорида айтилганлардан *ўчоқ* сўзида ‘ўт ёнадиган жой’ маъносининг устуворлиги кўзга ташланмоқда. Шунга кўра *ořaq* сўзидаги *-řaq*ни туркий тиллардаги ‘тараф, томон’ маъноларида қўлланиладиган *jaq* сўзи билан қиёслаб, навбатдаги таҳлилни давом эттирамиз.

Олтой тилларининг этимологик лугатида *jaq* сўзи қуйидагича қайд қилинган:⁶

Бобо олтой тили	Тунгус-манжур тиллари	Мўгул тиллари	Туркий тиллар	Япон тили
-----------------	-----------------------	---------------	---------------	-----------

¹ Дмитрев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, 1962. С. 541.

² Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1969. С.155.

³ Brockelmann С. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. Leiden, 1954. P. 26.

⁴ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва, 1962. С. 186-188.

⁵ Константинова О. А. К характеристике лексического комплекса “очаг – жилище - народ” в тунгусо-маньчжурских, монгольских и тюркских языках // Проблема общности алтайских языков. Ленинград, 1971. С. 175.

⁶ Starostin, S. et al. Etymological Dictionary of the Altaic Languages (EDAL), II. Leiden-Boston:Brill, 2003. .1542.

<i>Ziōke (~-k)</i> 'томон; бурчак; йўналиш'	Бобо тунгус- манжур т.: <i>Zuku-</i> 'йўл; бурчак' негидал: <i>Zохон 2</i> сўзлашув манжур т. <i>Zohān 1</i> адабий манжур т. <i>ZuGun 1</i> журжен: <i>Zu-huj 1</i> улча: <i>Zogo(n) 2</i> нанай <i>Zoqō 2</i> ороч: <i>Zoko(n) 2</i>	Бобо мўгул т.: <i>Züg</i> 'томон; йўналиш' ёзув мўгул т.: <i>Züg</i> ўрта мўгул т.: <i>Zuk, Zug</i> халха: <i>Züg</i> бурят: <i>züg</i> калмук: <i>züg</i> <i>üzag</i> ордос: <i>züg</i> баоан: <i>šoG</i> дагур: <i>Zug,</i> <i>Zur, Zuhe</i> шира-йогур: <i>šog</i> монгор: <i>roG,</i> <i>joG</i> мўгул: <i>Zug</i>	Бобо туркий т.: <i>jāk</i> 'томон, тараф' татар: <i>jaq,</i> <i>Zaq</i> ўрта турк: <i>jaq</i> ўзбек: <i>joq</i> уйгур: <i>jaq</i> сари-йугур: <i>jaq</i> туркман: <i>jāq</i> (шева) киргиз: <i>Zaq</i> козоқ: <i>žaq</i> нўгай: <i>jaq</i> бошқирд: <i>jaq</i> қорақалпоқ: <i>žaq</i> кумиқ шев.: <i>jaq</i>	Бобо япон т.: <i>də`k ə`</i> 'томон, тараф' эски япон т.: <i>joko</i> ўрта япон т.: <i>jókó</i> Токио: <i>yóko</i> Киото: <i>yókó</i> Кагошим а: <i>yóko</i>
---	---	---	---	---

Қайд қилинган семантик ва фонетик далилларга суянган ҳолда, *-čaq* билан *jaq* сўзининг бобо олтой тилида 'томон; бурчак; йўналиш' маъносини англаган *Ziōke (~-k)* ўзагидан келиб чиққан дейиш мумкин. Даъвомизни асослаш учун қуйида яна бир ўрнак келтирмакчимиз. Туркий тилларда 'бурчак' (corner) маъносида *burč / burčaq / bucaq* сўзи мавжуд. Мазкур сўзнинг таркибида ҳам *-čaq /-caq* морфемасини учратамиз. Туркий тилларнинг этимологик лугатида *burč / burčaq* сўзи < *bur-* 'бурмок' (to twist; to turn) + сўз ясовчи кўшимча *-(a)č -(a)š* + ҳамда *-čaq* кичрайтирув кўшимчаларидан таркиб топган деб ёзилган (ЭСТЯ II, 274). Бизнингча, *burčaq* сўзи < *bur-* 'бурмок' (to twist; to turn) феълидан ва 'бурчак; томон' умуман 'жой' маъноларини ифодалаган + *čaq* сўзининг бирлашувидан ҳосил қилинган.

Юқоридаги фикрлардан кейин, мақсадга мувофиқ, *ўчоқ* сўзининг этимологиясига қайтамыз. Шундай қилиб, энг қадимги даврлардан то кунимизга қадар *ўчоқ* ҳар бир хонадоннинг зарур рўзгор буюми бўлиб, у уйнинг маълум бир жойига, кўпинча бурчагига ўрнатилган. Демак, *ўчоқ* сўзининг этимологиясини қуйидагича белгилаш мумкин: *o:jaq ~ ojaq ~ očaq ~ očəy < o:t-/ot-* 'ёнмок' (to burn) + *čaq~jaq~čay* 'бурчак' (corner) = 'ўт ёнадиган бурчак // ўт ёнадиган жой'.

КЎПКОРП БИЛАП БОҒЛИҚ ЭВФЕМПК ВОСПТАЛАР

Кўнкори (улоқ) ва (шунингдек, кураш) кўпроқ суннат (хатна) муносабати билап ўтказилгаплигидан, шўро даврида хурофий, бидъат ёки эскилик, исломий деб қаралди. ҳолбуки, марказий осиеликларнинг бу маросимлари Исломдан муқаддам ҳам ривожланган эди (масалан, чавгон, пойга каби от ўйинлари). **Кўнкори** лексикаси, хусусан, терминологияси ҳозиргача ўрганилмаганлиги энди унинг эвфемикасини тадқиқ қилишни ҳам бирмунча қийинлаштиради, албатта.

Кўпкори (лугатларда **кўнкари** шаклида - нотўғри кириб қолган) ўзбекча **кўн** ва тожикча **кор+й** элементларидан ясалган атама бўлиб, кўпнинг иши, кўпчилик бўлиб ижро этиладиган тадбир маъносидадир (қозоқ тилидаги **кўкбўри** ҳам кўпкорининг бузилган шакли).

Кўпкори тушунчаси **баковул** (аслда бек овул, овул боши, овул оқсоқоли) ва **чавандоз** (аслда туркий чопган, чавгон ва форсча андоз сўзларининг кўшилгап, қисқарган шакли) фаолиятдан иборат.

Кўпкоригача одатда от маълум муддат (кўпинча 40 кун) боқувда бўлади: *Отингиз боқувдами? Отни боқувдан чиқардингизми?* саволига: **боқувда** деябериш ўрнида, кўп ҳолларда, **боғловда, таблада, сайхонада, оғилда, отхонада** каби нисбий эвфемалари билап жавоб берилади (гўё боқувда дейиш кўзикиш билан боғлиқ). *Отингиз кўпкори ёки улоқ чопишига тайёрми?* саволига: **билмасам, совутаянмиз** (от совутишнинг нозик усуллари бор); *Отингиз кўпкарига ярамади, улоқ ажратолмади* гаплари ўрнида **от яхши совутилмабди, тобда эмас экан; от юролмади қолибди** гапи ўрнида **отни қизиганда сувлабсиз, оёғига сув тушибди; От кўп ем еб, бўкиб, оёқлари қалтираб, оқсаб қолибди** гаплари ўрнида **ем тушибди, емлабди; От семиз экан, бекорга кўпкарига қўшибсиз** гаплари ўрнида **хом экан, хомлабди; Отни ортиқча жиловлаб бўйинини қайтарибсиз, қийнабсиз, урибсиз** ўрнида **тобгардон қилибсиз** каби эвфемик воситалар қўлланилади.

Бу фикрлар Тогай Муроднинг "От кишнаган оқшом" асарида қуйидагича акс этган: *Бизнинг Тарлонга сув тушибди. Отга сув тушишини-ку биламан. От оёғига ем тушди дегани нима дегани? От оёғига ем тушса, қотиб қолади. Пайлари дириллаб-дириллаб учади. Ҳа-а, ҳар икковиниям кўпкарига чотиб бўлмайди-я? - Эгачи. От хомлаб қолди дейди, у нима дегани? Унда от мой ташлайди. Кейин кўпкорига ярамай қолади. Боқилган отни билиб-билмай чотиб қўйсангиз, от ичида мой тўлиб қолади. Бундай отни-да бир йилгача кўпкарига чотиб бўлмайди (200-б.).*

Кўпкори ва **улоқ** тушунчаси ажралмас бўлгаплигидан, кўпкори ўрнида улоқ атамаси ҳам қўллапилади (метонимия): *кўпкори берди // улоқ берди; оти кўпкорига ярамади // улоққа ярамади* каби. Кўпкори билап боглик улоқ тушунчасида ҳам маъно кенгайиш юз берган: **тана, сарка, така, бузоқ, хўкиз** ҳам **улоқ** деб аталаверади: *Улоқ келди. Бутидан кўтариб кўрдим. Улоқ бир тана эди. Олтмиш-етмиш килолик улоқни ердан қандай қилиб кўтариб олдим. Ўзим ҳам сирини билмай қолдим* (159-б.). Демак, **улоқ** атамаси ҳам нисбатан эвфемик маъно касб этган.

Кўпкорида от чавапдоз -эгаси маъносида ҳам қўллапилади: 500 чавандоз, 1000 чавандоз келди ўрнида 500 ёки 1000 от келди дейилади (метонимия).

Чорвадор нутқида отлар инсон каби ном олади-лақаб билан аталади. Кўпкори вақтида чавандоз кўпинча минган отининг лақаби билап аталади (метонимия): *Баковул қамчисини боши узра кўтарди: Ҳалол! Ҳалол! Чағир (от) ташила,-деди. Тарлон (от)ники ҳалол! Тарлонники ҳалол! Тарлон, ма, шаққинг!* (131-б.). *Ай, баковул! Тўриқ (от) чилвир солди. Тўриқнинг улоғи ҳаром!* (125-б.). (Чилвир ярим қулоч келадиган арқон, ип, чизим; учи эгар қошига сигадиган ҳалқа қилиб тугилади; бир учи улоқнинг кезанагидап ўтказиб олинади. Бунда улоқни тортиб олиш имконияти бўлмайди). *Чил (от) йўлини чап солиб-чап солиб чопди. Чағир Чилга яқин ҳам боролмади. Чағир армонда қолди* (125-б.). *Айниқса, Тарлон улоқни баковулга бергиси келмади* (119-б.). *Ҳалол! Саман (от)ники ҳалол! Ташила, Саман, ташила! Э, баракалла-е, Саман. Ҳақингни ол! Саман улоқни ерга ташилади* (118-б.). (Мисоллар Тогай Муроднинг "От кишнагап оқшом" романидан).

Юқоридаги гапларда инсон (бу ерда чавандоз) фаолиятининг от фаолиятига кўчирилиши, чавапдоз номининг от лақаби билап аталиши ҳам эвфемик маъно кўчишининг ўзига хос оригинал метонимик усулларида биридир. Яна бир мисол: *Биродарлар Тарлон ғайрат қилди. Яна икки марта улоқ айирди. Шунда гуж одамлар орасидан кимдир биров овоз берди: -Тарлон! Бу ёққа бир қаранг! -деди* (119-б.).

Кўпкорининг ҳам боши, давоми, охири бўлади. Кўпкори кўпинча баковулнинг куйидаги одатий талаби билан бошланади: *О...о... о..., чавандозлар-ов! Гапимни ўнг қулогинг билан-да, чап қулогинг билан-да эшитиб ол! Чилвир солма-бир! Бир-бировингни ёмон гап билан сўкма-икки! қамчи солма-уч! Йиқилган чавандоз устига от солма-тўрт! От қочганда ушлашга ёрдам бер-беш! Ол, ҳа-ол!!* (Т.Мурод, "От кишнагап оқшом", 117-б.). Бу: 1) кимки тартиббузарлик, гирромлик, виждонсизлик қилса; 2) уят сўз билан ҳақорат қилса; 3) қамчилашса, урса; 4) чавандоз йиқилганда, уни отга бостирса; 5) қочган отни ушлашишдан бош тортса, ундай чавандоз жазолапади, кўпкоридап ҳайдаб юборилади деган фикрнинг эвфемик матнидир.

Кўпкорига қўйиладиган бойлик (от, туя, олтин, пул, гилам, машина каби)нинг умумий эвфемик атамаси **зот, хақ, соврин** сўзларидир: *Тарлон кетма-кет икки зот айирди. Шунда баковул яна зотни оширди* (117-б.). *Чавандозга узиб ажрата олмаган бўлса-да, зот берилди* (119-б.).

Одатда, кўпкори давомида баковулнинг **Ҳалол! Ҳаром! Ғирром! Бўлди! Бўлмади! Бекор!** дегап хитоби янграб туради. Улоқии тўда (200,500, бундап кўп ёки оз от) ичига кириб олиб чиққан, беш ва ундан кўп метр чамаси тўдадан узоклашган чавандозга нисбатап: **Ҳало-о-ол!! Бў-ўл-ди-и-и!**; Аксинча, тўдадан олиб чиқиб ажрата олмаган, тушириб қўйган чавандозга нисбатан: **Ҳаро-о-ом!** хитоблари янграйди.

Мисоллар: *Ўзим Самаднинг Четгир* (ўзи тўдага кириб, улоқни ердан кўтариб олиб чиқолмайдиган, бироқ олиб чиқилган улоқии четда туриб илиб кетадиган от ва чавандоз четгир дейилади) *кўк саманини миндим. Йўлдош улоқни ҳалол олиб кетди. Йўлдош чавандозга ҳалақит қилмадим, ошига шерик бўлмадим...қўйиб юбор ҳақнинг ярмини бераман деб шивирлади* (127-б.). *Баковул: Беко-о-о-ор! Чилники беко-о-ор! деди* (134-б.). *Чил бу сафар улоқни дангал ташлади: Ҳало-о-ол! Ҳа-ло-о-ол! деган овоз янгради* (127-б.). *Ай, баковул, Тўриқ чилвир солди! Ҳаро-о-о-ом! Тўриқнинг улоғи ҳаро-о-ом!* (125-б.). *Тарлонники ҳалол! Тарлонники ҳалол! Тарлон, ма ҳақинг* (125-б.).

Кўпкорида бир удум бор: улоқ майдон четдап каттароқ ўчоқдай казиб қўйилган чуқурга олиб бориб ташланиши керак. Шу чуқур **қоралиқ** дейилади. Қоралиқ қўймоқ эса бир йиргим қизил мато байроқча қилиниб, чуқур четига кадаб қўйилишидир. Демак, **қоралиқ қўйилади** гап зот ажратишнинг энг машаққатли усулидир деган тушунчанинг эвфемасидир: *Чавандозлар! Энди қоралиқ қўяман! Мана! деди баковул* (Т.Мурод "От кишнаган оқшом", 132-б.).

Эшитмадим деманглар! Охири!! Олган-олганники! Устида катта зоти ҳам бор! (кейин улар аниқ айтиб борилади) хитоблари кўпкори тамом бўлди, улоқии ким ажратса, ўзиники тушунчасининг эвфемик символидир. **Охири** (ажратилган мол-улоқ) от ёки чавандознинг шухрати-галаба рамзи. Ҳатто, айрим касаллик, зиён-захматлардан халос бўлиш, тугмас аёлларнинг тугиши билан боглиқ "охири" гўштидап ейишга интилиш одати ҳам мавжуд. Охирида бакавулнинг: **Тўйи-тўйига улашсин, тўй соҳибининг тонгани тўйга кетсин, боши тўйдан чикмасин** деган (тўйнинг ҳам, кўпкарининг ҳам тугаганлигини англатувчи) эвфемик дуои олқиши, эвфоник нидоси янграйди.

Умуман, кўпкори ва шу каби халқ ўйинлари билап боглиқ маросимлар ва удумлар лексикаси, шунингдек, эвфемик воситалари алоҳида ишлапиши керак.

Хасанова Д.

СЎЗ ЎЗЛАШТИРИШ НАЗАРИЯСИГА ДОИР БАЪЗИ МАСАЛАЛАР

Ҳар бир тил шу тилда сўзлашувчи халқ тарихи ва унинг турмуш тарзи билан, ижтимоий мавқеи билан узвий алоқада, муносабатда бўлади. Тил халқнинг умумий бойлиги бўлиб, халқ томонидан асрлар оша яратилади. Ҳар бир тил сўз ясаш, сўзни унга олдин хос бўлмаган янги маъноларда қўллаш каби ички имкониятларидан ташқари, ташқи имкониятлар туфайли ҳам ривожланиб, бойиб боради. Тилнинг ташқи имкониятлар таъсирида бойишида бошқа тиллардан лисоний бирликларнинг олиниши муҳим аҳамиятга эга. Бошқа тиллардан лисоний бирликларнинг олинишида тасодифийлик эмас, балки муайян бир ижтимоий ва лисоний имкониятлар асосга олинади. Четдан олинаётган лисоний бирликлар тилда пайдо бўлган муайян бир лисоний эҳтиёжларни қоплаш учун хизмат қилади, зеро маълум бир сўз ёхуд лисоний шаклга эҳтиёж бўлмаса, у бошқа тилдан ўзлаштирилмайди. Ана шу эҳтиёж туфайли бир тилдан бошқа тилга лисоний бирликлар ўзлашади. Ўзлашган лисоний бирлик ўзи билан ўзга тилга янги бир тушунчани, янги бир маънони ҳам олиб киради. Лисоний бирликни қабул қилаётган тилда апа шу тушунча, ана шу маъно ҳам мавжуд бўлмайди ва ўзга тилга мансуб икки лисоний бирликдан (одатда, сўздан) энг яхшиси, энг қулайи муайян бир тушунчани аниқ ва тўғри ифодалаган бўлади. (В.Г. Белинский). Янги маъно ва тушунчани тўғри ифодалашда кўп ҳолларда бошқа тилдан ўзлашган лугавий бирлик устуворлик қилади. Устуворликка эга бўлган бундай ўзлашма ўзга тилга тез ва осон сингишади, мослашади (ассимиляциялашади), унинг ўз лисоний мулкига айланади.

Лексика тил структурасининг бошқа сатҳларига нисбатан анчайин ҳаракатчан ва ўзгарувчандир. Бу сатҳ сўз ясаш, сўзларнинг янги маънолар касб этиб ривожланишдан ташқари, бошқа тиллардан лугавий бирликлар ўзлаштириш йўли билан ҳам мунтазам бойиб боради. Тил ва унинг лугат таркибининг бойишида бошқа тиллардан сўз олишнинг аҳамияти катта. Бу йўл орқали тил ташқи омиллар эвазига ривожланади.

Лугат состави тилининг энг беқарор сатҳи ҳисобланади. Баъзи даврларда тил лексикасидаги чет сўзлар миқдори тилнинг ўз сўзлари миқдоридан кўпайиб кетади. Масала, корейс тили лексикасининг 75% ни Хитой ўзлашмалари ташкил қилар экан. Ўрта асрларда туркий ва форсий тилда лугат таркибининг қарийиб 80 % араб ўзлашмалари бўлган¹. Профессор М. Миртожиевнинг тахмини бўйича, ҳозирги ўзбек

¹ Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. М. Просвещение. 1979. С. 187

адабий тили лексикасининг 40% дан сал ортиқроғи бошқа тиллардан ўзлашгап лексемалар ҳисоблапаркан¹.

Тилга бошқа тиллардан сўздан бошқа лисоний бирликлар ҳам олинади. Лекин сўз олиш олиндиған бошқа лисоний бирликларга нисбатап энг фаоли ҳисобланади. Бундан ташқари, сўз олиш бошқа тилдан сўздан бошқа лисоний унсурларнинг ўтишида воситачилик вазифасини ҳам ўтайди. Чунки фонема, морфема, интонема каби ходисалар бошқа тиллардан фақат сўз таркибида учрайди. Тилга бошқа тиллардан синтактик моделлар ҳам, ҳатто маъновий бирликлар ҳам олинади. Семема, яъни маъновий бирликларнинг ўзлашиши лисоний бирликлар олинисининг калька усулига асослапади².

Юкорида айтилганидек, бошқа тилдан лисоний бирликларнинг олинисинида сўз ўзлаштириш фаол ва қулай усулдир. Фонема, тилдан бошқа тилга ўтиши нофаол бўлишидап ташқари, кўп вақтни ҳам талаб қилади. Шунингдек, уларнинг амали ўзлашган сўзларники каби фаол эмас. И.Ф. Протченконинг эътирофига кўра, рус тилида от ясовчи 160 га яқин суффикс бор. Шулардан 15 таси лотин ва грек тиллардан ўзлашган. Фоиз ҳисобига 10% ни ташкил қилади. Шулардан айримлари чети рус тили сўз ясалиши жараёнида қатнашади (марксизм, коммунизм)³ холос.

Сўз олиш (бошқа лисоний ходислаар олиш ҳам) муайян нолисоний (экстралингвистик) шароитда рўй беради. Ана шу шароитлардан бири билингвизм (икки тиллилик)дир. Билингвизм ходисаси жуда кўп олимлар томонидан ўрганилган. (Л.Х. Даурова, У. Вайкрайх, А. Блокер, В.А. Аврорин, П.А. Баскаков, И.К. Белодед, Ю.Д. Детериев, С.К. Кенесбаев, П.Г. Корлэтини, В.Г. Костоморов, М.Ш. Ширалиев; А.Г. Агаев, М.С. Джунусов, М.М. Мусин, К.Х. Хоназаров, А.И. Холмогоров, С.Т. Калтяхчан, И.П. Ҳаммерян, А.Т. Базиев, М.И. Исаев ва бошқалар). Билингв имконияти тил контактлари туфайли вужудга келади. Лисоний бирликлар, масалан, сўз бир тилдан бошқа тилга билингв орқали ўтади. Билингв она тилидан ташқари, яна бошқа тилни ҳам билувчи шахсдир. Билингв нутқ вазиятига қараб, ҳар икки тилдан ўрни ва навбати билан фойдалана олади⁴.

Демак, тил контакти ҳар хил тилга мансуб шахсларнинг нутқий мулоқотлари асосида вужудга келади. Тил контактлари икки тиллилик (билингвизм) ёки кўп тиллилик (полилингвизм) вазиятига асослапади. Масалан, ўзбек ва тожик миллатига мапсуб шахсларнинг ўзбек ёки тожик

¹ Мпртожиев М. Махмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент. 1992. 39-40 бетлар.

² Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Европеизмы в современном персидском языке. М. Наука. 1980, С. 80.

³ Протченко И.Ф. Лексика и словообразование современного русского языка Советской эпохи. М. Наука. 1975, С 91.

⁴ Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М. Наука. 1968. С. 32. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90 гг XIX в. М. 1965. С. 58.

тилидаги мулоқотлари ўзбек - тожик тиллари контактини вужудга келтиради. Бундай вазиятда шу тилларда бири контакт тил вазифасини ўтайди. Мулоқот ўзбек тилига асосланса, ўзбие тили контакт тил вазифасини ўтайди, тожик тилига асосланса, бу вазифа тожик тили зиммасига тушади.

Контакт, тил вазифасини ўзаро мулоқотдаги шахслар мансуб бўлмаган тил бажариши ҳам мумкин. Масалан, ўзбек ва тожик миллатига мансуб икки шахс рус тилида мулоқот олиб боришса, контакт тил вазифасини (воситачи тил деб ҳам аталувчи) рус тили бажарган бўлади¹.

Демак, бошқа тилдан сўз ўзлашиши учун зарур бўлган нолисоний шароит - бу “муайян минимум икки тиллиликдир”².

Лисоний бирликларнинг ўзлашишини тилда тасодифан пайдо бўлувчи бегона сўз ва иборалардан фарқлаш зарур. Чунки, тилда бошқа тилнинг ўзлаша олмаган ва ўзлаша олмайдиган унсурлари ҳам бўлади (иноязычные крепления). Ўзлашган лисоний бирликларнинг тилдаги ўзлаша олмайдиган чет тил унсурларидан фарқи шундаки, улар (ўзлашмалар) сўз қабул қилган тилда интеграциялашув жараёнини бошдап кечиради, ўзга тилда шу тилнинг ўз лисоний бирликлари каби сингишади, ассимиляциялашади, яъни тилда тасодифан пайдо бўлган элементлари эса бундай хусусиятларга эга бўла олмайди³.

¹ Раҳмонбердиев К. Ўзбек тил контактлари. Тошкент. Фан. 1989. 6- бет.

² Қрысин Л.П. Ўша асар. 32 -бет.

³ Верещагин Е.М. Психоллингвистическая проблематика теории языковых контактов // ВЯ.1967. 6.

ҚОДПРИЙ РОМАПЛАРИДАҒИ ҲАЖВИЙ ЛАВҲАЛАР ҲАҚИДА

Абдулла Қодирий ижодининг катта бир қисмини ҳажвий асарлари ташкил этади. Хусусан “Тинч иш”, “Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида”, “Тошпўлат тажапг нима дейдир?” каби ҳажвий ҳикояси ва қиссалари адиб ижодида ҳам, умумадабиётимиз ривожида ҳам муҳим ходисадир¹.

Ёзувчи ўз ромапларида қахрамонларининг қиёфасини, характер-хусусиятини очиш учун ҳажвий лавҳалардан унумли фойдалапгап. Абдулла Қодирийдаги ўзгача талапт, топқирлик санъати асарларининг севиб ўқилиши, ёзганларининг китобхонлар қалбини ром этишида асосий омил бўлиб хизмат қилди.

Адиб воқеалар тасвирида жиддийлик ифодасини ҳажв тасвири билан уйғунлаштириб ўзининг апиқ мақсадини усталик билан баён қилади. Бу усул эса асарнинг янада ўқилишли, эътибор талаб бўлишига замин ҳозирлайди. Абдулла Қодирий услубидаги ана шундай ўзига хос тасвирий лавҳаларни бошқа ёзувчиларда учратиш қийин, балки ёзувчи асарларининг умрбоқийлик касб этишидаги сир ҳам шунда бўлса керак.

Абдулла Қодирий ижод қилган ҳажвий лавҳаларини бирор усул орқали очиб берган. Бундай усулларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин. Масалап:

- 1) шахснинг танқидий муносабати;
- 2) сурат тасвири;
- 3) сийрат ифодаси;
- 4) либосга ишора;
- 5) ижтимоий аҳволи.

Адиб танқид остига олган объектини ҳаётий далил билан асослайди. Жумладан ҳар қандай даврда ўз фикрини бемалол айта оладиган инсонлар девона ёки қизиқчи бўлади. Ана шу ҳаётий асосдан Абдулла Қодирий ўз романларида ўринли фойдаланган. М.: *Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри маймогини кўрсатиб:*

– Манов **Мусулмон чўлоқ**, – деди, унинг ёнидаги кичкина **томоша қовогини туртиб: бунов, Худойбачча (Худоёрбачча) – деди, сув қовогини эркалаб “Нор қалла” – (Нормухаммад қушбеги), – деди²** (154-бет).

¹ Мирвалиев С. Абдулла Қодприй (ҳаёти ва ижоди). Т. Фан. 2004. 56-бет.

² Абдулла Қодприй. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Т. Фафур Фулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1994.

Мазкур тасвирда ёзувчи юкори мапсабдорлардан мингбоши ва хонни сатирик кулгу, кушбегини эса юмористик кулгу остида тапқид қилгап ва ўхшатиш ҳамда киноя тасвирий воситаларини лақаблар ёрдамида кучайтириб бергап.

Бошқа бир тасвирда Абдулла Қодирий Кумушнинг ишоравий сўз ўюнлари ёрдамида юморнинг халқона усулини ишлатган ҳамда лақаблардан моҳирона фойдалапгап. М.:

– Сиз ҳовлиқманг, бек, – деди, – тунов кун холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб ҳамма гапни **Ҳомид чўчқанинг** қулогига еткизгучи ўз қизи **Зайнаб гўмбаз** бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми? (327-бет)

Ёзувчи қизиқчи тилидап кулгу орқали Қўқон хонлигидаги ички сиёсатни танқид қилган, у бу ерда таг маъно сапъатини кўллаган.

– Жанобни ва шу қадар раъиятни маътал кўйма!

– Хе-хе-хе! – деб кулди Зокир-гов. **Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегиди маътал кўйганларингизда, мен бир нафас маътал кўйсам, хе-хе-хе!..** (523-бет).

Ёзувчи ўша давр мансабдор уламоларининг маҳаллийчиликка ружу кўйгапликларини фош қилар экап, муболага ва таг маъно тасвирий воситаларини ишлатган. М.:

Қўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: **“Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам сизмайди”**, деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чуствлик бир толиби илм бўлиб келган эди, **“Мирзо Ҳамдам”** орқалиқ **“додан гир!”** (шу одамга бир хужра бергин) буйруғи берилди (529-бет).

Ёзувчи салбий қаҳрамонларининг сурати билан сийратидаги уйғунликка ҳам алоҳида эътибор бериб ҳажв остига олган. Жумладан Содик қилмишлари аблаҳликдан иборат, ичи қора шахс. Унинг сурати ҳам сийратига мослиги адиб томонидан ўхшатиш, муболага санъатлари орқали очиб берилган. М.: **Жур, Содик жияним, башарангми, дўлда қолган таппими?** (183-бет)

Адиб томонидап салбий қаҳрамонларнинг сурати (қиёфаси) шундай ўзига хос иборалар билан ўткир ҳажв остига олинадики, бунга китобхоннинг қойил қолмай иложи йўқ. Ёзувчи ўта мос, таъсирли жумлаларни ўша образнинг қиёфасига уйғунлаштириб берар экан, яна ўхшатиш сапъатини кўллаган. М.: **Жилвахонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттиз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба оққан каби бир киши эди** (435-бет).

Абдулла Қодирий бошқа салбий қаҳрамонларнинг қиёфасини ҳам ўхшатиш, муболага ва киноя тасвирий санъатлари орқали қуйидагича ҳажв қилади. М.: **Унинг ёнида бўз яхтак богичини осилтириб,**

ҳандалакдек бўқоғи билан ўнг томони зийнатланган ўрта яна бир “хусни Юсуф” кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чўзуқ юзлик, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралган учунчи нозанин ўлтурар эди (435-бет).

Ёзувчи ўз қахрамонларининг ички қиёфасини очишда, яъни сийрат тасвирида ҳам ҳажвдап фойдалангап. Жумладан, Солиҳ махдумдаги зиқиалик, пастлик каби иллатларни юмор орқали очар экан, таг маъно санъатидап фойдаланган. М.:

- *Кўб яхши, – деди махдум, – қалам учи бердигизми?*
- *Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.*
- ***Озгина бер ...***

Махдум “озгина бергансиз” демакчи эди, бироқ “озгина бер” билан тишни тишлаб, дами ичига кетишга мажбур бўлди (512-бет).

Адиб махдумнинг хасислигини қизи Раънонинг тилидан енгил юмор орқали ҳажв қилар экан, муболага санъатини ишлатиб китобхонга хузур багишлайди:

Ёғлар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим,

Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим.

Маним учун бир зирак, Раънобонуга живак,

Деса ойим – “Не керак?!” юмма талар тақсирим (397-бет).

Абдулла Қодирий инсон характерининг у кийиб юргап либосида ҳам акс этишига ҳам эътиборини қаратади, ёзувчининг бундай лавҳалари ҳаётийлиги билап ажралиб туради. Адиб жуда кузатувчан, зийрак бўлгани боис, ўз қахрамони изоҳи учун ҳаётий далилларни кишилар орасидап кидиради. Шунинг учун китобхон ўша қахрамон билап бирга яшаётгандек, ўзини унга яқин ҳис қилади ва гайриихтиёрий кулгудан ўзини тия олмайди. М.: *Кўйлак-иштонининг аксар **етти-саккиз жойидан ямоғи бўладир. Етти қишдан бери гупти-чопон янгилангани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гуптининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийдир, шу гупти бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо, Нигоройимнинг зўри билан тоғорага тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги гўсли, етти йиллик тўси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиш махдум поччасига содиқона хизмат қилиш учун бўғжома ичида ўзига куч йигиб ётадир. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопонига “**молтопар**” деб исм берганлар,... Маҳалла кишилари банорас тўнни “**зарурат**” деб атаган бўлсалар ҳам, адрас гуптига ҳали ном қўйгунча йўқлар, чунки бунинг дунёга келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлгандир (389-бет).***

Адиб либос орқали бергап ҳажв тасвирида жонлантириш, саж, киноя каби тасвирий санъатларини ишлатган.

Ёзувчи ижтимоий аҳволдаги ўхшашлик ҳам ҳажв остига олар экан киноя сапъатидан мохирлик билан фойдаланган. М.: *Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният қабул этди. Чунки “ўхшашмай учратмас” дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди (387-бет).* Адиб ана шу тасвирда халқ оғзаки ижодидап мақол келтириб юморни кучайтирғап. М.: *“Ҳай этти, ҳуй этти, икки коски тўй этти” деганларидек, ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтди (387-бет).*

Абдулла Қодирий ўз романларидаги ҳажвий лавҳалар орқали ўзбек халқининг миллий хусусиятларига ургу берган ва асар воқеаларини ҳаётий далиллар асосида бойитиб китобхонинг қалбини янада чуқурроқ забт этган.

**Бекмуҳамедова П.
ЎЗМУ**

ТАПШУВ ЭЪЛОНЛАРИНИНГ ЎЗГА ХОС ХУСУСИЯТИ

Янги ижтимоий жамият стратификациясининг шаклланиши, ижтимоий ҳулқ стереотипларига мос равишда янги коммуникатив жабҳаларни социум томонидан эгаллаши, оммавий ахборот воситалари фаолиятидаги сезиларли ўзгаришларнинг барчаси тилнинг ижтимоий дифференциациясига ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзининг гўё жузъийлигига ва маргиналликка қарамай, тапишув эълонлари психологик регулятор ва жамият аъзоларининг мавқеи, ролли ҳаракатчанлиги механизми сифатида намоён бўлади. Бу эълонлар шахсий ҳамда ижтимоий аҳамиятга молик маълумотни ўзида сақлайди. Уларда даврнинг руҳи ва услуби, нуфузи, эълон берувчиларнинг умумий маданий даражаси, муаллиф тили ва услубининг ўзига хос жиҳатлари намоён бўлади. Танишув эълонларини турли нуқтаи назардап ўрганиш мумкин:

- 1) гетероген ўқув аудиторияга эга оммавий ахборотга тегишли реклама матни тури сифатида,
- 2) маълум бир структура ва гап қурилиши тамойилларига эга грамматик микроматн сифатида,
- 3) ижтимоий ва лисоний ривожланишнинг турли даврларининг диахроник объекти сифатида.

Бундай кичик ҳажмдаги матнлар ўзида иккала жинс вакилларининг ташқи кўриниши, ёши, характери, ўзига хос хусусиятлари, қизиқишлари ва тасавуридаги умр йўлдошининг афзал томонларини намоён қилади.

Рус тилида ушбу мавзу устида тадқиқот олиб борувчи И.Г.Ольшанский эълонлар матнини икки қисмга ажратади: тема ва рема. Темада муаллифнинг ижобий имиджи, ремада эса, тасаввурдаги умр йўлдошнинг кўриниши келтирилади. Шунингдек, ремада яна келгусидаги

ҳаракатларнинг дастури ва мақсади қўйилиши мумкин. Меъёрий кетма-кетлик айрим ҳолларда бузилади, бунда қидирилаётган образ тасвири биринчи ўринга, яъни рема чиқиб олади. Ўзбекча танишув эълонларида ҳам юқоридаги вазиятларни кузатишимиз мумкин. Шу билан бирга шундай эълонлар борки, уларда рема темапинг ўртасида келади ёки аксинча.

Ўзбек тилидаги танишув эълонлари матни асосан "Оила ва жамият"(1991 йилдан шу бугунги кунгача) ва "Соғлом авлод "(2001 йилдап 2003 йилгача) газеталарида босилиб чиқарилади. Улар газеталарларнинг махсус бўлимларида маълум бир қонунларга асосан тузилади. Бунда, албатта, эълоннинг ҳажми ва у билан боғлиқ нархи аҳамиятлидир.

Умуман танишув эълонларини турли хил асосларга кўра таснифлашимиз мумкин. Эркак ва аёллар томонидан берилган эълонлар ҳажмига қараб, қисқа(бир-икки қатордан иборат), стапдарт, стереотипли, кенг ва батафсил бўлиши мумкин. Тоналлиги бўйича эса танишув эълонлари нейтрал, ҳис-ҳаяжонга бой, муаллифнинг индивидуаллиги ва ўзига хос хусусиятини очиб берувчи, оригинал бўлиши мумкин. Рус тилидаги танишув эълонлари жуда камдан- кам ҳолларда фотосурат билан берилди. Ўзбек танишув эълонлари ичида бундайлари йўқ. Энди бевосита эълонлар мантнига мурожаат қилсак. Аёллар томонидан берилган эълонларда, ташқи кўриниш ҳақидаги характеристикаларда энг кўп қўлланган сифатлар куйидагиларни ташкил қилди: "хушбичим", "истараси иссиқ", "чиройли", " адил", кийиниши ва одоби хусусида гап боради ва " ёш кўриниши" алоҳида такидланилади. Шунингдек, очиклиги, қувноқлиги, ҳазил-мутойиба туйғуси борлиги ҳам таъкидланади. Оилавий шароитга кўра, ёлғиз ва ажрашган аёллар сони аҳамиятли % ни ташкил қилади. Касб-кори ҳам танишув эълонда роль ўйнайди. Топиш-тутишининг яхшилиги ва моддий жиҳатдап таъминланганлиги эълонда алоҳида кўрсатилади. Олий маълумоти, зиёли оилага мапсублиги, қизиқишларининг кўплиги кабилар ҳақидаги маълумотлар эълонда келтирилади.

Лингвостилистик нуқтаи назардан танишув эълонларда турли хил услубий фигура ва воситалар, гипербола, клишеларда аллитерация, жуфт фразеологизмлар, тавтология, турли хил эпитетлар устунлик қилади. Адресатнинг диққатини жалб қилиш мақсадида, айрим эълонларда прагматик доминанта қўлланилади. Бу жиҳат ёш тугрисидаги маълумотларда, яъни апиқ ёшини яшириш, ёки бўлмаса, ёшни кўрсатмасликда, ташқи кўринишни бўртириб тасвирлашда, ташқи хусусиятларни ижобий таъкидлашда, моддий томонни - бойликни кўрсатишда намоён бўлади. Диққатни жалб қилишда, ёркин параллелар, кўзга ташланувчи **слоганлар**, шамали парафразалар, антитеза каби воситалардан фойдаланилади. Аёлларга маъқул тушган эркаклар хусусиятлари куйидаги сифатлар орқали намоён бўлади: "кўнгли очик", "мулозиматли", " инжиқ эмас", "вафодор", "ишончли". Ижтимоий ва шахсга

оид характеристикаларга, шунингдек, моддий мавқеи, уй-жойнинг мавжудлиги, олий маълумотлилиги, касб-кори киради..

М.Д.Городникованинг фикрича, тапишув эълонларини берувчи рус аёллари икки типга бўлинади:

1) турмуш қурмоқчи бўлганлар (консерватив қараш вакиллари)

2) вақтинча ҳамкор топмоқчи бўлганлар (замонавий қараш вакиллари)

Бундан кўриниб турибдики, бугунги кунда жамиятда ижтимоий жиҳатдан эркак ва аёлларнинг ролларга нисбатан **муносабати** ўзгармоқда. Буни биз ушбу эълонлар матни орқали намоён бўлишини кўрдик. Ўзбек танишув эълонларига келсак, албатта миллий менталитетимиздан келиб чиққан ҳолда, бундай ўзгаришлардан ҳолимиз. Албатта ҳар бир ўзбек аёли келажакда оила қуришни режалаштиради, чунки ўзбек аёли учун оила муқаддасдир.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда ўзбек тилидаги тапишув эълонлари социолингвистик жиҳатдан тадқиқ қилиниши керак.

Адабиётлар

1. Капанадзе Л.А., Красильникова Е.В. Лексика города // Способы номинации в современном русском языке. М., 1982.

2. Ольшанский И.Г. Тексты брачных объявлений как источник гендерной самоидентификации. М. 1999.

3. Городникова М.Д. Гендерный фактор и распределение социальных ролей в современном обществе. (на материале брачных объявлений) М. 1999.

Пмомова Х.
ТДШП

ТУРК ТИЛИДА “EFENDI” СЎЗИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

“Афанди” сўзи асли грекча **efe** (йигит, мард, жасур, жаноб, бек”) сўзига **-нди** от ясовчи қўшимча қўшиш орқали ясалган. Турк тилига юнонча сўзлар асосан, туркларнинг Анатолияга ўрнашганларидан сўнг кириб кела бошлади. Бу ходиса бугунга қадар давом этмоқда. Ўзбек тилига “афанди” сўзи турк тилидан XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида кириб келди. Жадидлар бу сўзни кенг қўллаганлар. Бошлаб, у ўзбек тилида ўзининг туб маъноси бўлган “ йигит, мард, жасур, жаноб, бек” маъноларини ифодалаган эди. Сўнг унинг маъноси торайган, турк тилида эса, аксинча, сўзнинг маъноси кенгайди. Келиб чиқиши бошқа тилдан бўлишига қарамай турк тилига чуқур сингди ва ўз маъносидап

ташқари жуда кўп маъноларда қўлланила бошлади. Хурмат маъносини ифодаловчи **efendi** сўзи турк тилида икки шаклда учрайди:

А. **Efe + ndi**

В. **Efe + ndim.**

Турк тилида **efendi** сўзи кўйидаги маъноларда қўллапилади.

А. 1) Зиёли, ўқимишли кишиларнинг исмларига кўшилиб, “жаноб” маъносини билдиради:

İsmi ni gülmeden söyleyemediğim bu Pafiz Kurban Efendi, elli yaşlarında bir alay imamıdır (Исмини кулмасдан айтолмаганим бу Хафиз Курбон Афанди, эллик ёшлардаги бир жамоа имомидир). (Güntekin). Karanlıkta gözüm e Şeyh Yusuf Efendi ni sarışın siması göründü (Қоронгида кўзимга Шайх Юсуф Афандининг сарикдан келган сиймоси кўринди). (Güntekin).

2) “Жаноб” маъносидан фарқ қилган ҳолда “киши, эркак, одам” маъноларида ҳам қўлланади:

Böyle olduğu halde muhtar efendi, beni fazla süslü bulmuş olacak ki tuhaf tuhaf baktı, sonar ineğini çıplak ayaklı bir çocuğa teslim ederek önümüze düştü (Шундай бўлса –да, оқсақол киши мени жуда безанган деб билди шекилли галати қараб кўйди, кейин сигирини ялангоёқ бир болага топшириб олдимизга тушди). (Güntekin). Öyle yarışka bir hayal ki, şimdiye kadar bir numunesini, yalnız amcamın Nişantaşındaki evinde on seneden beri hemen fisebilillah oturan kiracı efendide gördüm (Шундай ўринли бир хаёлки ҳозирга қадар намунасини фақатгина амакимнинг Пишасташидаги уйида ўн йилдап буён ижара ҳақи тўламасдап яшаётган ижарачи одамда кўрдим). (Güntekin)

3) “Эгаси, соҳиби, хўжайини” маъноларини билдиради:

Köylü memleketin efendisidir (Қишлоқ одами юртнинг хўжайинидир). (Отатурк). Bilginin efendisi olmak için çalışmanın kölesi olmak lazım (Билимнинг эгаси бўлиш учун меҳнатнинг қули бўлиш керак). (Мақол).

4) “Турмуш ўртоқ, эр” маъносида ҳам кенг қўлланади:

Bizim efendi böyle yemekleri hiç bir şekilde ağzına bile almaz (Менинг эрим бунақа овқатларни ўлсаям оғзига олмайди). (Сўзлашувда) ... Kulun, kurbanın olayım efendiciğim, öldür beni, lakin bırakma, boşama!...(Қулинг, қурбонинг бўлай хўжайин, ўлдир мени, лекин ташлаб кетма, ажралишма!) (Güntekin).

5) “Олижаноб, ҳурматга сазовор, тарбияли ақли” маъноларида қўлланилади:

Pocamız efendi bir adam, işe başlarsanız buna kendiniz emin olursunuz (Домламиз олижапоб одам, ишга тушганда бунга ўзингиз амин бўласиз). Çocuklar! Efendi gibi oturun da ev ödevinizi yapın. Döndüğümde kontrol ederim (Болалар! Ақли бўлиб ўтириб уй вазифангизни бажаринг! Қайтганимда текширамап). (Сўзлашувда)

Юқорида сапалганлардап ташқари efendi сўзи ўрни билан ундов ва кесатиқ маънолари учун ҳам хизмат қилади.

б) Эркаклар учун хитоб, ундов сўзи сифатида қўлланади:

Efendi! Allah'ın emriyle kızını бапа ver (Ҳой киши! Оллоҳнинг амри билан қизингизни менга беринг).(S.F.A). Efendi! Bakar mısınız, lutfen? (Ҳой киши! Қараб юборишингиз мумкинми?).

7) “Бойвачча, қўлини совуқ сувга урмайдиган одам” каби маъноларда:

Efendi gibi sıkıntısız, varlık içerisinde yaşamak isterim (Бойваччалардек қийинчиликларсиз, мўл- қўлчилик ичида яшашни истайман). Bu efendi, böyle işler için kendini yormaz (Бу олифта бундай ишлар учун ўзини уринтириб ўтирмайди).

8) Efendi сўзи қўшма сўз таркибида ҳам келиши мумкин. Қўшма сўзлар туб туркча бўлган bey, hanım, hoca сўзларига юнонча efendi сўзининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган beyefendi, hanimefendi, hocaefendi сўзларидир. Ушбу қўшма сўзларининг ясама efendi сўзидан фарқи ҳурмат маъносининг чуқурлигидадир.

Naime hocamı teklifsiz bir tavırla: - Kuzum beyefendi, siz iyilik etmeyi seversiniz, şu çocuğu boş göndermeyin, dedi (Ўқитувчи Паимахон самимий бир тарзда: - Азизим, сиз яхшилик қилишни жуда ёқтирасиз, шу қизни куруқ қайтарманг нима қилади, деди).(Güntekin)

Ben yalandaп surat ediyorum: ”Ne yapayım, Pocaefendi. Üst düdağım bir parça kısa da ciddi durduğum vakit bile gülüyorum sanıyorsunuz! ” diyorum (Мен ёлгондан қовогимни осиб: Пима қилай муаллимим? Юқори лабим бир оз қисқа- да, жиддий бўлган вақтимда ҳам кулаяпсан дейсиз, дер эдим)(G). - Feride Panimefendi, ben yabansı değilim (Фарида хоним, мен бегона эмасман). (Güntekin).

Турк тилидаги **efendi** сўзи 1 шахс эгалик қўшимчаси билан қўлланилганда қуйидаги маъноларни ифодалайди:

Б. 1) “11.шахс, кўплик сиз” олмошининг ўрнида қўлланилади: Efendim nerede, ben nerede?(Сиз нима деяпсиз-у, мен нима деяпман). Мисолимизда «сиз билан биз бир-биримизни тушунмадик» маъноси ётади. Efendime söylersem, bu işler böyledir (Сизга айтсам бу ишлар шунақа). Иккинчи мисолимизда суҳбатлашиб кетаётган киши керакли сўзни тополмаганида ишлатадиган сўздир.

2) Бир хитоб ёки мурожаатга жавоб сифатида “шу ердаман, лаббай, сизни эшитаман” ўрнида қўлланилади:

-Aysun! – Efendim! (-Айсун! – Шу ердаман!). Ёки:

-Alyo!

- Алё

-Efendim!

- Лаббай, эшитаман.

- Sema Panımı rica edebilir miyim? - Сема хоним билан гаплашишим мумкинми? (Сўзлашувда).

3) “Тушунмай қолган сўзни қайтаришни сўраганда ёки рўпарасидаги кишининг сўз бораётган мавзудаги фикрини билишда, - сиз нима дейсиз? Сўрогини ифодалаш учун қўлланилади:

Bu böyle hiç, olacak şey değil; efendim?!(Бу, бу шаклда ҳеч қачон, бўлиши мумкин эмас, шундай эмасми?)

- Konferansta sözkonusu konuların tamamı üzerinde durulacak,öyle mi?
- Efendim?
- Demek istediğim, konferansta konuların tümü ele alınacak, dey mi?
- Tabii (- Конференцияда айтилган мавзуларнинг барчаси устида

тўхталади, шунақами? – Бир нарса дедингизми? - Айтмоқчи бўлгалим, конференцияда мавзуларнинг барчаси тилга олиб ўтилади, шундайми? - Албатта). (Сўзлашувда).

4) Пазокат ва хурмат ифодаси сифатида илова қилинади:

O, başına gelen şeyden utanıyor, mahcubane gülerек: - Ziyanı yok efendim... Ehemiyeti yok efendim, diyordu (У бошига тушган савдодан уялар, сиқилса ҳам кулиб: - Ҳечқиси йўқ тақсир, зарари йўқ тақсир, дер эди). (Güntekin). - Öyle mi efendim, görüştüğümüze memnun oldum (Шундайми тақсир, кўришганимдан хурсадман). (Güntekin).

5) “Севгилим” маъносида ҳам қўлланади:

İki elim kanda olsa gelirim	(Икки қўлим қонда бўлса келамап
Yeter ki sen çağır beni efendim	Етарки сен чақир мени севгилим
Aşktan öte bir tütüksün içimde	Муҳаббатдан юксак бир муродсан ичимда
Per isteğin bir emirdir efendim	Ҳар истагинг бир амрдир севгилим
Sen bir yana bütün alem bir yana	Сен бир ёнга бутун олам бир ёнга
Bendeki aşk bir Allah’a bir saipa	Мендаги ишқ бир оллоҳга бир сенга
Çekilecek derdin varsa ver bana	Тортадиган гаминг бўлса бер менга
Bu can senin, ben seninim efendim	Бу жон сенга, ўзим сенга қурбон севгилим)

(Selami Şahin).

Юкорида efendi сўзи ўзбек тилига кириб келган илк даврда туб маънода ишлатилиб, кейинчалик торайганини айтиб ўтгап эдик. Буларни мисолларда кўриб чиқамиз. “Афанди” сўзининг унвон сифатида қўлланишини ўзбек тилида XX асрнинг бошларида жадидларда кузатишимиз мумкин.

1) Турк тилида бўлганидек кишиларнинг исмига кўшилиб,” жапоб маъносида бир унвон” сифатида қўлланилади:

- Бу савол эмас, калтак эканини укмай, Мамарайим афанди саволни яна қайтарди: - Хизмат? (М.Исмоилий).

Фосих афанди сўрига эмас, извошга чиқди (М.Исмоилий).

2) Турк тилидагидек “хўжайин” маъносида ишлатилади:

- Ашурмирзо яна хохолади.

- Афандим, подшоҳ хазинасини ўғирладим. (М.Исмоилий).

Худи шу маънодаги яна бир мисол: ... Ана шундай кезлардап бирида Мамарайим афанди ёнига бир банги одам келиб: - Афандим, сузиб кўйдим, қитдай- қитдай қилиб оламизми? – деди. (М.Исмоилий).

3) “Ўқитувчи, муаллим ” маъносида ҳам ишлатилади. Аммо бу маънода турк тилида учрамайди.

- Ким! Абдурасул! Ҳалиги янги келгап афанди бола ёнингдами?... (П.Турсун).

- Ўқитувчи!

- Афандим!

- Юринг. Биз ўқишга келдик. (П.Турсун).

4) “Қизикчи, уздабурон, топқир” одам маъносида. Бу кўпроқ Пасриддин афандига тўғри келади. Аммо, ”Пасриддин афанди“даги афанди сўзи жаноб маъносидаги исмга қўшиб ишлатилгап унвонга тенгдир. “Бир куни афандига хотини: - Жуда бўшсиз, - деб дашном бериб, қачон пишиқ бўласиз? – дебди. Афанди: - Энди пишиқ бўламан, - дея жавоб қайтарибди ... ”(латифадан).

5) “Латифа, хажвия” маъносида. “Афанди” сўзининг бу маънога эга бўлишига унинг барча латифаларнинг бош қаҳрамони сифтида келишлиги ва ундан сўнг қаҳрамон номи латифа, афанди сўзига синоним бўлгап бўлиши мумкин.

- Сизни афанди айтишга жуда уста деб эшитдим.

- Йўқ- э, ким айтса ҳам ошириб юборибди (сўзлашувда).

б) “Ахмоқ, овсар” маъноларида бугунги кунда кўп қўлланилади. Туб моҳияти билан ижобий бўлган ушбу сўз салбий маъно ҳам касб этган.

Афандининг қатта-кичиги бўлмайдди, ёзнинг эллик градус иссигида кўрпа ёпиниб ўтирса-я (сўзлашувда).

- Афанди бўлмап айтганни бажар (сўлашувда).

Биз ушбу мақолада **efendi** сўзини турк ва ўзбек тилларидаги маъноларини кўриб чиқдик. Мисоллардан англашиладики, турк тилида бу сўзнинг маъноси кенгайган. Турк тилининг изоҳли лугати (Türkçe Sözlük)да биз қайд қилган А. 7,8- ва Б. 1,5- рақамли маънолар кўрсатилмагап. Ўзбек тилида эса бу жараён аксинча давом этди. Кузатувимизнинг асосий ютуғи деб билган жиҳати ҳам ана шу қўшимча маънолардадир.

Адабиёт:

- [1]. Türkçe Sözlük 1. Ankara. 1988
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Т.1-2. М. 1981
3. R.N.Güntekin. Çalığıuşu. Istanbul. 1992
4. Исмоилий М. Фаргона тонг отгунча. Тошкент. 1975

Холманова З.
ЎЗМУ

«БОБУРНОМА» ЯРАТИЛГАП ДАВР ЭСКП ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ДИАЛЕКТАЛ АСОСИ МАСАЛАСИ

XIV-XVI асрлар ўзбек адабий тилининг диалектал асоси масаласи борасида олимларнинг умумий (ягона) фикри мавжуд эмас.

«Бобурнома» эски ўзбек адабий тилида яратилган. Асар тилининг диалектал асоси шундаки сўз борганда манба яратилган давр ўзбек адабий тили хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашмоқчи лозим.

«Бобурнома» яратилган эски ўзбек адабий тилининг диалектал асоси масаласи ўз ечимини топган эмас. Бу муаммони Павой асарлари тилининг диалектал асоси масаласи билан боғлаб қолган шундан тўғри қараш мумкин.

Алишер Павой, Мушаммад Солиш, Бобур асарлари диалектал асослари тўғрисида фикр юритган олим Х.Дониёров эски ўзбек адабий тили ёдгорликлари таълиқига асосланган, уларда «ич» шеваларига хос хусусиятлар мавжудлигини (кўпчилиги) таъкидлайди. Т. +удратов *р, л* ундешларининг талаффузда ассимиляцияга учраши (*кўрди-кўдди, келди-келди*), *й* ундешининг сўз бошида талаффуз этилмаслиги (*йил-ил, йилик-илик, йигит-игит*) сўзнинг «ис» артирилган шундан талаффуз этилиши (*ювиб-юб, ингичка-инчка*) каби фонетик шундасаларни; *била, якка-жилов, гирд, жигда, пундик, тытаки, савсани, нилови, нисто=и, ноармон* сингари лексемаларни мисол келтириб, Бобур асарлари тилининг «аш» ашоши «адимги шеваларига я» инлигини айтиб ўтади. Асар тилидаги *илайига(126); шугун(128); уру=(ариндош(77); ошимда(ёнимда,77); сахлар(77), олимизда(145), тытагий, чиур-из, тонидим (173)* каби лексемалар шундирги «аш» адаре шеваларида «ылланади. Баъзи топонимлар шундан шундирда ишлатилади. Жумладан, «Бобурнома» да шундудий атама шундоблапган *Кычабо* - арши шундирда (шундирда) мащалла номи. Шундирсабз ва Китоб туманларида *кычабо* - икки ёнида ариши, ўртасида йили билган кыча.

Ф.Исҳо=ов «Бобур асарлари тили билап шозирги Андижон шеваси орасида фар=ли ыринларга =арагапда ыхшаш, я=ин томонларнинг орти=лиги» ни ани= таъкидлайди. Бунда олим =уйидагиларга асосланади:

1) «Бобурнома»да айтилган фикр «... Эли турктур, шацр ва бозорасида турки билмас киши йы=тур, элининг лафзи =алам бирла росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Шцирида нашъу намо тотибдур, бу тил биладур»(60); бу фикрда ифода этилган уч жишатга: а) Андижоннинг этник хусусияти: элининг турклигига; б) бу эл тилининг сифати: «=алам бирла ростлиги»- адабий тилга мувофи=лигига; в) Алишер Павоий асарлари тилининг диалектал асоси – Андижон эли тилига я=инлигига эътибор =аратади; 2) Андижон шевасининг ызбек адабий тили тарихида етакчи ырин тутганлиги таъкидлангап тад=и=отларга (С.Иброшимов, Г.Р. Благова); 3) айрим морфологик кырсаткичларнинг, лексемаларнинг «Бобурнома»даги ва шевадаги услубий =ылланишга кыра ыхшаш жишатларига, лексик-стилистик хусусиятларига таянади.

«Бобур ыз асарларини жонли ызбек тилида, ыша ва=тдаги тара==ий =илган шевалардан бири былган Андижон шевасида ёзади, уни ыша ва=тдаги ызбек адабий тили учун асос =илиб олади ва улу\ шоир Павоийнинг шам шу йылдап борганлигини у=тириб ытади». Бобурнома»да =айд этилган «элининг лафзи =алам бирла росттур» тарзидаги фикрга зид ыларо= В.Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, П.К. Дмитриев, А. К. Боровков бош=ача ну=тайи назарни баён =иладилар. Жумладан, А.К. Боровков шозирда мавжуд былган диалектларнинг бирортаси шам XV асрда шаклланган ызбек адабий тилига асос былган умумхал= тилига мос келмаслигини айтиб ытади: «Умумхал= тилига асос былгап диалект шозирга =адар ызгаришга учраган. Бу диалектга Самар=анд-бухоро шевалари я=инро=. Бу диалект Сирдарёнинг ырта о=ими быйлаб, +аш=адарё, Фар\она водийсининг шимолий-\арбий шудудларида тар=алган».

«Андижон ащолисининг тили», андижон шеваси XV аср ызбек тилининг асоси была олмас эди. Бобур Фар\она водийсининг пойтахти былгап Андижон шевасига шу шудуд ну=таи назаридан бащо берган.

Бадий асарлар тилининг диалектал асоси масаласи борасида фикр юритилганда кыпро= XV-XVI асрларда яратилган манбалар (Павоий, Бобур асарлари) назарда тутилади. Бунинг =уйидаги сабаблари бор:

1. XV-XVI асрлар эски ызбек адабий тилининг дастлабки тара==иёт бос=ичи былиб, адабий тилнинг диалектал асоси бош масалалардан щисобланган.

2. «Павоий, Бобур асарлари тилининг диалектал асоси» деган масаланинг =ыйилиши мазкур иждокорларнинг машщурлик ва фаолиятларининг ащамияти даражаси билап бо\ли=. Бош=а иждокорлар

(масалап, Мушаммад Солиш, Турди Фаролий, Машраб, Абул\озий...)га нисбатан масала бу =адар жиддий =ыйилмайди.

Бу масаланинг «Павоий (ёки Бобур) асарлари яратилган давр ызбек адабий тилининг диалектал асоси» шаклида =ыйилиши маъ=ул. Пегакки, «Павоий шам, Бобур шам асарларини ызбек тилининг у ёки бу шевасида эмас, адабий тилда, адабий тил меъёрлари асосида ёзганлар».

Ыша давр адабий тилига озарбайжон, туркман тилларининг шам таъсири катта былган. Эски ызбек адабий тилидаги озарбайжон, туркмап тилларига хос жишатлар илмий асосда атрофлича тад=и= этилмаган. Ызбек тилининг ы\уз гурушига хос шундай элементлар борки, XV-XVI аср насрида ва тарихий йилномаларда кып учрайди. Бу ыринда буйру= истак майлининг 1 шахс кыплигини ифодаловчи *-лин\ -ли* =ышимчасини келтириш кифоя.

Академик В.Радлов Павоий асарларида чи\атой (шимолий ызбек) тили билап биргаликда жанубий шеваларга хос элементларнинг шам кузатилишини таъкидлайди; Ф. Абдуллаев Павоий асарлари тилининг мураккаблигини XV асрда бир-бири билан ёнма-ён яшаган турли этник гурушлар, биринчи навбатда туркий =абилалар тилининг =оришиб кетганлиги шамда шеъриятга турли тил манбаларидан ызлашгап хусусиятлар, жумладан аруз вазни талаблари билап изошлайди. Шу билап бирга ыша даврда кенг доира учун =ыллангап «турк» термини остида туркман, озарбайжон, усмонли турк тилига хос сыз ва грамматик формаларнинг кенг истеъмол =илингапини кырсатади. Бундай сыз ва грамматик шакллар «Бобурнома»да шам акс этгап. Шаклланиш жараёнида Алишер Павоийнинг хизматлари бе=иёс былган ызбек адабий тили кенг =ыллана бошлагани боис, Щусайн Бой=аро топшири\ига кыра Толи Имон Щиравий Павоий тириклигидаё= унинг асарлари учун лу\ат яратди. «Бобурнома» тилида *пуйпади* (329); *талаб =илайин деб* (176); *ы=ур эди (ашула айтмо=-253)*; *чи\ир-из* (219); *чий былдук* (219); *ил-йил* (456); *ил=и-йил=и* (128); *илтираб (кыринадур,173)-йилтираб*; *ысониб эди* (74) каби сыз ва бирикмаларнинг учраши унда =арлу=, =ипчо=, ы\уз шеваларига хос хусусиятлар акс этганлигини кырсатади.

Асар XV-XVI асрда истеъмолда былгап эски ызбек адабий тилида ёзилган. Бу давр эски ызбек адабий тилининг шаклланиш бос=ичи щисоблапиб, унда =арлу=, =ипчо=, ы\уз лашжаларига хос хусусиятлар ыз ифодасини топган. Шу билан бир =аторда асарда сызлашув услубига хос лексемалар шам =ылланган.

Таъкидлангапидек, Павоий, Бобур асарлари яратилган давр ызбек адабий тилининг шаклланишида Андижон шевасининг муштим ырин тутганлиги =айд этилган*. Баъзи жишатларларини =иёслаганда бир тарихий даврда яратилган «Шайбоний»га нисбатан «Бобурнома»да

Андижон шевасига я=инлик орти=ро= экани кыринади. «Бобурнома»да Андижон шеваси хусусиятларининг кып кузатилиши, биринчидан, ыша давр адабий тилининг диалектал асоси билан бо\ли=; иккинчидап, Бобурнинг шу шевада сызлашувчи элга мансублиги билан изошланади.

«Бобурнома»нинг диалектал асоси ща=ида сыз борганда =уйидагиларни умумлаштириш мумкин:

1. Асар XV-XVI асрда истеъмолда былган эски ызбек адабий тилида ёзилган.

2. Асарда ызбек адабий тилининг шаклланишида иштирок этган диалектал мапбалар- =ипчо=, =арлу=, ы\уз шеваларига хос хусусиятлар кызга ташлапади.

3. Асарда сызлашув услубига хос жищатлар щам кузатилади.

Адабиёт

1. Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV-начала XVI в. Ташкент: «Фан» УзССР, 1979, стр.4.

2. Дониёров Х. Эски ызбек адабий тили ва =ипчо= диалектлари. Тошкент, 1976, 55-68-б.

3. +удратов Т. Бобур асарлари тилининг +аш=адарё ызбек шеваларига муносабати. // Бобур ва ызбек миллий маданияти тара==иётининг айрим масалалари. Республика илмий анжумани материаллари. Андижон, 1993, 130-бет.

4. Мисоллар «Бобурнома»нинг 1960 йилдаги нашри асосида келтирилди (матнда бир хилликни таъминлаш ма=садида «Бобур» шакли «Бобур»га ызгартирилди).

5. Нафасов Т. Бобур – номшунос. // Бобур ва ызбек миллий маданияти тара==иётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. 41-бет.

АЛНШЕР НАВОНЎ АСАРЛАРНИ ТИЛНИ ЛЕКСИКАСИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ФЕЪЛ -ЛЕКСЕМАЛАР ХУСУСИДА

Туркология ва ўзбек тилшунослигида феъл туркумининг категориялари атрофлича (хам диахрон, хам синхрон, хам қиёсий-тарихий аспектларда) ўрганилган¹. Биз ушбу мақоламизда эски ўзбек тилига қадимги туркий тилдан мерос сифатида етиб келган феъл-лексемаларни туб хамда ясама сўзларга тақсимлаш ва улар ифодалаган маъно-мазмунни келтириш билангина чекланамиз. Биз томондан қайд этилган 557та феълнинг 183 таси (тахминан 30%) туб, қолган 374 таси эса ясама эканлиги маълум бўлди².

Мазкур феъл-лексемаларни қуйидаги мазмун гуруҳларига ажратиш мақсадга мувофиқ:

I. Нутқ феъллари. Бу феъллар ўз навбатида яна бир қанча мавзуий гуруҳларга тақсимланади:

1) дэ=/тэ= “демоқ, айтмоқ” феъли;

2) сўзлов феъллари: алда= “ёлгон сўзламоқ”, сўзлә= “сўзламоқ”, алқа= “мақтамоқ” ва ҳ.к;

3) талаффуз феъллари: бозла= “ҳазин овоз билан йиғламоқ”, иңрә= “йиғламоқ, нолимоқ”, йыгла= “йиғламоқ”, қычқыр= “қичқирмоқ”, сөк= “ҳақорат қилмоқ” ва ҳ.к;

4) ифодалов феъллари: айт= “айтмоқ”, йалын= “ялинмоқ”, йалбар= “ёлвормоқ” ва ҳ.к;

5) субъектив ҳукм феъллари: бағишла= “бағишламоқ”, йазгур= “айбламоқ” ва ҳ.к;

6) нутқий даъват феъллари: буйур= “буйурмоқ”, ўндәт= “ундатмоқ; кўндирмоқ”, чорлат= “чақиртирмоқ” ва ҳ.к;

7) симметрик нутқ феъллари: сўзләш= “гаплашмоқ, гаптиришмоқ”, айтмиш= “баҳслашмоқ, сўзлашмоқ”, улуш= “нола чекмоқ” ва ҳ.к³.

II. Ҳолат феъллари.

¹ Қаранг: Севортян Э.В. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке.-М., 1962; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков.(глагол).-Л.,1981; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Кўрсатилган асар.-Б.115-186; XIII-XIV асрлар...-Б.121-123; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М.,1988.-Б.269-490 ; Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском языке (Компонентный и валентный анализ): Автореф. д-ра. ... дисс.-Т., 1978; Нигматов Х. Морфология тюркского глагола по материалам Словаря Махмуда Кошгарского. Автореф. канд. ... дисс.-Л., 1970. Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти.-Т., 1976; Ўзбек тилида феъл майллари тараққиёти.-Т., 1980; Фозилов Э.И. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси.-Т., 1965; Ҳожиёв А. Феъл.-Т., 1973; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Т.,1989. Ўзбек тили феълларининг семантик структураси. I-қисм. –Т., 1991 ва бошқалар.

² Лексемаларни туб хамда ясамаларга таснифлашда Севортян Э.В хамда Раҳматуллаев Ш. томонидан тузилган этимологик луғатларга мурожаат қилинди. Қаранг: Севортян Э.В. Этимологический словарь.

³Қаранг: Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. –Т., 1977. -168 б

Мазкур феъллар ҳам ўз навбатида бир қанча кичик мавзуй гуруҳларга ажралади¹ :

1) давомли ҳолат феъллари: *йат* = “*ётмоқ*”, *йаша* = “*яшамоқ, ҳаёт кечирмоқ*”, *ағна* = “*ағнамоқ*”, *туш* = “*тушмоқ*”, *өрнәш* = “*жойлашмоқ*” ва х.к;

2) ҳаракат натижаси ҳисобланмиш ҳолат феъллари: *йит* = “*йўқ бўлмоқ*”, *йайыл* = “*тарқалмоқ*”, *йарыл* = “*йиртилмоқ*”, *бўкўл* = “*энгашимоқ*”, *йықыл* = “*йиқилмоқ*”, *йығыл* = “*йиғилмоқ*”, *тәрил* = “*тизилмоқ*”, *сөн* = “*ўчмоқ, сўнмоқ*” ва х.к;

3) ижро ҳолати феъллари: *айа* = “*аямоқ, эҳтиёт қилмоқ*”, *арғада* = “*пойламоқ, сақламоқ*”, *йашур* = “*яширмоқ, бекитмоқ*”, *тўзят* = “*созламоқ, тузатмоқ*”, *қайтар* = “*қайтармоқ*”, ва х.к;

4) ҳаракатнинг ҳолати феъллари: *арыт* = “*покламоқ, тозалармоқ*”, *балала* = “*бола туғмоқ*”, *иси* = “*исимоқ*”, *аз* = “*адашмоқ*” ва х.к;

5) малака ҳолати феъллари: *ынан* = “*инонмоқ, ишонмоқ*”, *örgän* = “*ўрганмоқ*”, *сығын* = “*топинмоқ, сажда қилмоқ*” ва х.к;

6) образли ҳолат феъллари: *йалқы* = “*безамоқ*”, *көкрә* = “*гулдираммоқ*”, *ышна* = “*яшнамоқ, ялтираммоқ*”, *яңша* = “*эзмаланмоқ*”, ва х.к;

7) биологик ҳолат феъллари: *кәкир* = “*кекирмоқ*”, *қуру* = “*қуримоқ*”, *улгай* = “*улгаймоқ*”, *той* = “*тўймоқ*”, *йықыл* = “*қуламоқ, ағдарилмоқ*”, *йазыл* = “*очилмоқ, гулламоқ*” ва х.к;

8) физиологик ҳолат феъллари: *иглән* = “*бетобланмоқ, касалга чалинмоқ*”, *уйуқла* = “*ухлармоқ*”, *эмгән* = “*машаққат, азият чекмоқ*”, *тын* = “*тинчланмоқ*”, *өл* = “*вафот этмоқ*”, ва х.к;

9) рухий ҳолат феъллари: *кўл* = “*кулмоқ*”, *йыгла* = “*йиғлармоқ*”, *қуван* = “*қувонмоқ*”, *қорқ* = “*қўрқмоқ*”, *сэвўн* = “*севинмоқ, шодланмоқ*”, *өксўн* = “*хафа бўлмоқ, ўксинмоқ*” ва х.к.

III. Ҳаракат феъллари: Ушбу мавзуй гуруҳга қарашли лексемаларни куйидаги гуруҳларга ажратган ҳолда таснифлаш мумкин² :

1) горизонтал ҳаракат феъллари: *бар* = “*бормоқ*”, *йан* = “*қайтмоқ*” ақ = “*оқмоқ*”, *кәт* = “*кетмоқ*”, *тарқа* = “*тарқаб кетмоқ*”, *тәрил* = “*сафланмоқ, қаторга турмоқ*”, ва х.к;

2) тик ҳаракат феъллари: *йаз* = “*ёғмоқ*”, *мин* = “*минмоқ*”, *йўкўн* = “*таъзим қилмоқ*”, *ас* = “*осмоқ*”, *сәкри* = “*сакрамоқ*”, *сәкрит* = “*сакратмоқ*” ва х.к;

3) айланма ҳаракат феъллари: *чэврўл* = “*айланмоқ*”, *ағна* = “*думалармоқ, ағнамоқ*” *бозлат* = “*бекитмоқ*”, *кәз* = “*айланиб юрмоқ, кезмоқ, сайр*

¹ Қаранг: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари...

² Ҳаракат феълларининг синхроник тадқиқи хусусида қаранг: Содиқова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл стилистикаси (семантик аспектда): Филол. фан. д-ри. дисс...-Т., 1991; Халиков К. Ғағоли движения в современном узбекском литературном языке: Дисс. ... канд. филол. наук –Самарканд, 1967; Оразов М. Ўзбек тилида ҳаракат феъллари. Совет мактаби. -1983.-№12.-Б.30; Муҳаммедова С. Йўналма ҳаракат феълларининг ўзига хос валентлиги.ЎТА. 1999. -№4, -Б.65-66; Шабанов Д. Турк ва ўзбек тилларнда фаол ҳаракат феълларининг семантикаси: Филол. фан. номзоди... дисс. автореф.-Т., 2003; Муҳаммедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. –Т.: Фан, 2005. –Б.3-9.

қилмоқ”, эвур= “айлантирмоқ”, эврүл= “айланмоқ, чарх урмоқ”, эврүш= “бирга айлантирмоқ, бериб юбормоқ, қайтармоқ” ва х.к;

4) тебранма ҳаракат феъллари: тэбрән= “тебранмоқ”, тэбрә= “қимирламоқ, тебранмоқ”, тэбрәт= “тебратмоқ, қимирлатмоқ”, тэврән= “қимирламоқ, тебранмоқ”, толған= “тўлғанмоқ” ва х.к.

IV. Юмуш феъллари сирасига кирувчи лексик бирликлар¹: тара= “тарамоқ”, тақ= “тақмоқ”, тэр= “йиғмоқ, термоқ”, төк= “тўкмоқ”, арт= “артмоқ, покламоқ”, саз= “соғмоқ”, сува= “сувамоқ, бўямоқ”, супур= “супурмоқ, тозаламоқ”, сурт= “суртмоқ”, сөй= “сўймоқ, шилмоқ (терини)” ва х.к.

V. Сизги феъллари гуруҳига тегишли феъл - лексемалар²: сэз= “сезмоқ”, азры= “оғримоқ”, қабар= “қавармоқ, шишмоқ”, ачит= “ачитмоқ” ва х.к.

VI. Кўрув феъллари³: бақ= “назар ташламоқ, қарамоқ”, көр= “кўрмоқ”, көрүл= “кўрилмоқ, назардан ўтказилмоқ”, тик= “қарамоқ, кўз тикмоқ”, тэлмүр= “термулиб қарамоқ ва х.к.

VII. Ейиш-ичиш маъносига алоқадор феъллар: йут= “ютмоқ”, тойғар= “тўйғизмоқ, тўқламоқ”, сүмүр= “симирмоқ”, ич= “ичмоқ”, йэ= “емоқ, овқатланмоқ”, тат= “татиб кўрмоқ” ва х.к.

VIII. Таклид асосида вужудга келган феъллар: иңрә= “инграмоқ”, мўңләйн= “қайғуга тушмоқ”, бөзлә= “қаттиқ йиғламоқ” ва х.к.

IX. Эшитиш феъллари: таңла= “таажжубланмоқ, ажабланмоқ”, эшит= “эшитмоқ, қулоқ солмоқ”, эшитил= “эшитилмоқ”. Илк марта “Қутадуғу билиғ” да қўлланган (ДТС, 568) ва ҳозирги ўзбек тилида фаол ишлатилаётган тиңлә= феъли Навоий асарларида қайд этилмайди.

X. Давомли ҳаракат феъллари: олтур= “ўтирмоқ”, чал= “чалмоқ”, ойна= “ўйнамоқ”, бол= “бўлмоқ, мавжуд бўлмоқ”, қал= “қолмоқ” ва х.к.

XI. Ҳаракатнинг тўла бажарилишини ифодаловчи феъллар: бас= “яксон қилмоқ”, басыл= “яксон қилинмоқ”, булған= “ифлос қилинмоқ”, өт= “кечмоқ, ўтмоқ”, йыбар= “юбормоқ, жўнатмоқ, йўлламоқ” ва х.к.

XII. Ҳаракатнинг субъект томонидан бажарилишини ифодаловчи феъллар: а) –т (ыт / ит // -ут / -ўт) аффиксли феъллар: агнат= “агнатмоқ”, қабарт= “қавартирмоқ, шиширмоқ”, қарарт= “қорайтирмоқ”, қызарт= “қизартирмоқ”, тарқат= “тўзитмоқ, тарқатмоқ” ва х.к;

б) –р (-ар / әр // -ур / -ўр) аффиксли феъллар: қайтар= “қайтармоқ”, қачур= “қочирмоқ”, тэгүр= “тегизмоқ” ва х.к;

¹ Қаранг: Шарипова Ў. Ўзбек тилида юмуш феълларининг маъно валентлиги: Филол. фан. номзоди. дисс... автореф. -Тошкент, 1996. -21 б.

² Қаранг: Мусаев Т. Ўзбек тилида сезги феъллари: Филол. фан. номзоди. дисс... Т., 1992. -167 б.

³ Снддиқов З. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фанлари. номзоди. дисс.-Т., 2000. -166 б.

в) *-ғыз / -ғиз // -қыз / -қиз* аффиксли феъллар: *турғуз* = “*турғизмоқ*”, *йутқуз* = “*юттирмоқ*” ва ҳ.к;

г) *-дур / -дүр // -тур / -түр* аффиксли феъллар: *атландур* = “*отлантирмоқ*”, *сафарга тайёрламоқ*, *йүкүндүр* = “*тағзим қилдирмоқ*” ва ҳ.к;

д) *-з* аффиксли феъллар: *ақыз* = “*оқизмоқ*”, *тамыз* = “*томчилатиб қўймоқ*”, *томизмоқ*” ва ҳ.к.

е) *-қар / кәр // -ғар / -гәр* аффиксли феъллар: *өткәр* = “*жўнатмоқ*”, *қузатиб қўймоқ*”, *көнғар* = “*тўғриламоқ*”, *ағдармоқ*”, *тойғар* = “*тўйдирмоқ*” ва ҳ.к.

ХШ. Иш-ҳаракатнинг субъектлар томонидан бажарилишини ифодаловчи феъллар: *тоқуш* = “*урушмоқ*”, *талаш* = “*талашмоқ*”, *уруш* = “*савашмоқ*”, *урушмоқ*”, *көрүш* = “*кўришмоқ*”, *өчәш* = “*ўчақишмоқ*”, *душманлашмоқ*” ва ҳ.к.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, адиб асарлари тилида қўлланилган қадимги туркий сўзларнинг негизини (тахминан 50%)ни нафақат нарса-предметни номини атовчи, балки нарса-предмет ҳаракати белгисини ифодаловчи лексик birlikлар ташкил этади.

Ҳамидов Х.
ТДШН

ТУРК ТИЛИДА ФРАЗЕОЛОГИК МАЪНОНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШ

Фразеологик маънонинг юзага келиши фразеология назариясининг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Бу масала фразеологик birlikнинг семантикаси масаласи билан узвий боғлиқ.

Фразеологияга оид тадқиқотларда фразеологик birlikдан чиқадиган маънонинг компонентлар маъносига тенг бўлмаслиги алоҳида таъкидланади. Шунингдек, назарияда фразеологизм маъносининг сўз маъносига тенг бўлиши асосий мезонлиги ҳам ҳақли равишда илгари суриб келинади.

Фразеологизм маъносининг унга маънодош бўлган сўз маъносига тўла мос келмаслиги муаммоси эса фразеологизмлар устида жиддий тадқиқотлар олиб борилишини талаб этади. Гап шундаки, турк тилида аксарият фразеологизмларнинг маъносини фақат изоҳ (тасвир) йўли билан аниқлашга тўғри келади. Масалан, турк тилидаги *parmakla sayılı* (*бармоқ билан санарли*) ибораси фақат «оз» маъносини бериб қолмай, «жуда ҳам оз» маъносини билдиради ва фақат доналаб саналадиган нарсаларга нисбатан қўлланилади (ушбу мақолада мисол тариқасида келтирилган туркча ибораларнинг асосий қисми таниқли турк олими Омар Аксой томонидан тузилган «Фразеологизмлар лугати»дан олинди

[1]. Баъзи туркча иборалар ва уларнинг ўзбекча муқобиллари ва изоҳлари эса «Турк тили» ўқув қўлланмасидан олинди [2]).

Туркча *kafa yormak* ‘бош қотирмоқ’ ибораси шунчаки «ўйлаш» ни эмас, балки «бирор нарса устида кўп ўйлаш, фикр қилиш» ни, *sözlerini tartmak* ‘сўзларини тортмоқ’ ибораси ўйлаб ганиришдан ташқари ўлчовли, гапирилаётган гапнинг яхши-ёмон оқибатларини ўйлаб гапирмоқ маъносида, *ödü koptak* (‘ўти узилмоқ’, яъни ‘ўтакаси ёрилмоқ’) ибораси шунчаки кўрқишни эмас, балки бир нарсадан қаттиқ кўрқиш, *ruhunu teslim etmek* ‘руҳини таслим этмоқ’, яъни ‘ўлмоқ’ маъносида келади: *Saibe Sultan da çok severdi ama parasızdı; Nis’de avuç açacak hale düştü; yoksulluk içinde öldü* [1]. (Соуба Султон ҳам жуда яхши кўрарди, аммо пули йўқ эди; Нисда тиланчилик қиладиган ҳолатга тушди; сўнгра йўқсиллик ичида вафот этди). Ушбу мисолдаги *avuç açacak hale düşmek* ‘ҳовуч очадиган ҳолатга тушмоқ’ фразеологизми фақат камбағаллашишни эмас, балки ўта қашшоқлашиш, кўчада ўтириб, одамлардан ‘ҳовуч очиб садақа сўраш даражасига тушиш’ ни билдириб келган.

Фразеологик бирликнинг маъноси муайян образга суянган ҳолда мавжуд бўлади, яъни фразеологизмларнинг кўпчилиги ўзининг ички шакли билан алоқани саклайди. Фразеологизмни кўпинча бир сўз билан тенглаштириш мумкин бўлса-да (масалан, *yanagından kan danlamak* бирикмаси – *соғлом* маъносида, *yüzünü köpek yalamak* - *уятсиз* маъносида), улардаги ички шаклнинг образли тасаввур эканлиги, сўзларда эса ички шаклнинг белги эканлигини унутмаслик керак бўлади.

Кўп фразеологизмларда ички шакл унинг гап таркибидаги бошқа сўзлар билан бирикувини чегаралаб туради. Фразеологизмнинг бу шаклда чегараланишига ундаги семантик баҳолаш имконияти кўмак беради. Бу ерда образлиликка эътиборни қаратиш керак бўлади. Образлилик фразеологик бирлик маъносининг мавжуд бўлиш шакли ҳисобланади.

Фразеологик бирлик ҳар доим номинатив – коммуникатив ва экспрессив-ҳиссий вазифани бажаради. Бундай вазифани лексиканинг бошқа қатламлари ҳам бажара олади, лекин фразеология учун ушбу вазифа асосий ва ҳал қилувчи ҳисобланади. Масалан: *Dişlerini sıkıp bu ölüme boyun eğecektir* [3] ‘*Тишини тишига қўйиб, бу ўлимга бўйсунди*’. Ушбу гапдаги *dişlerini sıkmak* ва *boyun eğmek* бирикмалари образли тасаввур асосида юзага келган. Гапдаги биринчи, *dişlerini sıkmak* (тишини-тишига қўймоқ) фразеологизми «чидаш», «овоз чиқармасдан оғриқ, азоб-уқубат, ҳаёт қийинчиликларига бардош бериш», «исён этмаслик», иккинчи, *boyun eğmek* (бўйин эгмоқ) фразеологизми «бўйсунмоқ», «тақдирга тан бермоқ» ва худди биринчи фразеологизмга синоним бўлган «исён этмаслик» маъноларида қўлланган. Турк тилидаги

dişlerini sıkmak иборасининг юзага келишига «инсоннинг ўз танасига етказилаётган огрикка тишини тишига кўйиб бардош бериши» асос бўлган. Худди шунингдек, *boyun eĝmek* фразеологизми учун «инсоннинг ўз ихтиёрини бировга топшириб, унга тўла бўйсунуш» ҳолати асос қилиб олинган.

Яна бир мисол: *Nilgün Sultanı görselerdi alkıştan seyircilerin avuçları patlardı* [3] ‘Нилгун Султонни кўрганларида эди, олқишдан томошабинларнинг кафтлари ёриларди’. Бу гаптадаги *avuçları patlamak* ‘кафтлари ёрилмоқ’ фразеологизмининг юзага келишига қаттиқ қарсақ чалишдан кафтларнинг ёрилиб кетиши мумкинлиги асос олинган.

Таъкидланганидек, фразеологизмлар кўпинча кўчма маъно касб этгани учун изоҳталаб бўлади. Юқорида келтириб ўтилган *yanagından kan danlamak* ибораси ‘соғлом’ маъносини ёки *avuçları patlamak* ‘кучли олқиш’ ни ифодаласа-да, улар орқали «соғломлик» ёки «олқишлаш» кучайтирилган, образли қилиб ифода этилган. Тилни билган одам уларни жуда осон тушунса-да, барибир, ўша мўъжазгина иборада ифода этилган маънони ўз фикрида изоҳлайди.

Турк тилидаги *göze girmek* иборасининг ўз маъноси ‘кўзнинг ичига кирмоқ’дир: *Yaltaklanırsam göze gireceğimi sandım* [4] ‘Хушомадгўйлик қилсам, унинг эътиборини қозонаман деб ўйлагандим’. Бу жумлада бир кишининг бошқа бировнинг ‘кўзига кириши’ тушунилмайди, балки кишининг ўз билими ва ҳатти-ҳаракатлари билан инсонлар орасида ҳурмат, эътибор қозониши таъкидланади. Шу тарзда ишонч, севги, ҳурмат каби мавҳум тушунчалар *göze girmek* ибораси орқали бутун бир тушунчага айланади.

Сўз бирикмасининг «ишлов кўриши» ва «рандаланиши» натижасида юзага келган фразеологик бирикма ва образли ифодалар орасидаги бир қадар масофани диққатдан четда қолдирмаслик керак. Бу масофани шу икки фразеологик бирикма мисолида кўриш мумкин: *bir başa bir ölüm* (бир бошга бир ўлим) ва *kaş uyarım derken göz çıkarmak* (қош қўяман деб кўз чиқармоқ). Биринчи иборада образлилик деярли йўқ. У чуқур маънолилиги ва аниқлиги билан диққатни жалб қилади. Аммо ташқаридан қараганда фикр жуда аниқдай кўринса-да, изоҳга муҳтож. Иккинчи иборада эса ҳам образлилик бор, ҳам йўқ дейиш мумкин. Иборанинг образлилиги шундаки, унда мажозийлик бор, образли эмаслигининг сабаби - унинг юзага келишига асос бўлган образ аниқ.

Сўз ва фразеологик бирлик орасида кўп қиррали семантик муносабатлар ҳақида сўз борганда синонимик, антонимик муносабатлар тушунилади. Сўзлар ва фразеологизмлар орасидаги, қолаверса, фразеологизмларнинг ўзлари орасидаги синонимик муносабатлар ҳар доим тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келган. Бундай

муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари жуда кўп тилларда илмий тадқиқ этилган, лекин фразеологик бирликлар маъносининг уларни ташкил этувчи мустақил лексик бирликлар ўлароқ қўлланиладиган компонентлар семантикаси билан ўзаро алоқалари ҳанузгача баҳсли масала бўлиб қолмоқда.

«Тилнинг экспрессив-коммуникатив вазифасининг контекстан ташқарида бажарилиши (рўёбга чиқиши) мумкин эмас» [5]. Шу билан боғлиқ ҳолда, фразеологизм таркибига кирувчи сўз ўз семантик хоссаларини сақлаб қола оладими, деган саволга тилшунослар ҳозиргача турлича жавоб бериб келишмоқда. Шулардан бири: сўз фразеологик бирлик компоненти ўлароқ ўзининг асосий аломатини йўқотади, яъни сўз ўзининг алоҳида лексик маъносидан маҳрум бўлади, деган фикрни маъқуллаш мумкин. Чунки фразеологик бирликнинг маъноси ундаги компонентларнинг шунчаки бирикиши натижасида юзага келмайди. Айни вақтда фразеологизм маъноси ва компонентлар орасида қандайдир узоқ муносабат сақланади. Бундай муносабатларнинг ўрганилиши фразеологик бирликларнинг манбалари ва юзага келиш йўллари очиқ беришга ёрдам беради.

Компонентларнинг маънолари билан боғлиқ бўлмаган фразеологик бирликларнинг сон жиҳатидан энг катта қисмини эркин қўлланишда бирикмайдиган, аммо маъноси воқеликдаги предмет ва ҳодисалар ҳақидаги образли тасаввурларга асосланган фразеологизмлар ташкил этади. Масалан: *kalbini boşaltmak* ‘юрагини бўшатмоқ’, яъни ‘дардини тўқиб солмоқ’, *haline köpekler gülmek* ‘ҳолига итлар кулмоқ’, ‘ҳолига маймунлар йиғламоқ’ ёки *gözü arkada kalmak* ‘кўзи орқада қолмоқ’, яъни ‘кўнгли тўқ бўлмоқ’ ва ҳок. Иборадан чиққан маъно, сўз–компонентларнинг алоҳида маъноларидан ташқарида бўлишига турк тилида юзлаб ўртак бериш мумкин: *Susuzluk çekerken, kum fırtınalarına uğrarken, esarete düşerken, özetle ölümün en kötü şekilleriyle pençeleşirken kendisinde yaşama gücü buldu...* [3]. ‘Сувсиз қолганда, қум бўронларига дуч келганда, асоратда, хуллас ўлим билан яккама- якка олишаётганда ҳаётда қолиш учун ўзида қуч топа олди. Бу гапда *susuzluk çekmek, esarete düşmek, yaşama gücü bulmak, ölümle pençeleşmek* каби иборалар занжирга дуч келамиз. Гаптаги биргина *ölümle pençeleşmek* иборасини оладиган бўлсак, унинг қанчалик образли тасаввурга асосланганини таъкидлаш мумкин. Унинг *ölümle savaşmak, ölümle yüz yüze gelmek, ölümle baş başa kalmak, ölümün pençesinden kurtulmak* каби синонимлари ҳам бор.

Фразеологизмда ҳар бир компонент алоҳида ҳолда ўз маъносини сақлаб қолади ва мустақил бирлик сифатида қўлланилиши мумкин, бироқ унинг семантик мазмуни уни ташкил этувчи компонентларнинг лексик маъноси билан боғлиқ бўлмайди. Бутун бир сўз бирикмаси

маъносининг кўчиши асосида юзага келади. Маъно кўчиши предмет ёки ходисаларнинг ташқи кўриниши, характерли белги ўхшашлигига асосланади: *ağzi kulağında 'oғзи қулоғида'*, *kulaği delik 'қулоғи тешик'*, яъни ганирилган гап *'бу қулоғидан кириб, наригисидан чиқиб кетадиган одам'*, *eli değmetek 'қўли тегмаслик'*, яъни бир ишни қилиш учун фурсат топа олмаслик, *el sürmetek 'қўл сурмаслик'*, яъни *'қўл теккизмаслик'* ва ҳок.

Баъзи фразеологизмларда тургун бирикмадан чиққан маъно сўз-компонентларнинг ўз маъносидан ташқари бўлмайдди. Масалан: *özrü kabahatından büyük 'сўраган узри, қилган айбидан катта'*, *hem suçlu, hem güçlü 'ҳам айбдор, ҳам кучли'*, яъни айбдор бўлатуриб, зўравонлик ҳам қилмоқ, *iyi gün dostu 'яхши кун дўсти, yeri yurdu belirsiz 'яшайдиган жойи, юрти номаълум'* ва ҳок.

Мажозийлик фразеологизмларнинг асосий хусусияти эмаслиги таъкидланди. Лекин турк тилида мажозий маънода қўлланиладиган фразеологизмлар ҳам талайгина: *çam devirmek 'арча йиқитмоқ'*, яъни *'қовун туширмоқ'* каби.

1. Фразеологизмнинг лексик маъноси унинг асосий белгиловчи, категориал аломатларидан биридир. Бундай маъно амалда лексикографик тасвир (изоҳ), қиёслаш ва семантик чегаралаш воситасида очилади. Фанда фразеологизмнинг лексик маъносини изоҳлашнинг турли усуллари ажратилган. Шулардан бири, фразеологизмни алоҳида олиб, унинг лексик маъносини аниқлаш бўлса, иккинчиси, фразеологизмдаги лексик маънонинг асл табиати, яъни сўзнинг лексик маъно табиатидан фарқлилигининг англаниши масаласига объектив ёндошиш ҳисобланади.

Семантика нуқтаи назаридан фразеологияни тил лугат таркиби умумий тизимидаги микротизим дейиш мумкин. Фразеологик микротизим алоҳида ажратилган ҳолда мавжуд бўлмайдди, яъни маъно жиҳатдан ҳам, тузилиш жиҳатидан ҳам ёпиқ ҳолда сақланмайди. Фразеологик микротизимнинг лексик микротизимдан фарқлаб турадиган нарса фразеологик бирликларнинг маъно жиҳатдан сўздан кўпроқ бирор ходиса, предмет ва муносабатни билдиришидир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, фразеологизмнинг лексик маъноси сўзнинг лексик маъноси сингари объектив борликдаги нарса, ходисаларнинг у ёки бу томони, хоссаси, аталишидир. Фразеологизм ва унинг маъносига тўла мос келувчи сўзнинг лексик маъноси бошқа фразеологизмларнинг лексик маъносидан фарқ қилади, чунки бу маъно бошқа фразеологизмда такрорланмайди. Фразеологизм ва сўз тил бирлиги ўлароқ бир-бирига эквивалент эмас, уларнинг лексик маъноси ҳам тўла мос келмайди. Уларнинг илмий ўрганилиши тилни ўзлаштириш, нутқ маданиятини оширишда муҳим роль ўйнайди.

АДАБИЁТЛАР

- [1] - Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1. Atasözler Sözlüğü. İstanbul. İnkilap Kitabevi. 1994.
- [2] - Sodiqov Q., Hamidov X., Xudoyberganova Z., Aminova L., Turk tili, T.: ToshDSHI nashriyoti, 2005, 144-147; 157-159 b.
- [3] - Karay R.H., Nilgün, Roman. İstanbul. 1986. S. 207; 25; 436.
- [4] - Baysal F, Sarduvan. İstanbul. Can yayınları Ltd. Şti. 1993. S. 211.
- [5] - Колшанский Г.В. О природе контекста \ В Я. 1959. №4. С.47

Тожиматов Х.
ЎзДЖТУ

'ОДАМГА НИСБАТАН' ВА 'ЖОННВОРЛАРГА ХОС' ИНТЕГРАЛ СЕМАЛИН ХУСУСИЯТ БИЛДНРУВЧИ СИФАТЛАР МАЪНОЛАРИНИНГ РЕАЛЛАШУВИ

'Хусусият' архисемали сифатларнинг 'одамга нисбатан' интеграл семали сифатларга *бечора, ночор, қашшоқ, камбагал, йўқсил, заиф, жўн, қоқвош* каби лексемаларни киритиш мумкин. *Бечора, ночор* лексемалари семемаларининг дифференциал семалари 'паст таъминланган' ифодаси билан, *қашшоқ, йўқсил* лексемалари семемаларининг дифференциал семалари 'таъминланмаган' ифодаси билан, *қоқвош* лексемаси семемасининг дифференциал семаси 'таъминоти фойдасиз' ифодаси билан, *заиф* лексемаси семемасининг дифференциал семаси 'ноетук таъминланган' ифодаси билан, *жўн* лексемаси семемасининг дифференциал семаси 'арзирли таъминланмаган' ифодаси билан ўзига хос гуруҳчаларни ташкил этади. Бу сифатларнинг семемаси дифференциал семасини бир неча воситалар оркали, иллюстратив мисоллар воситасида реаллаштириш мумкин бўлади:

1. Коррелятив сўзлар воситасида. Масалан, қуйидаги мисолда *бечора* сифатини *камбагал* сифати билан ёнма-ён бериш, *камбагал* сифатини *малай* сифати билан ёнма-ён бериш оркали унинг маъносини реаллаштириш мумкин. Чунки *камбагал* одам *бечора* бўлади, *малай* ҳамма вақт *камбагалдан* танланади. Мисоллар: *Бир бечора, камбагал деҳқон бола-чақа, мол-жони кўпайиб, уй-жойи торлик қилганидан доим нолир экан* (Шукрулло). *Отасининг остонасида юрган бир камбагал, малай йигит уни назар-тисанд қилмасин, унинг ялинишларини, ваъдаларини тингламасин!* (Ойбек).

2. Тазод воситасида берилган сифат семемасининг дифференциал семасини реаллаштириш мумкин. Масалан: *Мен ҳам шўрога ҳақли, жуда*

ҳам жўн одам эмасман (Г.Гулом). Бунда жўн сифати семемасининг дифференциал семаси *шўрога ҳақли* тазоди воситасида реаллаштирилган.

3. Лексема семемасининг дифференциал семаси очилиши керак бўлган сифат киритилган ган уни тасвирлаб бериш хусусиятига эга бўлади: *Меҳнатдан бошқа ҳеч нарсани билмаган бу йўқсил йигитнинг қандай талаблари бўлар эди, дейсиз?* (Чўлпон). *Султон Аҳмад Мирзо бекларнинг раъйини қайтаролмайдиган заиф тождорлардан эди* (П.Қодиров). Келтирилган ганлардан биринчисида *йўқсил* сифати семемасининг дифференциал семасини реаллаштириш мўлжалланган бўлиб, унда гап таркибига унинг аниқланмишидан англашилган шахсга хос *ҳеч нарсани билмаган, талаблари ҳам йўқ* характерлари тақилган. Иккинчисида эса *заиф* сўзидан ташқари *раъйини қайтаролмайдиган* аниқловчиси ҳам берилганки, бу уларнинг маъносини реаллаштириш учун қўл келган.

Юқорида биз *'хусусият'* архисемали сифатларнинг *'одамларга нисбатан'* интеграл семемаларига тўхталиб, уларнинг *'куч қўлловчи'*, *'манфаатдор'*, *'муносабатли'*, *'рухий ҳолатли'*, *'таъминотли'*, *'усталиги'* каби дифференциал семаларини иллюстратив мисоллар асосида очиб беришга ҳаракат қилдик ва уларнинг йўл-йўриқларини қайд этдик. Кўрилганидай, бу лексемалар *'хусусият'* архисемасига ва *'одамга хос'* интеграл семасига эга. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда уларни иллюстратив мисолларда реаллаштиришни назарда тутиш керак. Шу гуруҳ интеграл семали хусусият билдирувчи сифатларда буни осон ҳал қилиш имконияти табиий равишда яратилган. Яъни уларнинг интеграл семаларини шу сифатлар бирикиб келган аниқланмишлар орқали реаллаштириш мумкин. Чунки улар доимо *'киши'* архисемали отларга бирикиб келади. Бу сифатлар семемасидаги интеграл сема *'одамга хос'* эканини кўрсатади. Юқорида таҳлил қилинган сифатларнинг интеграл семаси ҳам шу восита орқали реаллаштирилган. Уларнинг ҳаммаси мисолларда *'киши'* архисемали отлар билан бириккан ҳолда берилган.

'Хусусият' архисемали сифатларнинг бир гуруҳи *'жониворларга хос'* интеграл семасига эга. Бундай *'хусусият'* архисемасига эга *'жониворларга хос'* интеграл семали лексемалар нутқ учун танланар экан, фақат *'жонивор'* архисемали отлар олдидан аниқловчи сифатида келтирилади. Шу орқали уларнинг интеграл семаси реаллашган бўлади. Семемаси *'жониворларга хос'* архисемали ана шундай лексемалар ўзбек тилида талайгина. Масалан бунга *ҳурковуч, ювош, вахший, ярамас, йиртқич, қисир, говмиш* каби бир қанча интеграл семали лексемаларни кўрсатиш мумкин. Уларнинг ҳар бири ўзига хос дифференциал семага эга. Мана шу дифференциал семаларни очувчи иллюстратив мисолларни танлашга тўқри келади. Булардан *ҳурковуч* лексемасининг семемасига

оид дифференциал семаси 'кўркадиган', 'чўчийдиган' маъносини беради. Ана шу маъноларни реаллаштиришда келтирилган гап таркибида хурковучга хос характерли бирикма киритиш ўринли бўлади. Масалан: *Илгарилари хурковуч оҳудек тутқич бермайдиган Робия ҳозир алланечук ювош бўлиб қолган эди.* (П.Қодиров). Бу гапдаги тутқич бермайдиган бирикмаси 'кўркадиган', 'чўчийдиган' дифференциал семани очишга хизмат қилади. Чунки *хурковуч* лексемаси семемасига эга жонивор тутқич бермайдиган бўлади. Худди шунга ўхшаш *ювош, ярамас, говмиш* лексемалари интеграл семасини очишда ҳам гап таркибида шундай бирикмалардан фойдаланиш жоиздир. Масалан: *ювош* лексемасига 'индамай бўйсунувчан', *говмиш* лексемасига 'беозор турувчи' каби бирикмаларни бериш айти муддао бўлади. Чунки ювош лексемасининг дифференциал семаси *беозор, говмиш* лексемасининг дифференциал семаси *итоатчан* маъносига эга. Бу қайд этилган лексемалар семемасидаги мазкур дифференциал семаларни очиш учун тазоддан ҳам фойдаланиш мумкин. *Ўурковуч* лексемаси семемасининг дифференциал семасини очиш учун *ювош* лексемасини келтириш ҳам муваффақиятли чиқади. Келтирилган мисолда ҳам шу усулдан унумли фойдаланилган.

Ярамас лексемаси ҳам жониворлар хусусиятини билдирувчи сифатдир. Бироқ унинг дифференциал семаси ўзига хос бўлиб, унда *хурковучлик* билан бирга *тажовузкорлик* семалари ҳам акс этади. Бундай сифатларнинг дифференциал семасини очиш учун юқоридаги воситалардан фойдаланиш унча муваффақият келтирмайди. Бизнингча, бунда энг қулай усул — бундай ҳолларда характерли жониворлар билан муносабатни кўрсатувчи гапдан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан: *Ярамас шу улоқни деб бир қулоқдан ажралдим, йиқилиб қўлимни синдирдим, кесиб ташлашди* (Ў.Ҳакимали). Бу гапда *ярамас улоқнинг хурковуч ва тажовузкорликдан келтирилган шикаст* тасвирланган. Ана шу тасвир орқали уларнинг дифференциал семаси реаллашган.

'Хусусият' архисемали сифатларнинг 'жониворларга хос' интеграл семаларидан яна *вахший, йиртқич* лексемалари ҳам бор. 'Ўзбек тилининг изоҳли лугати' да *вахший* лексемаси семемасининг бир интеграл семасига кўра *йиртқич* сўзи билан синоним сифатида берилади ва унга ҳавола қилинади. Унинг дифференциал семаси *гўштхўр* деб берилган ва шу дифференциал семани реаллаштириш учун қуйидаги мисолдан фойдаланилган: *Қуён йиртқич ҳайвонларга ем бўлади*¹. Бу '*йиртқич ҳайвон*' фаолиятини кўрсатувчи мисол жуда ўринли ишлатилган.

Қисир лексемасининг дифференциал семаси 'Ўзбек тилининг изоҳли лугати' да тўғри қайд этилганидек, '*бўғоз бўлмаган*' ифодасига эга². бу

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, (З.Маъруфов таҳр.ост.) М., 1981, II жилд, 349-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, (З.Маъруфов таҳр.ост.) М., 1981, II жилд, 585-бет.

дифференциал семани мисолда реаллаштириш учун жониворнинг фаолиятини кўрсатувчи бир сўз ёки тазод келтириш етарлидир. Масалан: *Қисир сийирни боқдинг нима-ю, ем-хашакка ўт қўйиб юбординг нима? Тузмайди!* (Н.Отахонов). *Куни кеча ўзлари қисир гунажсинни бўғоз деб сотдилар!* (Х.Тўхтабоев). Мисолларнинг биринчиси, *қисир сийирнинг фаолиятини* кўрсатса, иккинчи мисолда *қисир* сифатига бўғоз тазоди келтирилган бўлиб, шу асосда *қисир* сифатининг дифференциал семалари очилган.

Семемаси 'хусусият' архисемали ва 'кечим' интеграл семали лексемалар ўзбек тилида унча ҳам кўп эмас. Бунга биз *бўлиқ*, *ланж*, *дардисар*, *ҳавойи*, *машъум* сингари лексемаларни кўрсатишимиз мумкин. Бу лексемаларнинг архисемасини очиш учун ҳам улар сифатловчилигидаги сифатланмишдан фойдаланишимизга тўқри келади. Сифатланмиш ҳолида реаллашган сўз от туркумига оид бўлиб, унинг семемасида 'кечим' билдирувчи сўз бўлиши шарт. Масалан: *Бўлиқ* сифати учун *яйлов*, *ланж* сифати учун *оғриқ*, *дардисар* сифати учун *тирикчилик*, *машъум* сифати учун *куч* отларини келтириш етарли бўлади. Бу отлар деярли мавҳум ифодага эга бўлиб, улар семемасида "кечим" ифодаси ўз ўрнини топган.

Бунинг устига ушбу бирикув табиатан мазкур лексема семемаларининг интеграл семемаларини ҳам реаллаштиришдан иборатдир. *Бўлиқ* лексемаси семемасининг дифференциал семаси *етилган*, *ланж* лексемаси семемасининг дифференциал семаси *'муҳмал'*, *дардисар* лексемаси семемасининг дифференциал семаси *'ортиқча'*, *ҳавойи* лексемаси семемасининг дифференциал семаси *'жиддий бўлмаган'*, *машъум* лексемаси семемасининг дифференциал семаси *'зиён келтирувчи'* ифодаларни беради.

Бу сифатлар семемаси дифференциал семасини очиш учун келтирилган мисолда 'кечим'нинг кечмишини кўрсатувчи сўз ёки бирикма келтириш кифоя қилади. Масалан: *'қўйларни бўлиқ тоғ яйловларида боқши ҳузури жон! — деди у бир куни кафтини тўлдириб тилининг тагига нос ташлар экан* (Нурали Қобул). *Уйғониши баробар танасидаги ланж оғриқ ҳам уйғонган эди, зўрая бошлади* (Н.Отахонов). *Бу мудҳиш товуш асабу асаб, тоғни ҳам емириб юборар* (Н.Отахонов). *Орзуларим бор, журналист бўлишни истайман, — деди, — лекин дардисар тирикчилик тўсқин* (Ойбек). *Уни отасидан жудо қилган, пушти-паноҳидан айириб, хавф-хатарлар комига тортган машъум бир куч гўё мана шу қуюннинг кучи эди* (П.Қодиров). Келтирилган мисолларнинг ҳаммасида 'кечим' интеграл семали сифатларнинг дифференциал семаларини очиб берувчи тасвир тўлалигича (тўлик) қайд этилган. Уларга берилган иллюстратив мисоллар ҳам етарличадир.

Хусусият билдирувчи сифатлар маъносини изоҳли лугатларда мисоллар асосида иллюстратив реаллаштириш тадқиқ этилар экан, куйидаги хулосага келинди:

1) Хусусият билдирувчи сифатлар семантик майдонига кировчи барча сифатлар семемаси хусусият семасига кўра умумлашади, яъни бу сема унинг архисемаси бўлиб қолади;

2) Хусусият билдирувчи сифатлар 'одамга нисбатан', 'жониворларга хос', 'кечим' семалари остида гуруҳларга бўлинади. Улар шу гуруҳларнинг интеграл семаси бўлиб қолади;

3) Архисемаси хусусият билдирувчи ва интеграл семаси 'одамга нисбатан' ифодасига эга сифатлар 'куч қўлловчи', 'манфаатдор', 'муносабатли', 'рухий ҳолатда', 'таъминотли', 'усталиги' каби дифференциал семалар билан бир-биридан ажралади. Бу дифференциал семали сифатлар яна потенциал, прогматик семалари билан алоҳида сифат ҳолатида ўзига хосланади;

4) Хусусият билдирувчи сифатларнинг мана шу архисемаси, интеграл семаси, дифференциал семаси ва шунинг ичида потенциал ва прогматик семаларни эътиборда тутган ҳолда иллюстратив мисоллар билан реаллаштириш зарур;

5) Хусусият билдирувчи сифатларнинг 'хусусият' архисемасини реаллаштириш учун шу сифатлар сифатловчилик қилган сифатланмишлар аҳамият касб этади. Сифатланмиш сифатловчининг нимага хослигини аниқлаштиради;

6) Хусусият билдирувчи сифатларнинг ҳар бир гуруҳини умумлаштирувчи интеграл семаларини реаллаштириш учун ҳам шу сифатлар сифатловчилик қилган сифатланмишлар аҳамият касб этади. Чунки уларнинг семантик майдони бунинг маъносини очиб беришга кўмаклашади.

'Одамга хос' интеграл семали сифатлар 'киши' архисемали отлар билан 'жониворларга хос' интеграл семали сифатлар 'жонивор' архисемали отлар билан, 'кечим' интеграл семали сифатлар 'кечим' билдирувчи архисемали отлар билан анқловчили бирикма хосил қилган бўлиши шарт.

7) 'Хусусият' архисемали сифатларнинг дифференциал семаси куйидаги воситалар орқали реаллаштирилади:

а) Дифференциал семаси реаллаштирилиши керак бўлган сифат уюшган сифатловчи ёки кесим таркибида берилиши орқали;

б) Дифференциал семаси реаллаштирилиши лозим бўлган сифатга гап таркибида тазод келтириш орқали;

в) Дифференциал семаси реаллаштирилиши керак бўлган сифат семемасини аниқлаштирувчи бирикма ёки тасвирий воситалар бериш орқали;

г) Дифференциал семаси реаллаштирилиши керак бўлган сифатни гап таркибида коррелятив сўз билан изохлаш орқали.

Мавлонова Р.
ТВДНН

XV АСР ЎЗБЕК МУНОЗАРЛАРНИ ТИЛИНИНГ ТУРКНИ ҚАТЛАМИ

Ўзбек мунозаралари тилида асл туркий сўзлар лексик қатламнинг катта қисмини ташкил этади. Лекин қадимги туркий сўзларнинг қўлланиши жиҳатдан мунозаралар тили бир-биридан фаркланади. Масалан, «Банг ва Чогир мунозараси» асари тилида кўплаб туркий сўзлар қўлланилган бўлса, «Ўқ ва Ёй мунозараси» асарида уларнинг эски ўзбек тилидаги муқобилини учратамиз ёки «Созлар мунозараси» тилида ишлатилган баъзи туркий сўзлар «Банг ва Чогир, «Ўқ ва Ёй» мунозаралари тилида учрамайди. XV аср ўзбек мунозаралари тилида ишлатилган қадимги туркий сўзларнинг аксарият қисми умумтуркий лексик доирада ҳозиргача сақланиб келаётган бўлса, айримлари фонетик ўзгаришлар билан етиб келган, баъзилари эса архаиклашган сўзлар қаторидан жой олган.

Мунозаралар тилида айрим туркий сўзларнинг бир неча фонетик вариантларини учратиш мумкин. Жумладан, янглик//янглиг, ёрук//ёруг, аёк//аёг, тупрог//тупрок, чевурга//чевуртка, ортуқлук//ортуқлуг, менгзатиб//менгзатиб, тегру//тегри каби.

Мунозаралар тилидаги туркий сўзларнинг баъзилари ўша давр ёзма ёдгорликлари тилига хос бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзининг муқобилига эга эмас. Аммо, мунозаралар тилидаги баъзи туркий сўзлар ҳозирги ўзбек тилининг шева материалларида қўлланилади. Масалан, «Ўқ ва Ёй мунозараси» асари тилида бир-икки ўринда менгзатмоқ «ўхшатмоқ» феъли қайд этилади: «Яна Ҳожа Салмон шамшоддек ростлигимни кўруб, мени дилшод гамзасина менгзатиб, айтур (260-бет)¹. Ушбу сўз дастлаб «Девону луготит турк» лугатида мэнҗзәді (менгзади) тарзида «ўхшади» маъносини ифодалаб келган². Мунозаралар тилидаги менгзатиб сўзи ўзбек тилининг Хоразм шеваларида ҳозир ҳам қўлланилади.¹ Мунозаралар тилидаги бир туркум сўзларни «Девону

¹Муборак мактублар. -Т., 1987, 200-бет. Қавс ичидаги рақам китоб саҳифаси рақамини ифодалайди.

² Девону луготит турк. Индекс-луғат/. Абдурахмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. Тошкент, 1967, 179-бет.

³Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари: I.Луғат; II Хоразм шеваларининг таснифи. Тошкент, 1961; Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент; 1971.

луготит турк» асари ҳамда Алишер Навоий асарлари тилидаги сўзлар билан қиёслаганимизда, улар ўртасидаги қуйидаги ўхшашликларга дуч келдик. Масалан: чоғир – «май» (248 б), ўтру – «қарши», «муқобил», «рўпара» (249 б), тезак – «тезак», хайвонлар тезағи (253 б) тақи – яна (265 б), ўтру – учрамоқ (249 б), қарин – яқин (249 б), биқин – қаби (248 б), кулуб - қилиб (249 б), эвурсам - ўғирсам (249 б), ёвуқ - яқин (249 б) сўзлари «Девону луготит турк» да ҳам Алишер Навоий асарлари тилида ҳам айнан ўша маънода қайд этилган². Бундан ташқари мунозаралар тилидаги қадимги туркий тили ва эски ўзбек адабий тили ёзма ёдгорликлари тилига хос қуйидаги соф туркий сўзларни санаб ўтиш мумкин: эвур= - «ўғирмоқ», «айлантирмоқ» (249 б), тониғучи – «тинилувчи» (250 б), ортуқлуг - «ортиқлик» (252 б), бадрақа – «ҳайдалган» (259 б), тақи – «тағин», «яна» (265 б), тегру - ...ғача, ...ға, ...қадар (248 б), биқин – «қаби», «ўхшаш» (248 б), қарин – «яқин», «улфат» (249 б), ичку – «май», «ичимлик», «ичиш», «ичкилик» (249 б), ўтру – «учрамоқ», «қарши чиқмоқ», «яширин» (249 б), кулуб – «қилиб», «сўраб» (249 б) ва бошқалар.

Ўзбек тилининг турли тараққиёт давларида яратилган ёзма манбалар, илмий ва бадиий асарлар тарихий-фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини бажаради, чунки ҳар бир ёзув ёдномаларида шу ёдгорлик яратилган давр тили ўз аксини топади. Демак, ҳар бир тилдаги фонетик ўзгаришлар бирданига ёки бир-икки йилда эмас, балки узоқ даврлар ўтиши билан рўй беради. Дастлаб онда-сонда учрайдиган ходисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста-секин тил қонуниятига айлана боради.

ХУ аср ўзбек мунозаралари тилини қиёсий таҳлил қилиш яна шунини кўрсатадики, ушбу асарларда қўлланган туркий сўзлар турли шеваларга мансублиги билан ҳам бир-биридан ажралиб туради. Бу ҳол асарлар тилида муаллифлар яшаб ижод этган жугрофий ўрин, ижтимоий шарт-шароитнинг акс этганлигидадир. Бу хилдаги сўзлар тилнинг ички ривожланиш қонуниятлари, давр муҳити, тилларнинг таъсир доираси, янги-янги сўзларнинг кириб келиши, тилдаги сўзларнинг бошқа шеваларга мансублиги, давр тараққиёти қаби омилларга асосланади. Шу жиҳатдан қараганда, мунозаралар тилидаги бир қатор туркий сўзларнинг шаклий кўринишида эски ва ҳозирги ўзбек адабий тилларига нисбатан фонетик ўзгаришлар юз берган. Қуйида ана шундай фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар хусусида тўхталиб ўтамыз:

у>и томонга фонетик ўзгариш:

Баъзи кулоча бирла овуниб очуқ-ёруқ,

¹ Ўша асар. Тошкент, 1967, 324-188-259 бетлар; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тошкент, 1983-1985, III-жилд, 480-617-220-бетлар

Баъзи қотиб томоги куруб огзида суйи (249 б)¹.

1. к<г томонга фонетик ўзгариш:

Соз ичида барчадин отин улук,

Васф ичида барча сифотим улук (265 б)².

2. т>д га томон фонетик ўзгариш:

тэди > деди:

«...сен таги кайфиятингдин шаммае баён қилгин ва асрорингни орога келтур. Сўфи теди:» (251 б)³.

3. к>г га томон фонетик ўзгариш:

тек > тег:

«Пўст-пўшлар кўйнида улгайгон, кўп занах урма ва тек турким, журъадондин чикқинча сени абнон килурмен». (253 б)⁴.

4. Товуш орттирилиши ҳодисасига кўра фонетик ўзгариш:

бадрака > бадарга:

“Яна агар карвонларга бадрака бўлмаса йўлни озикурлар ва мен бадракасиз йўлни туз борурмен (259 б)⁵.

5. о > а га томон фонетик ўзгариш:

чол - > чал

Ул кишиким, сен чолар билгуча,

Қолди бало дастида ул ўлгуча (269 б)⁶.

Даврлар ўтиши билан тилнинг лугавий таркиби янги-янги сўзлар билан бойиб боради, шу билан бир қаторда айрим сўзлар унутилади ва эскиради. Шундай сўзлар мунозаралар тилида ҳам учрайди. Лекин мунозаралар тилида қўлланилган ва ҳозирги ўзбек адабий тили учун унутилган ҳисобланган сўзларнинг айримлари қардош туркий тилларда ва ўзбек тилининг айрим шеваларида худди ўша тарзда ва маънода сақланиб қолган.

ХУ аср ўзбек мунозаралари тилида қўлланилган туркий сўзларнинг тарихий тараққиёти, лисоний-маъновий хусусиятлари, умумистеъмол доираси, эски ўзбек адабий тили ҳамда ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан тутган ўрни шунингдек дастлабки қадимги туркий тил манбаларида учраши ёки учрамаслиги, ўзбек шеваларига муносабати

¹ Муборак мактублар. Тошкент, 1987, 249-бет.

² Ўша асар. Тошкент, 1987, 265-бет.

³ Ўша асар. Тошкент, 1987. 251-бет

⁴ Ўша асар, 253-бет

⁵ Ўша асар, 259-бет.

⁶ Ўша асар, 269-бет.

мунозаралардаги туркий сўзларнинг лексик таҳлили жараёнида ойдинлашади.

**Шофқоров А.
ЎЗР ФА ТАН**

МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА АНАФОРА ТАКРОРНИНГ МАЪНОВИЙ-УСЛУБИЙ ВАЗНФАСИГА ДОИР

Бадиий адабиётда, жумладан, поэзияда бадиий санъатлар кенг миқёсда қилланилади. Бадиий санъатнинг бир тури-лафзий санъатнинг таркибий қисми боғланган такрор шеъриятда алоҳида ўрин тутди. Шеъриятдаги бирор-бир мақсадли такрор шеърда мусиқийлик ва оҳангдошликни таъминлайди; маънони бўрттиради ва кучайтиради; янги маъно касб этади; китобхон диққатини жалб этади; ўқимишлиликни оширади. Шеъриятда бундай такрорларнинг хилма-хил турлари мавжуд бўлиб, шулардан бири анафорадир.

Анафора мисралар бошидаги ёки насрий асарларда жумлалар олдидаги сўз-ўзак, сўз, сўз бирикмаси ва ган такроридир. Бу санъатга «Адабиётшунослик терминлари лу\ати»да қуйидагича таъриф берилган: «Анафора (гр. *anaphora*-юқорига чиқариш сўзидан) –стилистик фигуралардан бири бўлиб, мисраларнинг бошида ёки прозаик бадиий асарлардаги ганларнинг олдида бир хил жаранглаган товуш, оҳангдош сўз ёки ибораларнинг такрорланиб келиши».¹

Анафора қатъий тизимли такрорлардан бири. Чунки анафорада қандай бирлик такрорланишидан қатъий назар шеъриятда мисралар бошида, насрда ганлар бошида такрор келади.

Миртемир шеъриятида такрорнинг кўплаб турлари мавжуд бўлиб, анафора такрори кўп қўлланилган такрор шаклларида биридир. Шоир шеъриятида анафорани ҳосил қилувчи бирликлар-сўз-ўзак, сўз, сўз бирикмаси бўлиб, бундай такрорлар маълум бир бандда ёки умуман шеърда юзага келган. Банд доирасидаги анафораларда банднинг (асосан тўртликнинг) турли мисралари бошида такрорлар мавжуд бўлса, шеърнинг турли қисмларида қайтарилган бирликлар шеър миқёсидаги анафорани ҳосил қилган.

Миртемир ўз шеърларида анафора такроридан усталик билан фойдаланган. Уларнинг ҳар бири ўзига хос услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Бадиийликни таъминлаган. Бундай шеърлар сирасига шоирнинг «Кўшиқларим, сиз учун хижолатлик эмасман», «Холниёзга баишлаганим», «Сухбат», «Салом хат», «Ҳамшаҳар», «Бог кўча»,

¹Щомндий Ш., Абдуллаева Ш., Иброшимова С. Адабиётшунослик терминлари лу\ати. –Тошкент, «БЎ=итувчи», 1967, 25-бет.

«Кенжатай», «Киприкларим», «+ор қўмсаш», «Обой-бобой», «Кўнглим», «Тупроқ тўгрисида», «Кўзларингдан ўргулай, караб қўй қиё...», «Тагин тупроқ тўгрисида», «Ёдгорлик», «+айда?», «Йил боши орзулари» каби ўнлаб шеърларини киритишимиз мумкин.

Миртемир «Кўшиқларим, сиз учун ҳижолатлик эмасман...» шеърда «сиз» анафорасини қўллаган. Анафора такрори анострофа асосида юзага келган. Чунки шоир мурожаат қилаётган «сиз»- шоирнинг шеърлари, қўшиқлари. Апострофа-(юнонча apostrophe-огиш) жонлантиришнинг бир кўриниши бўлиб, жонсиз нарса ёхуд ҳодисаларга худди жонли нарса-ҳодисалардек мурожаат қилинади ёки ўзи йўқ шахсга худди бордек қаралади.¹ Уч банд (12 мисра)дан иборат шеърда «сиз» сўзи етти марта қўлланиб, шундан олтитаси анафора шаклида такрорланган. Ҳар бир такрорда маъноси кенгайиб, таъсирчанлиги ортиб борган.

Кўшиқларим, сиз учун ҳижолатлик эмасман,
Сиз ўтган йўлларимсиз, кечган дарёларимсиз.
Сизни мен олтинга ҳам, кумушга ҳам бермасман,
Сиз менинг тансиқ газнам, эзгу дунёларимсиз.

Менинг дардим-дарддошим, илинжим, кўнгил тинчим,
Сиз билан тирикман-да, менинг қалб чўгим сиз-ку!
Менинг олтмиш беш ёшим-гуссаларим, севинчим,
Энг ёруғ хаёлларим, менинг бор-йўгим сиз-ку!

Сиз менинг қалқонимсиз. Таянчим, тоғ бардошим.
Сиз борсиз-чўчитолгай на дўзах ва на аёз.
Фақат, фақат халқимга эгилур магрур бошим,
Халқимнинг ўзи бермиш соз ахир, бу жаранг соз...²

Шеърнинг биринчи банди уч (иккинчи, учинчи, тўртинчи) мисрасида, иккинчи банди бир (иккинчи) мисрасида, учинчи банди икки (биринчи ва иккинчи) мисрасида «сиз» сўзи анафора такрорини ҳосил

¹ Бобоев Т., Бобоева З., Бадий санъатлар, Т.: Низомий номдаги ТДПУ, 2001, 13-бет.

² Миртемир. Асарлар. Тўрт жилдлик. 1-жилд.-Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1980, 8-бет. Бундан кейинги шеърлар парчалар шам айни нашрдан олинади. Жилди ва сашифасини =авс ичида келтириш билан чекланамиз.

қилган. Шеърдаги бу анафора таъсирчанликни ошириб, жамлаш, умумлаштириш маъноларини ифодалаган. Лирик қаҳрамоннинг бутун борлиги-гуссаси, севинчи, ўтган йўли, кечган дарёси, тансиқ газнаси, эзгу дунёлари, дарди, илинжи, кўнгил тинчи, тириклиги, қалб чўғи, бор-йўғи, калқони, таянчи, бардоши, химоячиси, мағрур боши, олтмиш беш ёши-шеърлари, халқи берган кўшиқларидан иборат.

Кўриниб турибдики, шеърдаги асосий мазмун «сиз» воситасида амалга ошган. Шоирнинг борлиги, тириклиги, бойлиги, қалби-бу унинг шеърлари. Шеърят шоир ҳаётининг мазмунига айланиб бўлган. У шеърларини бахти деб билган. Шоирнинг шеърларига нисбатан сиз деб мурожаат қилиши ҳам унинг шеърятга бўлган ҳурмати ва юксак даражада кадрлашидан далолат беради. Шоирнинг шеърлари қалб кўридан яралган. Уларнинг ҳар бири ҳаётининг маълум бир бўлаги. Уларга ички тугёнини сингдирган. Жумладан, «Тагин турроқ тўгрисида» шеърида «розиман шу», «ҳали мен», «шу тупроқ» анафоралари қўлланилган. Шеърнинг дастлабки бандида лирик қаҳрамоннинг шу тупроқ, шу юрт фарзанди эканлигидан ризолик аломати кузатилади. Юрт бу-энг аввало шоир тугилиб ўсган тупроқ, Она замин. Бу анафора такрори орқали таъкидланади.

Розиман шу юртда тугилганимдан,
Она тупрогимда-да! Ҳа, она тупроқ,
Етти иқлим интиқ, жонона тупроқ,
Розиман шу лойда йўгрилганимдан. (II. 208.)

Шеърнинг учинчи бандидан бошлаб «ҳали мен» анафораси такрор қўлланилиб, кетма-кет беш бандда 15 маротаба такрорланган. Бу такрорлар воситасида шоир улгурмаган ишлари талай эканлиги таъкидланади.

Ҳали мен минмаган гижинг тулпор мўл,
Ҳали мен қувмаган оху ҳам анча,
Ҳали мен чалмаган чолгу ҳам анча,
Ҳали мен инмаган ўнгир мўл, гор мўл.

Ҳали мени кутар не-не дастурхон,
Ҳали мен ичмаган қимиз лиммо-лим,

Ҳали мен кечмаган денгиз лиммо-лим,
Ҳали мени кутар бутун-бутун нон. (II. 208-209.)

Кўриниб турибдики, ҳар иккала бандда «ҳали мен» анафораси такрорланиб, мисралардаги маънони умумлаштирган. Бу эса шоирнинг ёзиши керак бўлган шеърларига ишора. Шоир қилиши керак бўлган ишлари кўп, режалари талай, мақсадлари бисёр. Шу юртнинг, она заминнинг неъматлари эса ундан-да бисёр. Шоир учун шу тупроқ қадри, шу замин муқаддас. Чунки ота-боболари хоки ҳам шу тупроқда, ўзи ҳам шу тупроқда ўсиб улгайди. Бу «шу тупроқ» такрорида бирма-бир ёритилади. Китобхон диққатини ўзига жалб этади. Шу тупроқнинг улуглиги таъкидланади. Бу эса Она-Ватан муқаддаслигининг ёрқин ифодасидир.

Шу тупроқда ўтди гариб гўдаклик,
Шу тупроқда ўтди шўх ўсмирлигим.
Шу тупроқ-ла мангу қалбдан бирлигим,
Ёруғ бугунлигу соз келажаклик. (II. 209.)

Бу каби такрорлар шу заминни янада улуглайди. Шоирнинг шеър охирида «Шу тупроқда қолсин тупрогим», деб таъкидлаши ҳам бежиз эмас.

Миртемир шеърларида Она-Ватан мавзуси алоҳида бўртиб туради. Шоирнинг Ватанга бўлган муҳаббати чексиз. Бу эса шеърларига йўғрилган. Айниқса Ватан уруши йилларида ёзилган шеърларида яққол кўзга ташланади. Миртемир Ватан уруши йилларида қўлига қурол олмади. Душманга бўлган нафратини, қасдини қозғоқ қораланган шеърлари орқали номоён қилди.

Шоирнинг Ватан уруши йилларида ёзган «Салом хат» шеърида анафора воситасида душманга бўлган нафрат, ватанга бўлган садоқат янада кучайтирилади. Қайта-қайта таъкидланади. Шеър Сталинград қаҳрамонларига юборилган. Шеърнинг дастлабки мисраларида ундалмалар анафора такрорини ҳосил қилади. Бу эса бевосита жангчиларга нисбатан мадад, уларнинг душманга бўлган нафратини кучайтирувчи восита эди.

Эй сиз, ўлкамизнинг дов ўгиллари,

Эй сиз, ботир юртнинг мард бўгинлари,
Эй сиз оловларга мардона кириб,
Мўр-малахдай душман жазосин бериб (I. 263.)

Шеърда анафора билан ўхшатиш уйгунлашиб кетган. Шоир аскарларга қайта-қайта мурожаат қилиб, «Мўр-малахдай душман жазосин бергин»-дейди. Бунда Ватанга бўлган мухаббат барчанинг қалбида бўлиши кераклиги таъкидланади. «Мўр-малахдай-кумурска ва чигиртка каби кўплашиб, ёпирилиб»¹ курашишга чорлайди.

Миртемир шеърларида анафора турли шаклларда юзага келган. Бунда асосан, банднинг биринчи ва иккинчи мисрасида; биринчи ва учинчи мисрасида; биринчи ва тўртинчи мисрасида; иккинчи ва учинчи мисрасида; иккинчи ва тўртинчи мисрасида; учинчи ва тўртинчи мисрасида; биринчи, иккинчи, учинчи мисраларида; биринчи, иккинчи, тўртинчи мисраларида; биринчи, учинчи, тўртинчи мисраларида; банднинг ҳар тўртала мисрасида такрор қўлланилиши кузатилади. Бу каби турли хил шаклдаги анафораларнинг барчасида маълум услубий вазифа бажаришга хизмат қилган.

Шеърдаги бу каби анафоралар мисралар бошидаги кўтаринки оҳангдорликни таъминлайди. Китобхон диққатини маълум бир такрорий бирликка тортади. Унинг ижодида анафора бадийлик учун хизмат қилган. Услубий вазифа бажарган.

Умуман олганда анафора нутққа жозиба киритади, унинг ҳаётийлигини таъминлайди. Шунинг учун анафора шеърнинг ташқи кўриниши бўлиб қолмай, балки нутққа таъсирчанлик бахш этувчи воситадир. Шеърда муайян мақсадни образли эмоционал ифодалайдиган ва турли маъно таъсирчанлигини ҳосил қилувчи такрор.

**Нормуродов Р.
Термиз ДУ**

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ТАРКИБИДА НЕРНФРАСТНИК МАЪНОНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Халқ мақоллари, топишмоқлар ва фраземалар ҳам таъсирчан, буёқдор, бадийлик кўламига эга бўлиб, уларда ҳам киёсловчи ва киёсланувчи воситалар ўртасида ўзаро боғлиқлик муносабати кузатилади. Таъкидлаш жоизки, мақол топишмоқ ва фразеологик бирикмаларда кўчма маъно ҳосил қилиш мавжуд. Жумладан, мақоллар асосан, маъно ва ходисаларни образли сифатловчи, кўп маъноли, шунга мувофиқ унинг таркибий қисмлари - компонентлари ҳам кўчма маънода қўлланилиши

¹ Ўзбек тилининг изошчи дўлати. Икки жилдли. 1-жилд, М.: «Рус тили», 1981, 490-бет.

ҳақида фикр-мулоҳазалар¹ юритилади. Кўринадик, ўзбек тилидаги мақоллар таркибида кўчма маънони юзага келтирувчи талайгина услубий воситалар иштирок этади. Хусусан, перифрастик маънолар ҳам айнан мақоллар таркибида шаклланади. Масалан, **Тушиигии сувга айт** - ҳеч кимга айтма, Она юртинг омон бўлса - **Она юрт**- Ватан, ёмгир - **эккииниинг қоии, қўли қимирлаганиинг**, огзи қимирлар – ишланган, илм - **ақл чироғи, одамиинг меваси** - бола, **сўраб бергуича** уриб бер-бермай қўй, **боши қоронғига** олам қоронги - хомиладорга, ит-**чўноииинг йўлдоши**, от - **йигитиинг қаноти**, кўнгли очикиинг **қўли очик** - бағри кенг, қор - **ерииинг кўриаси**, ёмгир - **ерииинг шўрваси** каби перифрастик маънолар айнан мақоллар таркибида шаклланган. Албатта, мақоллар таркибида перифрастик маънолар шаклланишида ўзига хос хусусиятлар кузатилади. Бунда мақолларнинг ижтимоий турмушда воқеа-ҳодисалар ҳақида дидактик характердаги мазмунни ифодалаш, шунингдек, мақоллар ҳаётдаги икки хил ҳам ижобий, ҳам салбий воқеа-ҳодисаларни ифодалай олиши² бунга асос бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилган мақоллар ана шундай хусусият касб этиши билан характерлидир. Жумладан, **тушиигии сувга айт** - ҳеч кимга айтма, **Она юртиинг омон бўлса** - Ватан, **қўли қимирлаганиинг** огзи қимирлар - ишлаган, **сўраб бергуича уриб бер** - сўрамай бер, **боши қоронғига** олам қоронги - хомиладорга каби мақоллар дидактик характердаги мазмунни ифодалаган. Муҳими шундаки, бу каби перифразалар ижтимоий турмушдаги у ёки бу воқеа - ҳодисалар, тасаввурларни умумлашма образи сифатида воқе бўлади. Тилимизда **тушиигии сувга айт** мақоли кўп ишлатилади. Бунинг сабаби шундаки, айрим ҳолатларда кишилар кўрқинчли тушлар кўради, албатта, уни ҳеч кимга айтмаслик лозим. Масаланинг биринчи томони шунда бўлса, яъни **тушиигии сувга айт**, уни ҳеч кимга айтма ифодаси дидактик характер асосида перифрастик маъно ҳосил бўлиши учун замин яратган бўлса, иккинчидан, айрим шахсларга нисбатан кўлингдан келганини қил, гапингни бошқа айтма, билмай гапирма, дейиш маъносида (сарказм усулида) ифодалаш ҳам кузатиладики, бу ерда ҳам айнан мазкур мақолга нисбатан дидактик муносабат ифода этилган. **Она юртиинг омон бўлса** бирикмасида ҳам юқоридаги каби дидактик, шунингдек, фалсафий мушоҳада юритиш кузатилади. Чунки **Она юрт** инсон қалб тугёнида, унинг бисотида Ватан баробарида илдиз отиб қолган. Шунинг учун ҳам халқимизда ана шу мақолнинг яртилиши Ватанга бўлган муҳаббат ва согинч белгиси эканлиги билан характерлидир.

¹ Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар.—Т.: Фан. 1976, 11-б.

² Абдурахмонов Х. Кўрсатилган асар. 19-бет.

Зеро, ҳадисларда «**Ватаини севмоқ иймоидаидур**», деб аталиши ҳам шунга ишорадир. Демак, айнан шу мақол ичида перифразага ҳос маъно ҳосил қилиниши фалсафий мушоҳада юритиш замирида пайдо бўлган.

Нутқимизда **сўраб бергуича уриб бер** - сўрамай бер, **қўли қимирлаганини** огзи қимирлар – ишлаганни, **боши қоронғига** олам қоронги - ҳомиладорга каби перифрастик ифодалар ҳам мақоллар таркибида ҳосил қилинган. Жумладан, **сўраб бергуича уриб бер** мақолини олиб қарамокчи бўлсак, бу мақол буйруқ гап кўринишда¹ бўлиб, бунда буюриш ва ундаш каби маъно нозиклиги ана шу мақолнинг табиати билан чамбарчас боғланган. Айни пайтда мақол мазмунидан бирор нарсага кишининг диққатини жалб этиш, ўрнат олишга чақириш каби ҳолатлар кузатилади. Шунингдек, кўпгина мақоллар дарак ган шаклида бўлади. Шунга кўра улар таркибида ишлатилган перифразалар ҳам дарак мазмунини ифодалайди. Кўпгина мақоллар мажозий маъно касб этади. Буни **қўли қимирлаганини** огзи қимирлар мақоли орқали кўриш мумкин. Халқимизда, ишлаган - тишлайди ибораси бежиз айтилмаган бўлса керак, чунки кимки меҳнат қилса, ҳаракат қилса, у роҳат кўради. Кўринадики, мақоллар дидактик характерга эга бўлиб, улар гап қурилишида турли хил грамматик муносабат касб этади, айни пайтда мақолларда кузатиладиган кўчма маънолар тилнинг талайгина тасвирий воситаларини, жумладан, перифразани ҳам шаклланишига замин яратган.

Таъкидлаш жоизки, айрим мақол таркибида қўлланувчи перифразалар қайси номнинг ўрнига келаётган бўлса, ўша ном билан бирга жуфтлик тарзида ишлатилади. Масалан, илм - **ақл чироғи**, одамнинг **меvasи** - бола, ит - **чўионини** **қўлдоши**, қор - **ерини** **кўриаси**, ёмғир - **ерини** **шўриаси** - от **йигитини** **қайоти**, **деҳқонини** **хазиниаси** - ер каби мақоллар таркибидаги **ақл чироғи**, **одамининг меvasи**, **чўионини** **қўлдоши**, **йигитини** **қайоти**, **ерини** **кўриаси**, **ерини** **шўриаси**, **деҳқонини** **хазиниаси** каби перифрастик ифодалар **илм**, **бола**, **ит**, **от**, **қор**, **ёмғир**, **ер** сўзлари билан жуфтлик асосида ҳосил қилинган. Кўринадики, бу каби мақолларда ижтимоий ҳаётда рўй берадиган у ёки бу воқеа - ҳодисалар, шунингдек, инсон ҳаёти билан боғлиқ бўлган нарса-буюмларнинг ўзаро узвийлик жиҳатлари мавжуд. Ана шундай хусусиятлар перифрастик маъноларнинг шаклланиши учун замин яратади. Кузатишлар натижасида шу нарса маълум бўладики, халқ мақоллари таркибида ҳосил қилинган перифразалар қуйидаги характерга эга эканлиги билан ажралиб туради:

а) халқ мақоллари таркибида қўлланувчи перифразалар дидактик характердаги мазмунни ифодалаши билан алоҳида аҳамият касб этади,

¹ Ғуломов А, Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили, Синтаксис, 1962, 52-бет

бунда хоҳ ижобий маънода, хоҳ салбий маънода бўлсин улар ижтимоий турмушдаги у ёки бу воқеаларни реал ифодалайди;

б) халқ мақоллари таркибида гапнинг ифода мақсадига кўра турлари мавжуд бўлиб, уларни ҳосил бўлишида перифразалар ҳам актив иштирок этади ҳамда дарак, буйруқ, ундаш характерида кузатилади;

в) халқ мақоллари таркибида кўлланувчи айрим перифразалар мажозий маъно касб этиши билан ҳам характерлидир. Унда маълум бир воқеа-ҳодисага асосланиш ва шу асосда ижтимоий маъно ва мазмун касб этиш кузатилади.

Шундай қилиб, ўзбек халқ мақоллари таркибида талайгина перифрастик маънолар ҳосил қилинган бўлиб, улар ижтимоий турмушдаги у ёки бу воқеа - ҳодисанинг, шунингдек, нарса-буюм ва инсон сиймоси билан боғлиқ ҳолатларни акс эттириш асосида шаклланади.

**Нброҳимова Ш.
ТДШН**

БАДНИЙ ТАРЖИМАДА АЁЛЛАР НОРТРЕТНИНИНГ БЕРИЛИШИ (О.Ёқубов асарларининг туркча таржималари мисолида)

Инсониятнинг буюк кашфиётларидан бири бадий адабиётдир. Зеро, кўнгилни кўнгилга пайванд қилувчи, инсоннинг энг нозик ва теран туйғулари билан ошно қилувчи кудратли омиллардан бири сўз санъатидир.

Адабиёт турли халқлар маданияти, анъана, урф-одатлари билан таништириш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Инсон азалдан ўзга халқ, элатлар тақдири билан танишгиси келади. Бу борада бадий таржиманинг ўрни ва роли беқиёсдир. Таржима санъати туфайли чет эл адабиёти билан ошно бўламиз, бизнинг адабиётимиз бўлса жаҳон миқёсида тарғиб қилинади. Таржима маданий алоқанинг асосий воситаларидан бири бўлиб, таржима қилиш эса жуда мушкул ишдир. Таржима жараёнида муаллифнинг ўзига хос услуби ва асарда ифода этган миллий руҳни сақлаш, асарни мазмунига путур етказмай, юксак савияда ўгириш муҳим аҳамиятга эга. Муайян адабиёт намунасини бошқа бир тилга таржима қилишнинг ўзига хос машаққати, қийинчиликлари, мураккабликлари мавжуд. Шундай оқил вазифани зиммасига олган Туркиялик таржимон Аҳсан Ботурдир. Адиб асарларини туркчага таржима қилган Аҳсан Ботур таржимада аёллар образига характеристика беришдаги бадий гоя ва фикрни тўғри, тўлиқ акс эттириш учун турк тилида жуда чиройли ўхшатиш ва мажозлардан кенг фойдаланганлигини кўришимиз мумкин.

Одил Ёқубов «Улугбек хазинаси», «Кўҳна дунё» ва «Адолат манзили» романларидаги аёллар образига жуда катта аҳамият беради. Ёзувчи аёллар портретини чизар экан, уларнинг гўзаллигини моҳирона тасвирлайди. Романларда учрайдиган ҳар бир аёл образи такрорланмас хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам асардаги ҳар бир аёл портрети фақат ташқи қиёфанинг ўзига хос оригинал деталлар тасвири билангина эмас, балки, қаҳрамоннинг ички дунёси билан бир-биридан ажралиб туради. Романларни ўқир эканмиз, ҳаётнинг турли сўқмоқларидан ўтган Хуршида бонунинг тилларда дoston гўзаллиги, Хатлибегимнинг зебо қомаги, Маржонийнинг метин иродаси хотирамизда ўрнашиб қолади: Хуршида бону ҳамиша юзига қандайдир зар толалар сочилган ҳарир ипак дурра ташлаб, бежирим кобулий кавушчаси билан ерни унсизгина босиб, оҳиста кириб келар эди... Бону ўртага тутилган дарпарданинг у томонига ўтирар, ўзиям аввал жуда ийманиб, бошини бир томонга эгиб, жимгина кулоқ солар, лекин мутолаа давомида очилиб кетар, юзини тўсиб турган ипак дурраси бир четга сурилиб, ҳаё ва ҳаяжондан ял-ял ёнган мулойим юзи, чарақлаб турган оху кўзлари, бутун ёшлик латофати, иффати, ҳаёлий гўзаллиги билан намоён бўларди... (1, 58-бет).

Одил Ёқубовнинг аёллар образига характеристика беришдаги бадиий ғоя ва фикрий тўғри, тўлиқ акс эттириш учун таржимон турк тилида жуда чиройли ўхшатиш ва мажозлардан кеиғ фойдаланганлигини кўришимиз мумкин: Hurşide Banu, yüzüne altın tozu sepilmiş ipek peçe çeker, becirim Afgan işi terliği ile yere aheste aheste basarak içeri girirdi. Ortaya gerilen koyu ipek perdenin öbür tarafında oturur, ders başlamadan önce ipek kapattığı yüzünü öbür tarafa çevirir sessizce beklerdi. Fakat ders başlayınca ipek peçesini yüzünden çıkarır, utangaçlıktan ve heyecandan kızaran yüzü, süzülen ahu gözleri, bütün gençlik letafeti, iffeti, dillere destan güzelliği ile bütünleştirirdi... (2, 69-s).

Берилган портрет тасвиридан кўриниб турибдики, таржимон Хуршида бону портретини жуда яхши бера олган. Туркчада берилган бу портрет тасвирида ҳам персонажнинг ташқи кўринишидан биз унинг қайси даврда яшаётганлигини, қайси табақа ва гуруҳга мансуб эканлигини таржимон яхши ифодалаганини кўраимиз, Utangaçlıktan ve heyecandan kızaran yüzü, süzülen ahu gözleri, bütün gençlik letafeti, iffeti, dillere destan güzelliği каби таржимон қўллаган ўхшатишлар эса тасвир объектини жонлантириб юборган.

Энди Хатлибегим портретини кўздан кечирсак: ...бегимнинг либослари ҳам, пардоз-андозлари ҳам бошқача, зар сочилган кўк шойи кўйлак устидан қизил бахмал мурсак кийган, бошига ҳарир шойи дурра ташлаб, дурра устидан инжу қадалган тож кўндирган. Қорача юзига қалин упу

суриб, қийгоч кўзларига сурма тортилган, ҳатто тишига суркалган тишқолиси ҳам янгилангандек, гапирганда тишлари қора садафдай ялтираб кетарди.(1, 195-бет).

Туркчада: Hatlıbeğimin elbiseleri, takıp takıştırdığı sürüp sürüşürdüğü şeyler bile değışikti. Altın tozlu mavi ipek gömlek üstünden kısa kollu kırmızı kadife bir yelek giymiş, başına yumşak ipek bir peçe, onun üzerine ise inci kakmalı tac kondurmuştu. Esmer çehresine bolca pudra sürmüş çekik gözlerine sürme çekmişti. Hatta beyazlatıcı toz sürdüğü için konuşurken dişleri parlıyordu. (2, 216-s).

Асл нусхадаги парчада берилган Хатлибегимнинг кўринишидаги деталлар таржимон тарафидан тўғри ўгирилган. Бадиий ифода воситаларининг таржимаси масаласида айрим иборалар ва ўхшатишларни бериш муҳим масала. Ўзбекларда оху кўз, қийгоч, шахло кўз, русларда катта мовий кўз, козокларда бўта кўз гўзал ҳисобланади. Йирик таржима назариётчиси Қ.Саломов ўзининг «Тил ва таржима» монографиясида образли ифодаларнинг ташқи формасига эмас, балки мантикий аҳамиятига асосий эътибор беришни таклиф қилади. (7, 297-бет) Бу нуқтаи назарни Г.Гафурова ва Р.Файзуллаевалар ҳам қувватлайдилар.(8; 9-бет). Ҳақиқатан ҳам таржима вақтида бу миллий ўзига хосликларни ҳисобга олиш керак деб ўйлаймиз. Таржимон шунга эришиши керакки, унинг китобхони асл нусхада олган эмоционал таассуротларини таржимада ҳам ҳис қилсин. Шунинг учун асар ўзбек тилидан турк тилига таржима қилинганда юқорида оригинал матнда берилган *оху кўз* ўхшатишининг сақлаб қолиниши, *қийгоч* кўзнинг *çekik göz* билан алмаштирилиши турк халқининг миллий ўзига хослигини, унинг чиройли образини яратишдаги тасаввурини тўлиқ очиб берган. Таржимон асл нусхада берилган *қийгоч кўзлар* сўзи учун *çekik gözler* сўз бирикмасини қўллаган. Бу билан таржимон асар тилидаги ўхшатишнинг гўзал чиқишини таъминлаган. Бироқ баъзи портрет кўринишларида ноаниқликлар ҳам учраб туради. Хатлибегим кўринишидаги асл нусха ва таржима нусхасини солиштириш натижасида таржимоннинг камчиликка йўл қўйган бир лавҳасини кўздан кечирсак:

Ўн йил ичида ўзини анча олдириб қўйибди. Чакка суяклари туртиб чиққан юмалоқ қорамтир юзида, ҳатто у па аралаш нозик бўёқ суртилган ёноқларида билинар-билинемас ажин нишонлари кўзга чалинади, бироқ сурма тортилган қийгоч кўзларида, қаттиқ қисилган юпка лабларида ўша шиддат, оғаси амирал мўъмининга хос ўша совуқ бир ўктамлик бор. Ёки бу ифода, қийгоч кўзларидаги бу совуқ шуъла ясамами? (3, 23-бет).

Таржимада: On yıl içinde fazla değışmemiştı. Pürçekleri dışarı doğru fırlamış karayağız tombul yüzünde, hatta pudra sürülmüş gibi boyanmış yanaklarında belli belirsiz hafif çizgiler oluşmuş fakat yine de sürmeli çekik gözlerinde, sertçe büzülmüş ince dudaklarında o şiddet; ağabeysi Emirul Mümine has o soğuk

görünüş vardı. Peki şu ifade , çekik gözlerindeki aynı soğuk şüpheyi göstermiyor muydu? (4, 32-s)

Мутаржимнинг мазкур портрет тасвирида йўл кўйган кўпол хатоларидан бири бу Хатлибегимнинг қиёфасидаги бир кўринишдир. Асл матнда **ўзини олдириб кўймоқ** ибораси «**ҳолдан кетмоқ, озмоқ, аввалги аҳволдан анча заифланмоқ**» маъноларини ифодалайди. Туркча матндаги «fazla değişmemiş» эса «умуман ўзгармаган», «ўша-ўша турибди» деган маънони беради. (fazla-мутлако маъносида, değişmemiş эса ўзгармаган, яъни ўзгарганинг антонимидир) Натижада қахрамон тақдир азобларига эътибор ҳам қилмаган, бепарво бир шахс сифатида намоён бўлади, ёзувчининг бу характеридан кўзлаган мақсади ҳам юзага чиқмай қолади. Ваҳоланки, туркчада «kendini bırakmak» сўз бирикмаси мавжудки, бу бирикма ўзини олдириб қўйибди» жумласини On yıl içinde kendini bırakmıştı деб беришни маъқул деб ҳисоблаймиз.

Асл матнда: Лочин ойисининг **бир ҳафтадаёқ сўлиб, бир тутам бўлиб қолган юзига**, киртайиб ичига ботиб кетган кўзларига зимдан тикиларкан, юраги игна санчилгандай безиллаб, кўлидаги катта тугунни оёқ остига кўйди (5, 74-бет).

Таржимада: Laçin henüz bir yüzü kız, bir yüzü gelin anasının bir hafta içinde sararıp solan çehresine, parlaklığını yitirip içine batan gözlerine şöyle bir nazar ederken yüreğinin uyuşup kaldığını hissedince elindeki büyük bohçayı ayaklarının dibine bırakıverdi (6, 93-s).

Мабодо «henüz bir yüzü kız, bir yüzü gelin anasının» деб берилган ибора матннинг муайян жиҳатини очишга хизмат қилса, унда ўринли саналарди. Бироқ юқори матнда тамоман асл матнда йўқ фикр таржимага зўрма-зўраки олиб кирилган. Бу билан таржимон кўп ҳам ютукка эришган дея олмаймиз. Шунинг учун бу матнни «Laçin bir hafta içerisinde **sararıp solup bir deri bir kemik kalan** annesinin çehresine, parlaklığını yitirip içine batan gözlerine şöyle bir nazar ederken yüreğinin uyuşup kaldığını hissedince elindeki büyük bohçayı ayaklarının dibine bırakıverdi.

Асл нусхада: Мирзо Улуқбек кўз олдига бундан бир-икки ҳафта муқаддам ҳарамда кўрган ёш Нозанин келди. Нозанин ҳарир пушти ранг парда орқасида бош эгиб турган бўлса ҳам, Мирзо Улуқбек унинг бўлакча хуснидан, қайрилма қошларининг нафислиги, қирра бурнининг четидаги катта қора ҳоли, ёзилиб кетиб, оқ шоҳи кўйлагининг этагига тушган майин сочларининг ҳаёлий гўзаллигидан лол қолган эди (1, 13-бет).

Таржимада: Mirza Uluğbey birden bir iki hafta önce haremde gördüğü genç dilberi hatırladı. Pembe ipek perdenin arkasına başını eğip otururken görmüşse de, onun dillere destan güzelliği, çatık kaşlarının nefaseti, kavisli burnunun yan tarafındaki iri siyah beni, dalga dalga uzanarak beyaz ipek gömleğinin eteğine

kadar inen düz saçlarının şahane güzelliği karşısında adete dili tutulmuştu(2, 20-s).

Ҳар бир тилда унинг ўзига хос ўхшатиш объектлари асосида тузилган иборалар бўлади. Юқоридаги парчаларда берилгандай Хуршида бонунинг портрети кўринишида *қайрилма қошларини* таржимон *çatık kaşları* (пайваста, ўсиқ қошлари), *қирра бурнини kavisli burnu*, (қирра бурни), *катта қора ҳолини iri siyah beni* (катта қора ҳоли) деб таржима қилган. Таржимада бир оз қализлик бор. Бир қарашда икки қардош халқнинг тилида дид билан боглик бўлган муаммо тугилмайдиганга ўхшаб кўринади. Аслида ундай эмас. Чунки юқорида берилган портрет кўринишидаги *қайрилма қошларнинг - çatık kaşlar* деб берилиши, яъни қайрилма қошнинг туркчадаги *çatık*, *буруннинг - kavisli burnu* деб берилиши нотўғри. Туркча-русча лугатга мурожаат қилсак бу сўзнинг маънолари *çatık*, яъни: 1) связанный, с соединёнными концами; 2) наступленный, нахмуренный, сросшиеся брови; *kavisli* – яъни дуга, изгиб, (10) деб берилган. Аввало мантиқий номувофиклик юз берган. Одил Ёқубовнинг портрет кўринишида берган гўзаллик тимсоли, яъни ёрнинг қайрилма қошларининг нафислигининг - қошларининг ўсиб кетган, жаҳл ифодасини берадиган чимирилган маъносида келиши, буруннинг дўнг бўлиши гўзаллик, назокатлик тимсоли сифатида кўринмайди. Бунга Нозаниннинг нафосати, одоби ҳам йўл бермайди. Чунки персонажнинг бадий тасвир воситаси сифатида бош эгиб туришидаги ҳаракати унинг шарқликларга хос одобига, мулойимлигига ишорадир. Хуршида бону портретидаги ўсиб кетган, чимирилган қошларнинг юқорида туркча таржиманинг иккинчи нашрида берилишида турк китобхонларининг эстетик гўзаллик ҳақидаги тасаввурига шикаст етказди ва турк китобхони наздида бу гўзал образ китобхонга ёзувчи кўзда тутганидек каби етиб бормайди. Портрет кўринишида муаллиф қўллаган усулни кичрайтириш ва унинг гоёсини тўлақонли ифодалаш учун портрет деталларини сўзма-сўз бериш эмас, балки деталларнинг гоёвий эстетик функцияларини, алоҳида сўз ва ибораларнинг ўзаро богликлигидан келиб чиқадиган фикрларни ифодалаш талаб қилинади.

Шундай қилиб, таржимада бадий портретни тўғри узатиш учун портрет кўринишидаги сон-саноксиз штрихларни очиб беришгина эмас, балки образ қалбини, унинг мураккаб ички дунёсини тўғри очиб бериш ҳамдир. Иккинчидан, муаллиф томонидан ўзига хос деб кўрсатилган ва қаҳрамон психологиясини кўрсатиб берадиган портрет кўринишларини, деталларини ҳаётий ҳақиқат билан мувофиқлаштирган ҳолда англаб олиш ва қайта яратиш керак. Учинчидан, ҳеч нарсаи тушириб қолдирмаслик ва образ портретига ўзидан ҳеч нарса қўшмаслик мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун таржимонлар янада синчковлик билан, керакли манбалардан унумли фойдаланган ҳолда иш кўришлари керак. Зотан, асар

персонажлари портретларининг таржимада муқобил акс эттирилмаслиги аслиятга бадиий услубий уйқунлик даражасини кескин пасайтиради, миллийлик бўёгини хиралаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. О.Ёқубов. «Улугбек хазинаси». Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т. 1974.
2. А. Yakubov. “Uluğbeyin hazinesi”. ART yayınları. Istanbul. 1993.
3. О.Ёқубов. «Кўҳна дунё». Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т. 1983 .
4. А. Yakubov. “Köñne dünya”. ART yayınları. Istanbul. 1993.
5. О.Ёқубов. «Адолат манзили». Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т. 1996 .
7. А. Yakubov. “Adalet menzili”. Ötüken yayınları. Istanbul .1994.
8. Г. Саломов. «Тил ва таржима». Т. Фан . 1966.
9. Р. Файзуллаева. «Национальный калорит и художественный перевод» Фан. Т. 1979.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ўрибоев Б.
СамДУ

ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ У. ТУРСУНОВ ТАЛҚИНИДА

Маълумки, тилшуносликнинг энг долзарб, гоятда мураккаб, ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлган соҳаси терминологиядир.

XX асрнинг 30-йиллари ўзбек тилининг кўплаб терминологик лугатлари тузилиб нашр этилди. Шу жараёнда терминлар тарихи, терминларнинг маъно ва мавзу гуруҳлари, грамматик тузилиши ва ясалиши, тараққиёт йўли ва бойиш манбалари ҳақида назарий масалалари ҳам ишлаб чиқилди.

Улуг Турсунов, биринчилардан бўлиб, ўзбек тили терминологияси масалаларига ойдинлик киритишга ҳаракат қилди ва ушбу масалага бағишлаб асарлар ёзилди: «Тил-терминологияда буржуазия интилишларига қарши», «Ўзбек терминологияси масалалари», «Терминология масалалари», «Ўзбек адабий тилида сўз-терминлар танлаш принциплари» кабилар. Бу асарларда терминларни ҳосил қилиш, тўплаш, тартибга солиш, унификациялаш ва нашр этиш соҳасидаги турли хил қарашлар ва тушунчалар ҳақида мулоҳаза юритилади. Бундан ташқари, терминология соҳасида рўй берган ва рўй бераётган чалкашликлар яққол кўзга ташлана бошлаши таъкидланади. Масалан, бир тушунчанинг турлича атала ва ёзила бошлаши; аниқ ва ихчам терминлар ўрнига узундан узок изоҳларнинг берилиши; термин яратишда она тили имкониятларидан кам фойдаланиш; ўзбек терминологиясини бойитишдаги манбалардан бири ташқи омилга турлича ёндашиш фактлари мавжудлиги кўрсатилди.

Проф. У.Турсуновнинг терминология масалаларига бақишланган асарларида икки муаммо алоҳида ўрин тутди: 1. Терминларнинг қўлланилиши. 2. Терминологиянинг бойиш манбалари.

Терминлар қўлланилиши ҳақида фикр юритар экан проф. У.Турсунов уларни уч гуруҳга ажратиб таҳлил қилади: а) бир соҳада қўлланиладиган терминлар; б) ҳар хил соҳада қўлланиладиган терминлар; в) термин ҳам оддий сўз сифатида қўлланиладиган терминлар.

Терминларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар кўп маъноли бўлмайди, кўчма маъноларда ишлатилмайди. Лекин амалиётда баъзи бир сўзларнинг икки-уч маънода термин бўлиб келиши ҳам учрайди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида метатеза (тилшунослик), вектор (физика), куртак (ботаника), мотор (техника) кабилар бир соҳанинг термини сифатида ишлатилса; ассимиляция (физика, тилшунослик, тарих), операция

(тиббийёт, молия, ҳарбий иш), морфология (тилшунослик, ботаника, зоология) кабилар ҳар хил фан соҳалари доирасида қўлланилади. Аммо бундан терминлар ҳам кўп маъноли бўлар экан деган хулоса чикмайди. Уч маънода уч соҳанинг термини бўлиб хизмат қилар экан, уч хил маъно юкини ташишга хизмат қилади. Жумладан операция сўзини олиб кўрайлик: 1. Тиббийёт соҳасида: ёриш, кесиш, кесиб олиб ташлаш, янгисини қўйиш ва шу йўллар билан касалликни тузатиш, даволаш маъносидаги термин.

2. Ҳарбий соҳада: бирор вазифа ва мақсадни амалга оширишга қаратилган уруш ҳаракатлари маъносидаги термин. 3. Молия соҳасида: кирим, чиқим, фойда ва зарар ҳисоб-китоби маъносида қўлланиладиган термин.

Терминлардаги кўп маънолилиқ бўлиб кўринган нарса, аслида, улардаги бир маънолилиқ хусусиятларининг оддий йигиндисидан иборатдир. Чунки ҳар бир соҳада термин фақат маълум бир чегарага эга бўлган тушунчани англатади, унинг бошқа соҳадаги маъноси назарда тутилмайди. Проф. У.Турсунов асарларида ўзбек тили терминологиясининг бойиш манбалари батафсил ёритилган. Ўз асарларида У.Турсунов ўзбек тили терминологик тизимининг ички ва ташқи манбалар ҳисобига ривожланиши ҳақида маълумот беради. Ўзбек тили терминологик тизимларининг ривожланиши, шаклланиши ва такомиллашувида шу тилнинг ички имкониятлари асосий ролни ўйнайди. Чунки ҳаётда рўй бераётган улкан ўзгаришлар, фан ва техника ҳамда маданиятнинг ривожланиши тилнинг ички имкониятларидан максимал фойдаланишни тақозо этади. Ҳар бир тилда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам у ёки бу тушунчани ифодалаш учун бир қанча усуллардан фойдаланадилар. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1. Термииларининг семантик йўл ҳисобига бойиши.**
- 2. Термииларининг морфологик усул билан ясалиши.**
- 3. Термииларининг синтактик йўл билан ясалиши.**

Қатор терминологик системаларда семантик йўл билан термин яшадан унумли фойдаланиб келадилар. Чунки семантик сўз яшаш терминологияда амал қилинадиган доимий ва анъанавий йўлдир. Терминларни текшириш жараёнида қатор лексик қатламлар семантик ўзгариш туфайли терминологик системадан жой олиши мумкинлигини кўрсатди. Улар бирор маънони ифодалаш учун хизмат қиладиган ўзбек тилининг одатдаги сўзларидир. Улардан термин сифатида фойдаланадилар:

1. Рўзгор буюмлари номлари: қозон, чўмич, кути, курак, панжара, пичоқ кабилар.
2. Одам ёки ҳайвон аъзоларининг номлари: бармоқ, тирноқ, қулоқ, бўғиз, қанот кабилар.

3. Маиший нарса-буюм номлари: тароқ, кўзгу, қалпоқ кабилар.
4. Техникага оид бўлмаган сўзлар: калит, бурқи, пона, пайвандлаш каби техник термин сифатида қўлланилади.

Санаб ўтилган одатдаги сўзларни термин деб қабул қилинар экан, ўша сўз ифодаладиган тушунча белгилари ёки маъноларидан биттаси термин англатиши лозим предметнинг бирор муҳим белгисини ифодалаш лозим. Бундай сўзлар термин бўлиши учун улар олимлар томонидан таърифланади ва мантиқан қандай маъно англатиши чегаралаб кўрсатилади. Шундан сўнг қайси соҳанинг термини эканлиги қайд этилади.

Сўзнинг семантик тараққиёти тилда янги сўзнинг юзага келишига сабаб бўлади ва утил терминологиясини бойитишга хизмат қилади. Морфологик усул билан термин яшашда ўзак-негизга сўз ясовчи кўшимчалар кўшилади. Бундай термин яшаш ўзбек тилида энг маҳсулдор усулдир.

Терминларни яшашда –гич (-қич, -қич, -қич), -соз, -ма, -лик, -ш(-иш), -лаш, -ча, -чи аффикслари фаол иштирок этади: чанг ажратгич, ем буклатгич; машинасоз, асбобсоз; мослама, тиркама; темирчилик, машинистлик; бурқилаш, пайвандлаш; бакча, вагонча; аниқловчи, тўлдирувчи кабилар.

Ўзбек тили терминологиясида яқка сўзли терминларга нисбатан синтактик усул билан ясалган терминлар анча салмоқли ўринни эгаллайди. Бунинг сабаби шундаки, синтактик усул билан ясалган терминлар барча тилларда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам муҳим номинатив манба саналади.

Маълумки, ҳар бир тил ўзига хос ғрамматик қонуниятлар асосида иш кўради. Терминлар тузилиш материали, яъни қандай сўзлардан ташкил топганига қараб бир неча хил бўлиши мумкин:

От+от типдаги терминлар: самолёт борти, буг машина, шамол тегирмон, мой жувоз, темир қопқоқ, арава гупчаги, радионинг қулоги, самолётнинг парраги кабилар.

Нисбий сифат+ от типдаги терминлар: моторли қайиқ, парракли самолёт, магнитли диска, тиркама плуг, ҳалқасимон зичлагич кабилар.

Сифатдош+ от типдаги терминлар: ўта сезгир анпарат, сезгир асбоб, ўзи юрар машина, пилла тортадиган автомат, қирқувчи асбоб, юргизувчи аравача кабилар.

Ўзбек терминологиясининг ташқи манбалар ҳисобига бойиши.

Ҳозирги ўзбек терминологиясини яратишда бошқа тиллардан олиб фойдаланиладиган лексик материал этимологик жиҳатдан икки гуруҳга бўлинади:

1. Араб ва форс-тожик сўзлари. Араб ва форс-тожик тилларига мансуб бўлган сўзлар ёрдамида термин яшаш кўпроқ давлатни бошқариш, таълим-тарбия ва фан, маданий қурилиш соҳаларига оид бўлиб, улар XX асрнинг бошларидан унинг 90-йилларигача яратилган, уларнинг умумий миқдори, деярли, бир нуктада сақланди. XX асрнинг 90-йилларидан сўнг исломий лексиканинг ҳажми кўпайди. Чунончи нур, хужайра, давлат, ҳуқуқ, молия муҳофаа, саноат, иттифоқ, миллат, маърифат, маориф, доира, марказ, нисбат, исбот, санъат қабилар араб тилидан; барг, дастгоҳ, оҳанг, ранг, пойдевор қабилар форс-тожик тилидан қирган сўзлардан ҳосил бўлган терминлар саналади.

2. Рус тилида қўлланиладиган сўзлар. Рус тилида ўзлаштирилган терминларнинг баъзилари этимологик жиҳатдан рус тилига бошқа тиллардан қирган байналминал терминлардир. Масалан: паровоз, теплоход, самовар, самолёт, минор, гамма, цилиндрлар, бруслар, баскетбол корзинаси сўзлари русча; омоним, синоним, метафора, вергул, метонимия, синекдоха сўзлари грек-лотинча асосда шаклланди.

Хуллас, ўзбек терминологияси ҳақидаги проф. У.Турсуновнинг фикрлари бугунги тилшунослигимиз учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Турсунов У. Тил-терминологияда буржуазия интилишларига қарши // Научные работы УзНИИКС, т. I, вўп. I.- Тошкент, 1933, 33-37-бетлар.
2. Турсунов У. Ўзбек терминологияси масалалари. –Тошкент, 1933.
3. Турсунов У. Терминология масалалари. –Тошкент: Уздавнашр, 1933.
4. Турсунов У. Ўзбек тилшунослиги терминологиясининг баъзи масалаларига доир //Труды Узбекского госуниверситета им. Навои. Новая серия. 1955. вўпуск 55, с.125-131.
5. Турсунов У. Ўзбек адабий тилида сўз-терминлар танлаш принциплари.- Самарқанд, 1956.
6. Турсунов У. Ўзбек терминологиясининг бойиш йўллари // Труды СамГУ им. А.Навоий. Новая серия, выпуск 102, 1960, с. 3-11.
7. Из истории развития узбекской терминологии // Тезисы докладов тюркологической конференции, посвященной 40-летию первого тюркологического съезда.- Баку, 1966, с.32-34.

Ўлдошев Н.
ТДНУ

ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИНН ТАРТИБГА СОЛИШ МАСАЛАЛАРИГА ДОИР

Тилшуносликда терминларни тартибга солиш масаласи ҳар доим ҳам долзарб бўлиб келган ва бугун ҳам бу масала ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ўзбек тилшунослигида соҳавий терминологияларни

тартибга солиш масаласида бир қанча ишлар амалга оширилган. Лекин қилинган ишларнинг салмоғи билан чегараланиб, кўнгилни хотиржам қила олмаймиз. Чунки терминларни тартибга солиш масаласини барча соҳа терминологияларида ҳам бир хилда олиб бориляпти, деб бўлмайди.

Маълумки, ҳар бир фан соҳасининг ривожланиш ва такомиллашув даражаси шу соҳа терминологиясининг қай даражада тараққий этганлиги, шунингдек, тартибга солинганлиги каби белгилар билан ҳам узвий боғлиқдир¹. Чунки илмий адабиётда қўлланадиган термин ёки унинг ифода шакли аниқ ва равшан бўлмас экан, унда, албатта, чалкашлик, ноаниқлик каби салбий ҳолатлар сақланиб қолаверади. Шу боис, В.П.Даниленко таъкидлаганидек, ҳар бир фан ёки соҳанинг тараққиёт кўрсаткичи шу соҳа терминологиясининг «катъий илмий терминология»га эга эканлиги билан ҳам белгиланади. В.П.Даниленко бу ерда «катъий илмий терминология» тушунчасини бирон бир соҳавий терминологиянинг мазкур фан соҳаси тараққиёти билан уйғунлашуви, соҳавий терминологиянинг айна соҳага оид тушунчаларни ифодалашдаги ҳамоҳанглиги, яратилган ва муомалада бўлиб турган терминологиянинг муайян фан тили билан мос келиши каби ҳолатларни назарда тутди².

Терминларнинг «аниқлиги ва катъийлашиши шу миллатнинг фани, маорифи, маданияти даражасини кўрсатади. Атамаларнинг ривожланиши, тартибга солиниши фаннинг ҳар хил соҳаларида турлича бўлиб, маълум фаннинг тараққиётига боғлиқ. Бу тараққиёт тўхтовсиз бўлгани учун янги атамаларнинг келиб чиқиши, тартибга тушиши ҳам узлуксиз бўлади. Умуман, она тилида атамаларнинг пухта ишланиши, тартибга солиниши дарслик ва қўлланмалар тузиш учун ҳам, она тилида дарс олиб бориш учун ҳам зарур бўлган манбадир. Атамаларнинг ишланмаганлиги ва тартибга солинмаганлиги нутқ услубига ҳам таъсир кўрсатади»³. Демак, терминологиянинг тартибга солиниши нафақат илмий соҳада, балки ижтимоий ҳаётда ҳам аҳамияти катта бўлган масаладир.

Терминологияни тартибга солишнинг самарадорлиги терминлар бевосита қўлланадиган қуйидаги ҳолатларда яққол кўринади: касбий таълимни тўғри ташкил этишда, ишлаб чиқариш амалиётида бўладиган огзаки муомалада, илмий ва ишлаб чиқариш жараёнларидаги ўзаро ёзишмаларда, матбаачиликда (илмий, ўқув, ишлаб чиқариш кабиларга оид адабиётларни нашр этишда), чет эл адабиётларини таржима қилишда ва ҳоказо.

Тилшуносликда терминларнинг ўзгариши ҳамда янги терминларнинг пайдо бўлиши фан ва техника тараққиёти билан узвий

¹ Қаранг: Нурмонов А. ва бошқ. Ҳозирги Ўзбек адабий тили. –Т.: Шарқ, 2002. –Б. 62-63.

² Қаранг: Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. –М.:Наука, 1977. –С.157.

³ Абдурахмонов Ў., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 84-85.

боглиқдир. Бу ҳақда тилшунос олим Л.И.Божно куйидагиларни таъкидлайди: «Техника тараққиёти таъсирида терминология ўзаро алоқадор икки қонуният асосида, биринчидан, илмий-техника прогресси қонуниятлари билан, иккинчидан, тил ривожланишининг умумий қонуниятлари билан боғлиқ равишда ўзгариб боради»¹. Техник малаканинг эндиликда маълум тор доирадан чиқиб, оммавий характерга эга бўлаётганлиги ва турли соҳаларнинг мутахассислари кундалик фаолиятида фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланаётганлиги терминларга бўлган юксак талаб билан унинг ҳозирги ҳолати орасидаги номувофиқликни бартараф этишни талаб этади. Чунки ҳаётда фан ва техника тараққиёти қанчалик катта аҳамиятга эга бўлса, уни эгаллаш, бошқариш ва тараққий эттириш учун терминлар ҳам шунчалик муҳим аҳамиятга моликдир. Шу жиҳатдан, терминларни тартибга солиш жуда катта илмий ва ижтимоий аҳамиятга эгадир.

Фан-техниканинг тез суръатлар билан ривожланиб бориши натижасида янгидан-янги машиналар, аппаратлар, асбоб-анжомлар ва технологик жараёнларнинг пайдо бўлиши билан уларни ифодаловчи янги терминлар ҳам вужудга келмоқда. Шу сабабли, янги техника воситалари қайси соҳага кўпроқ кириб келган бўлса, шу соҳа терминологияси тўхтовсиз равишда кенгайиб бормоқда. Ана шундай соҳалардан бири бугунги китобатчилик иши билан шугулланувчи полиграфия-нашриётчилик соҳасидир. Мазкур соҳа тараққиётига эътибор берсак, бу соҳага техник воситаларнинг кириб келиши, асосан, йигирманчи аср бошларига тўғри келади. Лекин унинг энг тараққий этган даври бугунги кундаги ҳолатидир. Ҳозирги замонавий полиграфия-нашриётчилик тармоғи ҳужжатларни тайёрлаш ва уларнинг нусхаларини кўпайтириш, китоб ҳолига келтириш жараёнларини ўзида мужассамлаштирган техник воситалар қўлланадиган етакчи соҳалардан бирига айланди. Натижада, ушбу соҳа терминологиясига жуда кўплаб янги тушунчалар ва улар билан бирга янги илмий-техникавий терминлар ҳам кириб келмоқда. Албатта, бундай ўзгаришлар ўзбек тилининг иш кўриш доирасини кенгайтириб, унинг лексик таркибини янги-янги илмий ва техник терминлар билан бойитди.

Кўпчилик ҳолларда янги терминлар яратиш ишига оддий таржима ёки калькаланиш жараёни сифатида қараймиз. Терминологиядаги мавжуд камчилик ҳамда тартибсизликларнинг асосий сабабларидан бири ҳам шундадир. Зотан, янги термин яратиш ҳар тарафлама мукамал бўлган ижодий жараёндир. Ҳар қандай илмий-техникавий термин оддий сўзнинг ёки сўз бирикмасининг терминологиядаги акси бўлиб, у аниқ чегараланган ҳамда белгиланган

¹ Божно Л.И. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка // Филологические науки. 1971. № 5. – С. 103.

мазмунга, бу мазмун эса, контекстдан қатъий назар, фақат шу терминга оид бўлиши лозим. Хусусан, профессор К.М.Мусаев терминологияни тилнинг лексикаси сифатида гўё бир шахарга қиёслайди. Унинг фикрича, терминология ягона режа асосида қурилса-да, лекин бирданига барпо этилмайди. У тарихий шарт-шароит асосида шаклланади, уни яратишда ҳар хил авлодга мансуб бўлган турли меъморлар, лойихачилар, кашфиётчилар иштирок этади. Улар ҳар бир қурилаётган иншоотни яхши ўрганган ҳолда барпо этадилар. Терминологияни тартибга солишдаги ўзига хос мураккаблик ҳам шу билан белгиланади¹.

Илмий адабиётларда барча тиллардаги соҳавий терминологиялар учун умумий бўлган қуйидаги жиддий камчиликларни кўрсатиб ўтилган: терминларнинг кўп маънолилиги; терминлар синонимияси; маълум бир тушунчани ифодалашга хизмат қилувчи терминнинг англатиши лозим бўлган тушунча моҳиятига уйғун бўлмаслиги; терминнинг кўп компонентлардан иборат бўлиши ва натижада, уни қўллашдаги ноқулайлик; термин талаффузининг ноқулайлиги (бундай терминлар икки сабабга кўра вужудга келади: 1) асосий терминни яратишда унинг дериватлилик имкониятлари етарлича инобатга олинмайди; 2) хорижий терминни ўзлаштиришда унга жиддий эътибор билан қараб, танқидий ёндошилмайди); терминологияни керагидан ортиқ миқдорда хорижий терминлар билан тўлдириб ташланиши; термин яратилишида у англатиши лозим бўлган тушунча моҳияти билан ўзаро батартиблик (системалилик)нинг етишмаслиги кабилардир².

Тўғри, ҳеч қандай тил фақат ўз термин элементлари ҳисобига терминологиясини қура олмайди. Тил қурилиши жараёни шуни кўрсатадики, дунёда соф тилнинг ўзи умуман мавжуд эмас. Ҳар доим бошқа тиллардан термин ўзлаштириш жараёни содир бўлиб туради, бу жараёндан чекиниш мумкин эмас. Аммо эҳтиёж сезилмаган ҳолатларда ҳам хорижий терминларни сунъий равишда тилга олиб кириш ҳар доим ўзини оқлайвермайди. Бундай ҳолатларда кўпроқ ўз тил имкониятларидан фойдаланиш ва бунда термин ифодаланиши лозим бўлган тушунча моҳияти билан термин ўртасидаги мутаносибликни сақлашга эътиборни қаратиш лозим. Кўп ҳолларда баъзи тушунчаларни ифодаловчи терминлар истеъмолда мавжуд бўлмайди. Натижада бундай тушунчалар ўта муҳим ва аҳамиятли бўлишига қарамасдан, кенг тарқалиш имкониятидан маҳрум бўлади.

Кўрсатилган бу камчиликларнинг айримлари ўзбек терминологиясида ҳам мавжуддир. Хусусан, тилимизда айни бир

¹ Јаранг: Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии. – М.: Наука, 1986. –С.163.

² Јаранг: Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Изд-во АН, 1961. – С.7-8.

терминни бирдан ортиқ тушунча учун қўллаш, бир тушунчани турли терминлар билан аташ, вариантликнинг мавжудлиги, рус тили ва у орқали Европа тилларидан ўзлаштирилган терминларнинг тушунча моҳиятини тўғри ақс эттира олмаслиги, бир тушунчани ифодаловчи терминларнинг ноқулайлигига сабаб бўлувчи кўп компонентлик ҳолатининг мавжудлиги, хорижий терминларнинг керагидан ортиқ даражада қўлланиши, айрим терминларнинг ёзилишидаги ҳар хиллик каби терминологиянинг етакчи тенденциясига зид келувчи ҳолатлар кўплаб учрайди. Ўзбек терминологиясидаги бундай салбий ҳолатларнинг мавжудлиги соҳавий терминологияларни тартибга солиш борасида ҳали кўп ишлар қилиниши лозимлигидан далолат беради.

**Хусанов Н.
ТМН**

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЎЗБЕК ИҚТИСОДИЁТ ТЕРМИНОЛОГИЯСИ

Мустақилликдан сўнг иқтисод соҳасида ўзбек тили базасида дарслик, қўлланма ва лугатлар ярата оладиган, соҳа терминларини тартибга солиш билан шугуллана оладиган маҳаллий кадрларни етиштириш муҳим вазифа бўлиб қолди. Бир қатор чора-тадбирлар туфайли Ўзбекистонда иқтисод фани ва иқтисодиёт терминологиясини тартибга солиш, иқтисод фанини ўқитиш сифатини ошириш имконияти яратилди. Натижада иқтисодиёт йўналиши-даги олий ўқув юртлари учун таржима дарсликлари билан бир қаторда ўзбек муаллифлари мустақил равишда яратган иқтисод дарсликлари, қўлланмалари ҳамда бир қатор терминологик лугатлар юзага келди.

Бу дарслик ва лугатлар ўзбек иқтисодиёт терминологиясини тартибга солиш ҳамда унинг янада ривожланиши учун асосий манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳозирги давр бозор иқтисодиёти ўзбек тили иқтисодиёт терминологиясининг муайян тараққиёти ва такомиллашувига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Маълумки, дунёнинг аксарият мамлакатларида бозор иқтисодиёти асосида иш юритилади. Бозор ҳамма жойда сотувчи билан харидор ўртасидаги муносабатларни юзага чиқарувчи макондир. Бозор ҳозирги даврда эркин иқтисодиёт деган тушунчани англатади. Дарҳақиқат, иқтисодиёт тараққиётида ихтиёрийлик бўлмаса, унинг объективлиги йўқолади. Озод иқтисодиётда эса рақобат ҳукмронлиги мустаҳкамланиб боради. Ўзбекистон бозор иқтисодиёти томон илк қадам қўйди ва бозор иқтисодиётига ўтиш даврига кириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти ислохотлар туфайли ўзига йўл очаяпти. Иқтисодчилар, олимлар ва мутахассислар бозор муносабати масалаларини синчковлик ва қизиқиш билан қрганмоқдалар: турли монография ва рисоалар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, лугатлар янгидан яратилди ва ёзилмоқда.

Ҳозирги давр ўзбек иқтисодиёти терминологияси муайян тараққиёт ва такомиллашув йўлини босиб ўтаётган бўлишига қарамай, унда ҳамон ҳал қилинмаган бир қатор масалалар бор.

Терминология соҳасидаги синонимия, айрим терминлар қўлланишдаги ҳар хилликлар, имловий қоидаларга риоя қилмаслик, иқтисодиёт йўналишлари бўйича лугатлар яратилмаганлиги ана шу ҳал этилмаётган масалалар қаторига киради.

Терминологик тизимларнинг шаклланиши ва қарор топиши соҳасидаги кузатишлардан шундай ҳолат аён бўладики, ўзбек иқтисодиёт терминологияси ҳам, асосан, икки манба: ўзбек тилининг ички имкониятлари ва хорижий тиллар унсурлари (сўз ва сўз бирикмалари) асосида ривожланиб ва бойиб борган. Бу манбанинг биринчиси асли ўзбекча (баъзилари умумтуркий) туб лексик қатлам, ўзбек тилида қадимда истеъмолда бўлган ёки иқтисод соҳасида янги тушунчаларни ифодалаш учун хизмат қилган лугавий бирликлар ҳамда улар асосида она тилининг сўз ясовчи воситалари билан янгидан ҳосил қилинган терминлар ҳисобланади. Иккинчиси, ўзга тиллар, аниқроғи, форс-тожик араб ва рус тилидан ўзлаштирилган қатламдир.

Иқтисодиёт терминологиясининг юзага келиш ва тараққиёт босқичларини, унинг ўзига хос хусусиятларини таҳлили шуни кўрсатадики, ўзбек тилида иқтисодий терминлар қуйидаги тарзда шаклланмоқда.

1. Ўзбек тилида иқтисодга оид тушунчаларни аниқ ифодаловчи қатор лексемалар қадим-қадимдан қўллаб келинмоқда. Ўзбек адабий тили бойлигининг бир қисми ўлароқ, бундай сўзлар кейинроқ, конкрет терминологик тизим вужудга кела бошлаши билан иқтисод фанининг махсус тушунчаларини ифодалаш учун жалб қилина бошлади: *|а ё, битим, пай, гаров, даллол, пул, сўм, су`урта, савдо, омонат, амлама* ва бошқалар.

2. Иқтисодиёт билан алоқаси бўлмаган, бошқа-бошқа соҳаларда қўлланадиган терминлар ҳам махсуслаштирилаяпти, яъни иқтисодий терминлар сифатида ишлатилмоқда: *таклиф, сохибкор, ўсим, ёлди`, даража, палата, кадрли, етакчи, йи`им, ёайднома, ба|о, хўжалик*. Семантик-синтактик усулда сўз ясалиши натижасида бошқа соҳаларга тегишли сўзлар иқтисодиёт терминологиясини мулкига айланмоқда: *даромаднинг ёлди`и, бозор |ажми, фойда ми ёдори, ёиймат соли`и, кредитнинг эластиклиги, талабнинг эгилувчанлиги, азгарувчан нарх,*

пул массаси, пул ундирши, иқтисодий ҳисши, етакчи валюта, «ринбосар товарлар, «рмаловчи инфляция.

Демак, юзлаб лексемалар иқтисодий терминологик тизимда яқка холида ҳам, сўз бирикмаларининг таркибий қисмлари сифатида ҳам ушбу соҳа терминлари сифатида қўлланилапти.

3. Иқтисодиёт терминологиясининг бойишидаги яна бир манба, бу иқтисодий тушунчаларни ифодалаш учун хилма-хил аффикслар иштирокида ҳосил қилинган ясама лугавий бирликлар ҳисобланади: *ижарачи, назоратчи, молиячи, иқтисодчи, истеъмолчи, жам`арма, уюшма, устама, ундирма, тежамкор, тадбиркор, иқтисодиёт, |исобот, рафобат, таъминот, божхона, зарбхона, фарздор, сармойадор, мулкдор, харидор, |иссадор, шартнома, омонатнома, сўровнома, бойлик, рентабеллик, беба|о, бефойда, меросхўр, судхўр, кирим, чиқим, битим, тўлов, ўлчов, мулкчилик, тежамкорлик, унумлилик, акциядорлик.*

4. Ҳозирги ўзбек тили лугат таркибида, унинг иқтисодий терминлар тизимида юқоридагидек умумтуркий, ўзбек терминлари билан бир қаторда форс-тожикча, арабча лексемалар ҳам қўлланиб келинаётир: *сармоя, давлат, тижорат, тожир, маош, мабла`, саркор, даромад, дастмоя, манфаат.*

5. Ўзбек тили иқтисодиёт терминологияси русча-байналмилал терминлар ҳисобига ҳам бойиб бормоқда: *аванс, актив, акциз, бюджет, биржа, бухгалтер, банк, баланс, бизнес, вексель, валюта, дебитор, демпинг, дотация, дилер, залм, кредит, кассир, лицензия, лизинг, менежмент, сальдо, тариф* ва бошқалар.

Баъзи русча-байналмилал иқтисодий терминлар ўзбек тилига таржима қилинди ёки муқобил варианты қўлланилмоқда: *аукцион - кимошди савдоси, бартер - айирбошлаш, бракераж - саралаш, гарант - кафил, дефицит - тафчиллик, доля - |исса, капитал - сармоя, маклер - даллол, оборот - айланма, ссуда- фарз, счет - |исоб.*

Терминларнинг бир қисми тегишли русча-байналмилал муқобилларининг ўзбек тилидаги калькаси сифатида юзага келган.

Умуман, ўзбек иқтисодиёт терминологияси мустақилликдан сўнг янги босқичга кўтарилди ва ҳар лаҳзада янги-янги терминлар юзага келмоқда.

**Омоиов Қ.
ТошДШН**

ТЕМУРНИЛАРНИНГ ТУРКНИ ТИЛИДАГИ ДАВЛАТ ҲУЖЖАТЛАРИ

Темур ва темурийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, халқаро дипломатик муносабатлар ва қонунчилик тарихи ҳамда тил

вазиятини ёритишда ўша кезлардан қолган давлат ҳужжатлари қимматли манба саналади. Айниқса, ушбу ҳужжатларнинг она тилимизда битилганлиги катта аҳамиятга эга. Улар XIV-XV асрлардаги эски ўзбек адабий тили («чиқатой туркийси»)нинг мавқени белгилашда асосли далил бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, расмий матнлар ким томонидан ва кимга, нима мақсадда йўлланаётгани, ўзининг ижтимоий-сиёсий даражаси ҳамда шунинг сингари белгилари билан фарқланиб туради. Шуларни эътиборга олган ҳолда, тадқиқотчилар ўрта аср ёрликларининг (хонларга тегишли барча турдаги расмий битигларнинг) кўпгина турларини кўрсатиб ўтади [1].

Улардан бири имтиёз ҳуқуқини берувчи ёрликлардир. Бунга: тархонлик – суд ва солиқлардан озод қилинганлик тўғрисидаги ҳужжатлар; суюргал – давлат олдидаги хизматлари эвазига бериладиган тортиқ ёрликлари; шахснинг бирор лавозимга тайинлангани хусусидаги ҳужжатлар; элчилар ва савдогарларнинг хавфсизлигини таъмин этувчи ҳужжатлар; давлатга тегишли муассасаларнинг ижарага берилиши тўғрисидаги ҳужжатлар киради.

Бундай ҳужжатлардан темурийлар даврига оидлари анчагина. Чунончи, Темурбек Тарагай ўглининг 1378 йил Хоразмда Або Муслим уругларига берган тархонлик ёрлиқи [2], Соҳибқирон Темурбекнинг 1400 йили сикноқлик Сирожиддинни шайхул-ислом мансабига тайинлаш муносабати билан берган нишони [3], Шохруҳ Мирзонинг 1422 йили Ҳиротнинг Чечактўба мавзеидаги Далхон ота мазорининг мужовури Исмоил учун битилган суюргали [4], 1467 йили Абу Саид Мирзонинг оқ кўюнлилар ҳуқумдори Узун Ҳасанга йўллаган ёрлик-мактуби [5], 1469 йили Умар Шайх Мирзонинг Маргилон бузругларидан Мир Сайид Аҳмад номига Андижонда битилган суюргали [6] шулар сирасига киради. Муҳими, ушбу ҳужжатларнинг бари эски ўзбек адабий тилида эканлиги билан аҳамиятли.

Бу ҳужжатлар устида олиб борилаётган лингвистик тадқиқотлар темурийлар даври ҳужжатчилик амалиётида расмий матн тузиш анъанаси тугал бир ҳолда шаклланишини кўрсатмоқда. Юқорида қайд этилган расмий матнлар темурийлар салтанатининг турли ҳудудларида (Хоразм, Ҳирот ва Андижонда) ҳамда турли йилларда (1378, 1400, 1422, 1469) битилган бўлувига қарамай, темурийлар қўл остидаги барча ўлкаларда ҳужжат битишнинг ягона андозаси амал қилганини кўрсатмоқда.

Темурийлар қўл остидаги ҳудудлардан топилган давлат ҳужжатларнинг услуби, стереотип жумлаларнинг умумийлиги, уларнинг тузилиши, кузатувларга қараганда, улар туркий расмий услубнинг бошлангич эмас, аксинча, ниҳоятда юксалган босқичига мансубдир. Бундан келиб чиқадиган муҳим хулоса шуки, туркий расмий услуб XIV-XV асрлардаги кўринишига етгунга қадар бир қанча лингвистик такомил

босқични ўтган. Асосийси, темурийлар даврида юзага чиққан расмий услуб қадимги кўк турк ёзувли битиглар, шунингдек, кейинги хоқонлик ва давлатлар замонида яратилган ёрликлар услубининг давомида туради; шакл ва тузилиши, ифода усуллари билан уларни тўлдиради, мукамаллик поғонасига кўтарди.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, ҳужжатчиликда ҳозирги замон ҳужжатлари учун ишлаб чиқилган ҳамма ўлчовларга [7] тарихий ҳужжатларни тушириб бўлмас, уларни ўтмиш ҳуқуқий матнларига эҳтиёткорлик билан қўллаш зарур. Бироқ, темурийлар даврининг расмий матнлари замонавий ҳужжатлар олдига қўйиладиган ана шу талаб ва ўлчовларга ҳам тўлиқ жавоб беради.

Юқорида қайд этилган матнлар темурийлар давридан қолган асл ҳужжатлар ҳисобланади. Улар давлат раҳбарларининг давлат тилида чиқараётган, юридик кучга эга бўлган фармойишларидир. Мазкур ҳужжатларнинг мамлакат ҳуқумдори номидан ўзбек адабий тилида битилганлиги муҳим. Ушбу ҳужжатларнинг мавжудлиги Темур ва темурийлар салтанатида эски ўзбек адабий тилининг ҳуқуқий мақоми давлат тили даражасида эканлигини тасдиқлайди.

XIV-XV юзйилликларда эски ўзбек адабий тилининг Маворауннаҳр ва Хуросондагина эмас, бошқа туркий элларда ҳам давлат тили вазифасида амал қилганлиги маълум. Жумладан, Олтин Ўрда ҳуқумдори Тўхтамышхоннинг 1382 йили Ҳожибекка берган тархонлик ёрлиги, Олтин Ўрда хонларидан бошқа бирови Темур Қутлуқнинг 1398 йили қримлик Муҳаммад ва унинг ўғиллари номига берган тархонлик ҳужжати, усмонлилардан Фотиҳ II Меҳмеднинг оқ қўнлилар ҳуқумдори Узун Ҳасан устидан қозонилган қалабаси шарафига 1473 йили битилган зафар ёрлиқи, шунингдек, Олтин Ўрда ва Қрим хонларининг турк султонлари II Мурод ҳамда Фотиҳ II Меҳмедга йўллаган битиг-мақтубларини қайд этиш кифоя [8]. Номи эслаган ҳужжатларнинг эски ўзбек адабий тилида («чиқатой туркийси») битилганлиги, уларнинг услуби ва ички қуруми темурийларнинг расмий битигларига айнан мос эканлиги дипломатика аллақачон тан олинган [9]. Ушбу далиллар эски ўзбек адабий тилининг ўтмишдаги халқаро мавқени белгилашда ёрдам беради.

Умуман, туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили расмий услубининг илдизлари узоқ ўтмишга эга. Бу теран илдизлар туркий давлатчилик тарихи билан чамбарчас боқлиқ; ҳужжатчилик иши – давлатчилик тарихи билан изма-из юради. Ҳар қандай давлат ўз ҳудудида иш юритиш қозғоғлари ҳамда бошқарув ишлари, қолаверса, қўшни давлатлар билан бўладиган дипломатик муносабатларнинг ўз тилида олиб борилувидан манфаатдордир. Ўзбек давлатчилиги тарихида ҳам ҳужжатчилик ишларининг кўпроқ туркий тилда олиб боришнинг сабаби ҳам шунда. Ана шу тарихий ва лингвистик жараёнлар туркий ҳужжатлар

услубининг тўла-тўқис, мукамал бир қолипда шаклланиви, туркий расмий услубининг келажак раванкига кенг йўл очиб берди.

Адабиёт:

[1] *Усманов М.А.* Термин «ярлык» и вопросы классификации официальных актов ханств Джучева Улуса//Актовое источниковедение. М. 1979. С. 243 - 244.

[2] Мазкур ёрлик факсимилига қаранг: *Мўминов И.М.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., 1993, 2- б.

[3] *Остроумов Н.П.* Жалованная грамота Темура // Туркестанская ведомости. №254, №255, 1910.

[4] *Омонов Қ. Ш.* Шоҳруҳ Мирзо нишонинг ўқилишига доир янги қайдлар // Тошкент Ислон университетининг илмий-таҳлилий бюллетени. Т., 2005, 27–29- б.

[5] *Kurat A.N.* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. Istanbul, 1940. S.116-134.

[6] *Омонов Қ. Ш.* Умар Шайх Мирзонинг уйгур ёзуви нишони хусусида // Филология янги юз йилликда: фаннинг тугун ва ечимлари. Т., 2003, 137-139- б.

[7] *Enkvist N.* Linguistic stylistics. The Hague, 1973. P. 57.

[8] *Kurat A.N.* Кўрсатилга асар. Istanbul, 1940. S. 50–115.

[9] *Kurat A.N.* Кўрсатилган асар. Istanbul, 1940. S. 4; *Гузев В. Г.* О ярлўке Мехмеда II // Тюркологический сборник 1971. М., 1972. С. 238 – 243.

Турсунова О.
СамДУ

ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТЕРМИЛАРИИГ ШАКЛЛАНИШИДА ИЧКИ ИМКОИЯТЛАРИИГ ЎРИИ ҲАҚИДА

Маълумки, ўзбек тилининг лугат таркиби шу тилнинг сўз бойлиги, лексик-семантик системаси сифатида шаклланиган, яхлит ҳодиса саналади. Лекин шуни ҳам инобатга олиш лозимки, тилимизнинг лугавий таркиби жуда мураккаб ривожланиш босқичларини бошидан кечирган. Ҳар қандай тил лексикасининг тарихий ривожланиш ва шаклланиш хусусиятларини билиш учун ўша тил лугат таркибидаги сўзларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан чуқур ўрганиш, уларнинг этимологик жиҳатдан келиб чиқиш манбасини аниқлаш лозим бўлади. Бундай изланишлар ўз навбатида ўзбек тилининг ўтмишида қайси қардош тиллар ва қардош

бўлмаган тиллар билан ўзаро муносабатда бўлганлигини аниқлаш имконини беради, тилнинг лугат таркиби, грамматик қурилишида содир бўлган тарихий ривожланиш жараёнларини илмий жихатдан тушунишга замин ҳозирлайди [1]. Бу фикрлар бевосита бизнинг тадқиқ объектимиш бўлган тарихий-ҳуқуқий атама (ТҲА)ларнинг ривожланиш босқичларини аниқлашга ҳам алоқадордир.

Маълум бир ТҲАнинг ўз қатламга ёки ўзлашган қатламга мансублигини аниқлашда конкрет шароитдан келиб чиқиб, бу ТҲАнинг шаклланиш жараёнини, қайси тилдан ўзлашганлигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Масалан: ТҲА сифатида қўлланувчи “сурон” сўзи умумтуркий бўлиб, “кучли шовқин, ховур-хувур” маъносини билдиради. Бу сўз аслида “улоқ чопишдаги қий-чув” маъносини ифодалаган (ЎТЭЛ, 309), кейинчалик унинг семантикасида ўзгариш, кенгайиш юз берди, “жанговар хайқирик” маъносида билдирувчи ҳарбий ишга оид ТҲА сифатида шаклланди (ТҲТЛ, 138). Ёки “ўн минг” маъносини билдирувчи “туман” лексемаси қадимги туркий тилда ҳам шундай миқдорни билдирган (ЎТЭЛ, 359). Кейинчалик бу лексема семантикасида кенгайиш содир бўлиб, “ўн минг аҳолиси бор ҳудуд”, “ўн минг кишидан иборат ҳарбий қисм”ни ифодаловчи ТҲА сифатида қайта шаклланди (ТҲТЛ, 153). Шунга мувофиқ, *сурон*, *туман* сингари ТҲАлар умумтуркий, ўз қатламга мансуб ТҲАлар саналади.

Шу билан бирга ўзбек тилидаги ТҲАлар тизимида шундай терминлар ҳам борки, улар ҳозирда қардош деб тушунилмайдиган икки хил системага мансуб тилларда учрайди. Масалан, *тархон*, *қурултой*, *улус*, *нуён*, *баҳодир*, *ботир*, *тўхсабо*, *тамга* каби сўзлар қадимги туркий тилда ҳам, мўгул тилида ҳам мавжуд бўлиб, улар ўша тилларда бир хил ёки бир-бирига яқин маъноларда қўлланади. Мўгул ва туркий (эски ўзбек) тиллари генетик жихатдан бир-бирига унчалик яқин бўлмаган тиллар саналгани учун [2] юқорида келтирилган сўзларни мўгул тилидан эски ўзбек тилига ёки аксинча қадимги туркий тилдан мўгул тилига қабул қилинган, деган қатъий фикрни билдириш қийин. Ана шунга мувофиқ бу сўзларни туркча-мўгулча параллеллар ёки ўртоқ сўзлар, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳозирги кунда юқорида келтирилган сўзларнинг барчаси манбаларда ТҲАлар сифатида қайд қилинган. Шунга кўра, ўзбек тили ТҲАлар тизимида ўртоқ сўзлар қатлами ёки *мўгулча-туркча лугавий параллеллар* мавжуд, деган қатъий хулосага келиш мумкин [3].

Кўп асрлар давомида туркий ва мўгул халқлари аждоқларининг ўзаро тинч ва баъзан ҳарбий-ҳуқуқий алоқада бўлиши натижасида туркий тиллар лексикасида мўгулча сўзлар ва аксинча мўгул тилида туркий сўзлар ёки икки тил учун умумий ҳисобланган лексик қатлам вужудга келган. Олимларнинг изланишлари шундан гувоҳлик берадики, мўгулча лексик бирликлар туркий тилларга, жумладан эски ўзбек тилига асосан

XIII асрдан, яъни Чингизхон бошлиқ мўгул истилочиларининг Ўрта Осиёни забт этиш вақтидан бошлаб кириб кела бошлаган [4]. Мўгул тили бу даврга келиб Олтин Ўрда ва Чигатой улусида маълум вақт давомида туркийлашиб борди, аммо шуни ҳам инобатга олиш лозимки, ассимиляцияга учраган мўгул тили бутунлай изсиз йўқлиб кетмади, бу тилнинг айрим лексик, морфологик элементлари туркий тиллар томонидан ўзлаштирилди. Йирик олтойшунос олим В.И.Рассадиннинг фикрича, Чигатой ва унинг ворислари хукмронлик қилган даврда эски ўзбек тилига юзга яқин мўгулча сўзлар кириб келган [5]. А.М.Шчербак эски ўзбек тили обидаларини текширар экан, “Ўгузнома”да қайд этилган *нукар – жангчи, навкар, жыда – найза, қурьлтай – халқ йиғини* сингари бир қатор сўзларнинг мўгул тилидан ўзлашганлигини таъкидлаган эди [6]. Келтирилган бу мўгулча сўзларнинг *нукар, жыда, қурьлтай* каби шакллари кейинчалик тилимизда ТҲАлар сифатида мустаҳкам ўрин олганлигини биз ишнинг дастлабки бобида қайд этган эдик. Бу эса энг қадимги ТҲАлар орасида мўгулча ўзлашмалар ҳам маълум миқдорни ташкил этишини кўрсатади.

Кузатишларимиз шундан далолат берадики, эски ўзбек обидалари тилида қўлланган мўгулча ТҲАларнинг кўпчилигини ҳарбий иш, маъмурий лавозим, давлат бошқаруви, суд ва кишлок хўжалиги (асосан чорвачилик)га оид сўзлар ташкил этади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиёда давлат бошқаруви, ҳарбий иш ва ҳарбий санъат ўз тараққиётининг энг юксак чўққисига кўтарилган эди. Темур давлатни бошқаришда, туман ва улусларга раҳбарлик қилишда, ўз армиясида ҳарбий интизомни мустаҳкамлашда янгича қонун-қоида ва тартиб интизомни жорий этиш билан бирга Чингизхон армиясига, давлат тузумига оид бўлган ва ўша замон учун намуна ҳисобланган маъмурий-ҳуқуқий ва аскарый тизимни олиб кирди. Натижада XIУ-ХУ асрларда эски ўзбек тилида жуда кўплаб ҳарбий қисм ва бўлинмалар, маъмурий ҳудуд, мансаб ва унвон номлари мўгулча сўзлар билан аталишда давом этди. Масалан, ҳарбий унвон, маъмурий лавозим, қурол-яроқ, қисм, ҳудуд номлари орасида *–(в)ул* ва *–л* аффикслари ёрдамида ясалган ТҲАлар семантикасидаги ўзгаришлар алоҳида эътиборга молик. Туркийшуносликда бир гуруҳ олимлар *–в(ул)* аффиксини туркий тилларга хос деб ҳисобласалар [7], бошқа бир гуруҳ тилшунослар уни мўгул тилидан ўзлашган, деган фикрни баён этадилар [8]. Шуни инобатга олиш лозимки, XI-XIII асрларда мўгул тилида бу аффикс анча сермахсул от ясовчи аффикс ҳисобланган, туркий тилларда эса *–в(ул)* аффикси анча пассив қўлланишда эди. XIУ-ХУ асрларга келиб бу аффикс туркий тилларда ҳам анча фаоллашди. Туркийшунос олим Г.Дёрфер чигатой (эски ўзбек) тили мўгул тилидан биргина *–в(ул)*

аффикси ёрдамида ясалган юздан ортиқ сўзни ўзлаштирганлигини таъкидлаган эди [9].

Алишер Навоий “Муҳокаматул лугатайн” асарыда –в(ул) аффикси ёрдамида ясалган бир қанча сўзлар ҳарбий унвон, сарой лавозимлари маъносини билдиришини таъкидлайди ҳамда хиравул, чингдавул, китпавул, янкавул, патавул, дақавул, шигавул, бакавул каби сўзларни мисол тарзидида келтиради [10].

Шундай қилиб, ўзбек тили лугавий таркибининг ажралмас қисми бўлган ТҲАлар ҳам жуда мураккаб тарихий тараққиёт жараёнини босиб ўтган. Бу муаммони кенг тадқиқ этиш тилимизнинг қадимий илдизларини аниқлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Ўзбек тили лексикологияси. Т. Фан. 1981. 55-бет.
2. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. М. Наука. 1981. С. 13-25; Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Т. Ўқитувчи. 1992. 176-б.
3. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т. Фан. 1986. 55-56-бетлар.
4. Рассадин В.И. Монгольско-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. М. Наука. 1980. – С. 7-9; Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.Л. 1962. С. 237-239.
5. Рассадин В.И. Монгольско-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. М. Наука. 1980. С. 92-93.
6. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М. 1959. С. 104-105.
7. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), М. Наука. 1966. С. 237-239.
8. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.Л. 1962. С. 128-129; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание (морфология), М. 1957. С. 132-134; Абдурахмонов Г., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Т. Фан. 1984. 65-бет; Рассадин В.И. Монгольские заимствования в алтайском языке // СТ. 1973. № 1. С. 66.
9. Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen. Bd. 1, Wiesbaden. 1963. - S. 5-7.; Дадабоев Ҳ.Вул аффикси хусусида. Тил ва адабиёт таълими. 2003. №5. 48-49-б.
10. Алишер Навоий. Муҳокаматул-лугатайн //Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, йигирма томлик. XVI. Т. Тошкент: Фан, 2000, 23-бет.

Шартли қисқартмалар:

ТҲТЛ – Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар лугати, Тошкент, “Университет” нашриёти, 2003.

ЎТЭЛ – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати, Тошкент, “Университет” нашриёти, 2000.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Раҳматуллаев Ш.
ЎЗМУ

"ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЭТИМОЛОГИК ЛУГАТИ"ГА КИРМАЙ ҚОЛГАН АЙРИМ ЛЕКСЕМАЛАР

Этимологик изоҳ лугат бойлигининг бир қисмигагина берилди. Масалан, *шила-* лексемасига этимологик изоҳ бериш зарурияти йўқ, чунки қадимги туркий тилда-ёқ ясалган бу лексема (Маҳмуд Кошқарий, Девону лукотит турк, I, 283) ҳозирги ўзбек тилига шу шаклида етиб келган ва унинг *ши-* асоси ҳамда *-ла* лексема ясовчисидан таркиб топгани аниқ кўриниб туради; бу лексеманинг бош лексик маъносида ҳам сезиларли ўзгариш воқе бўлмаган. Этимологик изоҳлашга эҳтиёж йўқ бундай лексемалар ўзбек тили лугат бойлигида талайгина.

Этимологик изоҳ бериш зарур лексемаларнинг барчасига бундай изоҳ бериш имконияти топилавермайди. Масалан, *шила-* лексемаси таркибида лексема яшаш асоси бўлиб қатнашган *ши-* лексемасига этимологик изоҳ бериш зарур, лекин мавжуд манбалардан бундай изоҳ беришга имконият топилмади, шу сабабли "Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар)" китобига ("Университет" нашриёти, Тошкент, 2000) жуда кўп шундай лексемалар киритилмай қолди. Айрим лексемаларнинг этимологик лугатга киритилмай қолиши ёки нуқсонли киритилиши бошқача сабабларга кўра ҳам воқе бўлди. Қуйида ана шундай бир неча лексемага изоҳ берилди.

1. "Ўзбек тилининг илоҳли лугати"да *тангри-* лексемаси мўғилча деб белгиланган (ЎТИЛ, II, 117), шу туфайли "Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар)" китобига кирмай қолган. Ваҳоланки бу лексема "Древнетюркский словарь"да (ДС, 544) *tāŋri-* I шаклида келтирилган ва қуйидаги тўрт лексик маъно мисоллар билан намоён қилинган: 1. небо, 2. бог, божество, 3. божественнўй, 4. повелитель, господин. К.К.Юдахиннинг "Киргизско-русский словарь"ида (КРС, 725) *теңир-* шаклида ҳам келтирилиб, икки лексик маънони: 'бог' ва 'небо' маъноларини англатиши таъкидланган; шу саҳифанинг ўзида бу лексема "*теңири-* шаклида ҳам келтирилиб, "то же, что *теңир*" деб изоҳланган. "Турецко-русский словарь"нинг 1977- йил нашрида (ТРС. 826) *Tanri-* лексемаси "бог, господин; создатель, творец. ср. Allah " деб изоҳланган.

Юқорида тилга олинган лугатлардаги изоҳлардан аёнки, *тангри-* лексемаси – туркий. Бу фикрни аввало *тангри-* лексемаси қадимги туркий тилда-ёқ кўпмаъноли бўлгани қатъий тасдиқлайди.

Бу лексеманинг *tāŋir-*, *tāŋri-* шаклларида *tāŋir-* шакли бирламчи бўлиб, *tāŋri-* охиридаги *i* қисми кейин кўшилган; икки бўғинли лексема уч

бўқинлига айлангани оқибатида туркий тилларга хос товуш ўзгариши конуниятига кўра иккинчи бўгиндаги тор овоз товуш талаффуз қилинмай кўйган (Раҳматуллаев Шавкат. Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами, "Университет", Т.: 2001, 242: 1,5; 209: (көч- + ўкқ көчүк-) + и қ көчүки- > көчки- > кочки- в.б.): *täñir-* + *i қ täñiri-* > *täñri-*. Бундай товуш ўзгариши ҳам ушбу лексема туркий эканини тасдиқлайди.

Тангри- лексемаси охиридаги *и* қисми морфемалиги шубҳасиз, лекин бу аффиксининг маъно ва вазифасини белгилаш қийин. Қадимги туркий тилда морфемаларга синкретиклик кенг миқёсда мансуб бўлган (Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами, 343). Шу жумладан *ў/и* фонемаси лексема ясовчи морфемага ҳам, шакл ҳосил қилувчи (шакл ясовчи, шакл ўзгартирувчи) морфемага ҳам ифода жиҳати бўлиб хизмат қилган (Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами, 206 – 210). *Täñir-* ҳам, *täñri-* ҳам от туркумига мансуб бўлгани сабабли *-ў/и* морфемасини от лексема ясовчи деб бўлмайди. Бу морфема билан қадимги туркий тилда феъл лексемадан (*азўр-* + *ў қ азўрў-* > *азрў-* > *айрў-* > *айри-* каби), сифат лексемадан (*қақ-* + *ў қ қақў* > *қақи-* каби) от лексема ясалгани таъкидланган-у, лекин от лексемадан от лексема ясалгани таъкидланмаган. Шунга кўра *-ў/и* морфемаси шакл ҳосил қилувчи аффикс деб баҳоланиши тўғри. Ҳақиқатда, бу морфема қадимги туркий тилда от лексемага қўшилиб, маънони кучайтириш вазифасини бажарган: (*көч-* + *ўкқ көчүк-*) + *и қ көчүки-* > *көчки-* > *кочки-* каби): *Täñir-* лексемасига қўшилган *-и* морфемаси ана шундай маънони кучайтирувчи (махсус таъкидлашни ифодаловчи) аффикс бўлган дейиш мумкин.

Ҳозирги қирғиз тилига бу лексема *теңир-*, *теңири-* шаклларида етиб келган, асосий шакл деб *теңир-* шакли таъкидланган (КРС, 725). ДСда (544), ТРСда (826), шунингдек ЎТИЛда (II, 117) бу лексема фақат *тангри-* (*teñri-*, *tenri-*) шаклларида келтирилган; демак, бу лексеманинг қирғиз тилидаги талаффуз шакли бошқа тиллардаги талаффуз шаклидан фарқли; хатто аффикс қўшилгандан кейин иккинчи бўгиндаги тор *и* товуши ҳам талаффузда сақланган. Қирғиз тилидаги бу ходиса *теңир-* бирламчи, *теңири-* иккиламчи эканини тасдиқлайди.

Бу лексеманинг маъноси ҳам лугатларда турлича таъкидланган. ДСда биринчи деб 'небо' ('осмон') маъноси, иккинчи деб 'бог, божество' ('олло') маъноси келтирилган (учинчи, тўртинчи деб келтирилган маънолар – кейин юзага келган иккиламчи маънолар). КРСда олдин 'бог' ('олло'), кейин 'небо' ('осмон') маъноси келтирилган. ТРСда 'бог' ('олло') маъноси ва шу маъно асосида юзага келган 'господин, создатель, творец' маънолари қайд этилган, 'небо' ('осмон') маъноси таъкидланмаган. ЎТИЛда ҳам фақат 'олло' маъноси *худо-*, *олло-*, *парвардигор-* лексемалари билан изоҳланган (II, 117). Кўринадики, ўзбек тилида *тангри-* – бир маъноли лексема.

Тангри- лексемасининг лексик маъно тараққиёти жисмийдан идрокий томон кечган: *tāñri*- асли 'осмон'ни англатиб, кейинроқ 'худо'ни ҳам англата бошлаган; сўнгра 'осмон' маъноси *көк*- лексемаси билан англатилиб, *tāñri*- лексемаси фақат 'худо' маъносини англатиш учун ишлатилган. Махмуд Кошқарий ўз "Девони"ида (III, 387) *tāñri*- лексемасини 'улуқ тангри' деб изохлайди, осмонни ва бошқа ҳайбатли нарсаларни бу лексема билан номлашни қоралайди, *tāñri*- лексемасини фақат оллонинг номи сифатида ишлатишни тўғри деб билади. Ҳақиқатда, ДСда келтирилган *aj tāñri*-, *jaşin tāñri*-, *tāñri tāñrisi*- каби бирикмалардан аёнки, *tāñri*- лексемаси – от лексема, кўпхудолилик термини бўлиб, яккаю ягона яратганни тан оладиган ислом дини қабул қилинганидан кейин *олло*- (шунингдек форсий *худо*-) лексемаси ишлатилиб, *tāñri*- лексемаси истъомолдан чиқа бошлаган. Ҳозирги ўзбек тилида *тангри*- лексемаси деярли ишлатилмайди.

2. Туркий *ўтик*- лексемаси "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"га бу лексемани русча деб қараш оқибатида киритилмаган, ваҳоланки Д.Н.Ушаков лугатида (Толковый словарь русского языка, IV, 1926), Н.М.Шанский, В.В.Иванов, Т.В.Шанскаяларнинг "Краткий этимологический словарь русского языка" лугатида (М., 1961, 353) *утиог*- лексемаси туркий деб таъкидланган. Бу лексема "Ўзбекча-русча лугат"да ҳам йўқ (Тошкент, 1988). "Русча-ўзбекча лугат"да (Тошкент, 1984) *утиог*- лексемаси келтирилиб, "*м.р. -а* дазмол" деб изоҳланган, демак, русча лексема деб баҳоланиб, эроний *дазмол*- лексемаси билан таржима қилинган. Ўзбек тилининг изоҳли лугатига *ўтик*- лексемасидан ясалган *ўтикла*- феъли ҳам ўз-ўзидан киритилмаган.

Ўтик- лексемаси туркий экани аён бўлганидан кейин бу лексемани *ўт*- ('олов') лексемасидан *-лик* аффикси билан ясалган деб изоҳлаш пайдо бўлди. Асли *ўтик*- лексемаси "Девон"да *отўк* шаклида юмшоқ товуш ҳарфи билан ёзилган (I, 99); 'олов' маъносини англатадиган лексема эса *от* шаклида қаттиқ товуш ҳарфи билан ёзилган (I, 78), демак, *ўтик*- лексемаси 'олов' маъносини англатадиган *от*- лексемасидан эмас, бошқа лексемадан ясалган.

"Девон"да *отиди* феъли келтирилиб, 'дазмол қилди' маъносини англатиши айтилган, мисол таркибида бу феъл 'силликлади' деб тўғри таржима қилинган (III, 268). "Девон" асосида *ўтик*- от лексемаси қадимги туркий тилда 'силликла-' маъносини англатган *оти*- феълидан *-к* аффикси билан ясалган деб изоҳлаш тўғри. Бунда *-к* аффикси кўшилиши билан очиқ бўгин ёпиқ бўгинга айланиб, иккинчи бўгиндаги *i* товуши *у* товушига алмашган; ўзбек тилида биринчи бўгиндаги *у* товуши *о* (*ў*) товушига алмашиб, шунинг таъсирида иккинчи бўгиндаги *у* товуши *и* товушига алмашган: *оти* + *к* → *отўк* → *отик* (*ўтик*). "Ўзбек тилининг этимологик лугати"да (2000, 491) бу лексеманинг "Этимологический

словарь тюркских языков"га суяниб (I, 555) *öt* + *ük* тарзида изоҳлангани тўғри бўлиб чиқмади.

Аслида *öti-* феъли охиридаги *-i* ҳаракат такрорини ифодаловчи аффикс бўлиб, бу лексемани (*öt* + *i*) + *κ* > *ötük* → *отик* (*ўтик*) тарзида уч қисмдан таркиб топган деб изоҳлаш лозим; ҳаракат такрорини ифодалайдиган *-i(u)* аффикси ҳозирги ўзбек тилидаги *шимми-*, *силки-* феъллари таркибида ҳам қатнашади (Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами, "Университет" нашриёти, Тошкент, 2001, 209).

Аён бўладики, *öti-* феъли *öt-* феълининг 'бир нуқтадан ҳаракатланиб, бошқа нуқтани ишгол қил-' маъносидан ясалган бўлиб, бош маъносида 'олд ва орқа томонга кўп марта ҳаракат қил-' маъносини англатган, 'силлиқла-' маъноси ана шу бош маънодан ўсиб чиққан.

3. Ўзбек тилининг изоҳли лугатига *қирқа-* лексемаси русча деб киритилган, *метин-* лексемасига айнан (синоним) дейилган (I, 387); *метин-* лексемаси бош маъносида 'қаттиқ ерларни қазिश, тош кесиш учун ишлатиладиган учли чўкич ёки теша' деб таърифланган (I, 460). *Қирқа-* лексемаси асли туркий бўлиб, "Девон"да *кэркі* шаклида келтирилган, 'ўрок, ранда' деб изоҳланган (I, 405); К.К.Юдахиннинг "Киргизско-русский словарь"ида ҳам бу лексема туркий деб қаралиб, *керки* шаклида келтирилган, 'тесло' (мисол таркибида 'топорик') деб изоҳланган (379); "Турецко-русский словарь"нинг 1977- йилги нашрида бу лексема 'колун (топор)' деб изоҳланган (534).

Демак, туркий *керки-* лексемаси рус тилига товуш жиҳатидан мослаб *қирқа-* шаклида ўзлаштирилган ва ўзбек тилининг изоҳли лугатига шу шаклида русча деб киритилган; натижада ўзбек тилининг изоҳли лугатидан туркий *керки-* лексемаси ўрин олмаган. Эътиборсизлик оқибатида бу туркий лексема "Ўзбек тилининг этимологик лугати"га ҳам русча *қирқа-* шаклида киритиб юборилган (210).

4. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"га *сувлук-* лексемаси киритилиб, маъноси 'юганнинг от оқзига солинадиган металл қисми' деб таърифланган (II, 80). Шу лугатнинг ўзида *сўлиқ-* II лексемаси ҳам келтирилиб, "*с.т.* сувлук" деб изоҳланган (II, 96). Демак, айни бир лексема лугатга икки шаклда киритилган, шулардан *сувлук-* адабий шакл деб, *сўлиқ-* сўзлашув шакли деб баҳоланган.

Сувлук- шакли тарихан лексемашакл таркибида овоз товушлар уйғунлиги амалда бўлган даврда *-луқ* аффикси билан ясалган; *сўлиқ-* шакли эса анча кейин ўзбек тилида *в* товуши талаффуз қилинмай қўйиб, биринчи бўғиндаги *у* товуши *о(ў)* товушига, шунинг таъсирида иккинчи бўғиндаги *у* товуши *и* товушига алмашуви билан юзага келган деб ўйлаш хато.

Ушбу лексема ясовчисининг *-луқ* шакли бир неча лексема таркибида ҳозирги ўзбек тилига етиб келган: *тузлуқ-*, *қуллуқ-* каби (Қўнгуоров Р., Тихонов А. Ўзбек тилининг чаппа лугати, Самарқанд, 1968, 236), лекин бир неча лексемалар таркибида *-лиқ* шаклига алмашган: *оқлиқ-*, *суяқлиқ-* каби (Шу лугат, 189).

Ушбу лексеманинг ясашида асос бўлган қисмнинг *сув-* ва *су-* шаклларида қайси бири аслига мос деган сўроқ тугилади.

"Девон"да бу лексема *су-* (*суді*) шаклида келтирилиб, *бойун суді* мисоли таркибида 'бўйсунди, итоат қилди' деб изоҳланган (III, 266). Шу саҳифанинг ўзида *су-* лексемаси яна бир марта *йунг суді* мисоли билан келтирилиб, 'юборди' деб изоҳланган. Солиҳ Муталлибов "Девон"га тузган "Индекс"ида буларни *су-ді I*, *суді II* деб фарқлаган; ваҳоланки лексема битта бўлиб, асли 'бер-' маъносини англатган, бошқа-бошқа бирикмалар таркибида фарқли таржима қилинган. "Девон"да бу феъл лексема *сун-* шаклида (ўзлик шакл ясовчиси қўшилган ҳолда) ҳам келтирилиб, 'сунди, берди' деб тўғри изоҳланган (II, 37).

"Девон"да бу лексеманинг (*су-*) охири арабча вов ҳарфи устига замма ҳаракатини кўйиб ёзилган (III, 266), шу лексеманинг *сун-* шаклида эса вов ҳарфи ёзилмай, замма ҳаракатининг ўзи ёзилган; ҳар икки ёзув асосида ҳам бу лексема таркибида *в* товуши бор дейиш мумкин эмас.

Демак, Махмуд Кошқарий замонида *су-* лексемаси ва унинг *сун-* ўзлик шакли мустақил бирлик сифатида ишлатилган; ҳозирги ўзбек тилига бу лексема номустақил ҳолда, *бўйсун-* (< бўйин сун-) лексемасининг таркибий қисми сифатида етиб келган [Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар), 2000, 75].

Асли бош лексик маъноси 'бер-' бўлган *су-* лексемаси кўчма маънода 'итоат қилдир-' маъносини англата бошлаган; *сулуқ-* от лексемаси *су-* лексемасининг ана шу кўчма маъносидан *-луқ* аффикси билан ясалган; овоз товушлардаги лаб оҳангдорлиги ўз кучини йўқотган ҳозирги ўзбек тилида *сўлиқ-* шаклида талаффуз қилинадиган бўлган. *Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар, от бошига иш тушса, сўлиқ билан сув ичар* ҳикматли ибораси таркибида бу лексема *сўлиқ-* шаклида қатнашади, Қафур Қулум бу лексемани худди шу шаклида ишлатган (Ўзбек тилининг изоҳли лугати, II, 96). Бу лексеманинг тарихан ишлатилган шакли *сулуқ-* бўлиб, *сувлуқ-* шаклида ёзилиши хато; бу хатолик юқорида келтирилган ҳикматли ибора таркибидаги *сув-* лексемасининг таъсирида юз бергандир. Бу лексеманинг *сўлиқ-* шакли ҳозирги ўзбек тилига мансуб, уни сўзлашув тилига эмас, балки адабий тилга хос деб баҳолаш тўғри, чунки бундай талаффуз ҳозирги адабий талаффузга айнан мос.

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да бу лексеманинг *сувлуқ-* тарзида (*в* товушини хато равишда қўшиб) ёзилгани мени чалғитди. Изоҳли лугатда бу лексемага берилган маъно таърифи етарли эмаслигини айтиб ўтиш

лозим: Юганнинг бу қисми отни бошқаришга (тўхтатишга, чап ёки ўнг томонга буришга) хизмат қилиши маъно таърифига киритилганида эди, бу лексеманинг товуш таркиби хато ёзилмас эди.

5. "Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар)"да *иссиқ I*, *иссиқ II* лексемаларига берилган изоҳ етарли эмаслиги шу лугат асосида "Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами" асари ёзилганидан кейин ошкор бўлди. ЭСТЯдаги (I, 668-670) изоҳлардан аён бўладикки, қадимги туркий тилда 'харорат кўтарил-' маъносини англатувчи *ис-* феъли ва унинг *ўс-* қаттиқ овоз товушли талаффуз шакли ҳам, шунингдек 'харорат' маъносини англатувчи *ис-* оти ва унинг қаттиқ овоз товушли *ўс-* талаффуз шакли ҳам мавжуд бўлган. Қадимги туркий тилда-ёқ ушбу лексемалар таркибидаги юмшоқ ва қаттиқ овоз товушларига монанд равишда *-и* аффикси ва унинг *-ў* талаффуз шакли билан *иси-* || *ўсў-* феъли ва оти ясалган (Девон, III, 270; Древнетюркский словарь, 213). Кўпчилик туркий тилларга, шу жумладан ҳозирги қирқиз тилига бу лексемалар қаттиқ овоз товушли *ўсў-* шаклида етиб келган (Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь, 939). Қадимги туркий тилда-ёқ *-г* аффикси ва унинг *-қ* талаффуз шакли билан *исиг-* (Девон, I, 102) ва *-ўсўқ* лексемаси (ДС, 220) ясалган. ДСда *исиг-* лексемасига жуда кўп манбалардан, *ўсўқ-* шаклига эса фақат бир манбадан мисол келтирилган. Туркий тилларнинг кейинги тараққиёт босқичида бу лексемалар *ўсўқ-* шаклида талаффуз қилина бошлаган (ЭСТЯ, I, 670). Ўзбек тилида ҳам бу лексемалар аввал *ўсўқ-* шаклида талаффуз қилинган, кейинчалик *с* товуши қатланган, сўнгра *қ* товуши *қ* товушига, *ў* товушлари *и* товушларига алмашган: *ўсў-* + *-қ қ ўсўқ-* > *ўссўқ-* > *иссиқ-* (Икки бўқинли лексемалар таркибида консонант товушнинг қатланиши махсус ўрганилиши керак). Юқоридаги изоҳлар асосида ҳозирги ўзбек тилидаги *иссиқ-* I, *иссиқ-* II лексемаларининг пайдо бўлишини от лексема сифат лексемадан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан дейиш нотўғри экани аён бўлди. Бу ердаги омонимия туркий тилларнинг илк тараққиёт босқичига мансуб ҳодиса – лексемалардаги туркум синкретизми ҳодисаси асосида изоҳланиши лозим.

6. "Ўзбек тилининг этимологик лугати"нинг II жилдига ("Университет" нашриёти, Тошкент, 2003) *шоқул-* лексемасининг киритилмай қолишига бу лексема изоҳли лугатда туркий деб қаралгани ва туркий манбалар асосида бу лексемани изоҳлаш учун маълумот топилмагани бўлди. Бир ўзбек тилшуноси ўзаро суҳбатда бу лексемани *шо-* ва *қул-* лексемаларига ажратиб, қуйидагича шарҳлади: "Тарозининг икки палласи ҳам тенг бўлмас экан, бири шо бўлса, бири қул бўлар экан; шунинг учун ҳам ўзбек тилида тарози *шоқул* деб аталган экан; бу сўз этимологик лугатингизга киритилмабди". Бу икки лексемадан қўшма лексема тузилишига ишонмадим. Лугатларни яна бир марта кузатсам, *шоқул-* лексемаси арабча экани аён бўлди.

Бу арабча лексема асли *ṣāqūlun* шаклига эга бўлиб (Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, М., 1976, 412), ўзбек тилига чўзиқ *ā* товушини *ā* товушига, чўзиқ *ī* товушини *u* товушига алмаштириб қабул қилинган *ṣāqūl-* → *shāqul-* (*шоқул-*); 'ўлчади' маъносини англатадиган *ṣaqala* феълининг (Юқоридаги лугат, 412) I боб мажҳул сифатдоши бўлиб (Иброҳимов Н., Юсупов И. Араб тили грамматикаси, I жилд, Тошкент, 1997, 148), араб тилида 'тик йўналишдаги текисликни ўлчашда ишлатиладиган бинокорлик асбоби' маъносини англатади (русча *отвес*); ўзбек тилига шу бинокорлик асбобининг номи сифатида қабул қилинган (Изоҳли лугат, II, 427). Бу лексема 'тарози' маъносини англатиши изоҳли лугатда таъкидланмаган, бундай маъно *шовун-* лексемасида ҳам келтирилмаган, демак, *шоқул-* лексемаси 'тарози' маъносини англатади дейишга асос йўқ.

Усманхўжаев А., Тўраханова М.
Тошкент

ШАРҚДА ТИББИЙ ЛУГАТЛАР ТУЗИШ ТАРИХИДАИ

Шарқ Ислом олами олимларга нақадар бой бўлгани каби фаннинг турли соҳаларига оид асарларга ҳам шу қадар серобдур. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлғамалар хазинасида 60 мингдан ортиқ қўлғам ва 40 мингга яқин тошбосма асарларнинг сақланиши ҳам фикримизга далил бўла олади. Бу асарлар араб, форс, ўзбек, урду, озарбайжон, татар, қозоқ, уйгур тилларида бўлиб, улар тафсир, ҳадис, тарих, табобат, адабиёт, риёзиёт, илми нуҷум, зироат, кимё ва бошқа фанларга бағишланган.

Уламо ота-боболаримиз араб, форс ва туркий тилларнинг нахву сарфи (грамматикаси)га оид ҳам ўнлаб асарлар ёзиб қолдирганлар. Айниқса улар лугатшунослик соҳасида самарали ижод қилганлар. Шарқшунослик институтининг қўлғамалар хазинасида қадимда тузилган юзлаб лугатлар сақланмоқда. Мисол тариқасида Беруний тузган кўп тилли «Ас-Сайдана», («Фармакогнозия»), араб тилида тузилган «Ал-Мунжид», «Қомус ал-муҳит», «Қомуси Фирузободий», «Суроқ ал-лугат», «Латойиф ал-лугат» каби изоҳли лугатларни кўрсатиш мумкин. Форс тилида тузилган «Гиёс ул-лугот», «Чирогий хидоят», «Бурҳони қотий», «Мунтахаб ул-лугат», «Фарҳанги Жаҳонгирий», «Шамс ул-лугат», туркий тилда битилган Шамсиддин Сомийбекнинг «Қомусул-аълум» каби изоҳли лугатлар илм аҳллари орасида машҳур бўлган. Маҳмуд Кошгарий «Девону луготит турк» асарининг эса туркий тиллар соҳасида тузилган лугатларнинг энг сараси эканлиги ҳаммага маълум ва машҳурдир. Бошқа

қардош халқларнинг тилларида ёзилган ўнлаб лугатларнинг номларини ҳам санаб ўтиш мумкин.

Қадимда тузилган лугатларга назар ташлайдиган бўлсак, уларнинг айримлари Қуръони Карим ва ҳадисларда ишлатилган истилоҳларни тушунтиришга багишланганини, айримлари эса тасаввуф истилоҳлари шарҳига оид эканликларини кўриш мумкин (Бобур авлоди Доро Шукуҳнинг 130 жилдли «Сафинатул-авлиё» лугати). Бундан ташқари, айрим машҳур шоирларнинг «Хамса» каби асарларига ёки газаллар девонларига тузилган лугатлар ҳам учрайди. Кўпгина лугатлар эса умумий бўлиб, ўз ичига барча соҳага оид сўзларни қамраб олади. Бундай лугатлар, юқорида таъкидлаганимиздек, юзлаб тузилган бўлса-да, бироқ табобат соҳасига оид лугатлар жуда кам ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилган лугатларнинг барчасида касалликларнинг ҳамда ўсимликларнинг номлари қайд этилган бўлса-да, бироқ улар тарқок ҳолда берилган.

Табобатга багишланган лугатларга келсак, бундай лугатлардан ҳозирча бизга маълум бўлгани Ибн Синонинг устози Абу Мансур ал-Ҳасан ибн Нуҳ ал-Ҳумрий томонидан тузилган лугатдир. Ал-Ҳумрий Х асрнинг бошларида тугилган бўлиб, 999 йилда Бухорода вафот этган. Унинг табобатга оид 8 та асар ёзгани маълум бўлиб, шулардан бири «Китоб ат-танвир фи-л-истилоҳот ат-тиббий» («Тиббий истилоҳни равшан тушунтириш китоби») деб аталади. Бу лугат XVI асрда Исмоил ибн Муҳаммад Юсуф Табиб томонидан «Ҳалл ул-асомий» («Тиббий номларни тушунтириш») ном билан форс тилига таржима қилинган.

XVI асрда Ҳиротда яшаган Юсуф ибн Муҳаммад ат-Табиб ал-Ҳаравий «Жавоҳир ул-лугот» («Сўз жавоҳирлари») номли табобатга оид катта ҳажмли асар ёзган. Кейинчалик уни бир мунча қисқартириб, «Баҳр ул-жавоҳир» («Гавҳарлар денгизи») номи билан атади. Сўнгги лугат Ҳиндистонда нашр қилинган. Мазкур табибнинг шогирди Юсуфий ибн Муҳаммад эса табобатга оид кўплаб асарлар ёзди. У аввал Бобурнинг сарой табиби, кейин эса Муҳаммад Ҳумоюннинг муншийси вазифасида ишлади. Юсуфий шеър билан тибга оид «Фарҳанги арабий ба форсий» («Арабча-форсча лугат»), сўнгра «Фарҳанги ҳиндий ба форсий» («Ҳиндча-форсча лугат») тузди.

XVII асрда бобурийлардан Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида яшаган Нуриддин Муҳаммад Абдуллоҳ ҳам тибга оид «Алфози адвийа» («Даволар номи, лафзлари») деган лугат тузиб, даволар номини алифбо тартибида баён қилди. XVIII асрда Муҳаммад Акбар томонидан тузилган лугат ҳам тиббий истилоҳларни ўз ичига олади. Бундан ташқари, табобатга багишланган бошқа бир қанча лугатлар ҳам бизгача етиб келган бўлиб, афсуски уларнинг муаллифлари ким эканлиги номаълум.

Юқорида зикр этилган тиббий лугатларнинг кўпчилиги араб ва форс тилларида бўлиб, ўзбек тилида тибга оид лугат жуда кам топилади.

Бундай хайрли ишни амалга ошириш ватандошимиз, тошкентлик табиб Боситхон ибн Зоҳидхон зиммасига тушди. Тўлиқ исми Боситхон ибн Зоҳидхон ибн Муҳаммад Содикхон Шоший бўлган бу табиб 1878 йилда Тошкентда табиб оиласида дунёга келди. Етти ёшидан бошлаб отасидан табобатни ўрганди ва натижада етук табиб, мохир таржимон ва иқтидорли шоир даражасига кўтарилди. Боситхон Ибн Синонинг «Қонун» асари асосида икки жилддан иборат «Қонун ал-мабсут» («Кенгайтирилган Қонун») ёки «Қонуни Боситий» («Боситхон Қонуни») номли асар ёзди. У мазкур асарни ёзишда юнон ҳамда Шарқ ислом оламидаги табибларнинг барча асарларидан фойдаланди. Мазкур асарнинг икки жилди мустақиллик йилларида Тошкентда нашр қилинди.

Боситхон ибн Зоҳидхон ва унинг акаси Ҳомидхон ибн Зоҳидхон «Қонун ал-мабсут» асарида учрайдиган тиббий истилоҳларни йиғиб, алоҳида китоб тайёрлади ва уни «Истилоқот ал-атиббо фи интифоъот ал-аҳиббо» («Дўстлар фойдаланиши учун тузилган тиббий истилоҳлар») ёки қисқача «Фарҳанг ал-мабсут» («Кенгайтирилган лугат») деб аталади. Лугат 1944 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, унда барча тиббий истилоҳлар (касалликлар, ўсимликлар, тибда ишлатиладиган асбоблар ва бошқалар) алифбо тартибда келтирилган. Муаллиф бу лугатни ўз асарига суяниб тузган бўлса-да, бироқ у табобатдаги барча истилоҳларни ўз ичига қамраб олганини кўриш мумкин. Лугат асосан тиббий истилоҳларни кенгайтириб тушунтиришга бағишланган бўлишига қарамай, ундан бошқа соҳа намояндалари ҳам бемалол фойдаланишлари мумкин. Зеро, муаллиф ҳар бир истилоҳни тиббий нуқтаи назардан баён қилиш билан бирга, унинг адабиёт, тарих, фикр ва тасаввуфий маъноларини ҳам очиб берган.

Қисқа қилиб айтганда, ватандошларимиз Боситхон ибн Зоҳидхон ва Ҳомидхон ибн Зоҳидхон мазкур лугати билан ўзбек халқига катта хизмат қилдилар ва биринчилардан бўлиб эски ўзбек тилида тиббий лугат яратдилар.

Биз замон талабидан келиб чиқиб, «Ўзбек халқ табобати атамалари изоҳли лугати»ни баҳоли қудрат нашрга тайёрладик. Мақсадимиз дунёнинг жуда кўп кутубхоналарида, жумладан мамлакатимизнинг қўлёзма жамғармаларида халқимизнинг ўрта аср шароитида яратган тиббиётга хос меросининг ажойиб намуналарини ўрганишда мутахассисларга қўл келадиган бир имконият яратиш эди.

Табобатга оид қўлёзмаларни ўрганиш соҳасида эришилган муҳим ютуқларни қайд этиш билан бирга, шу соҳада бажарилиши лозим бўлган долзарб вазифалар мавжудлигини ҳам тан олиш керак.

Машгулотларимиздан яна биттаси шуки, тибга оид адабиётларнинг аксарияти ўз даврида араб алифбосида ёзилган. Аммо у даврларда араб

графикасидаги алифбога асосланган имло қоидалари тартибга солинмаганлигидан тиббий кўлёмалар имлоси жуда хилма-хилдир, айрим сўзлар-атамалар бир неча шаклларда учрайди. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг "Ал-Қонун" китобининг араб алифбосидаги асл нусхаси ҳар қанча уринишларга қарамай европа тилларига шу вақтгача таржима қилинган эмас. Европа тилларига таржима қилинганлари эса фақат лотинча таржимасидан ағдарилган. Грунер ва Шохларнинг далолат беришича, лотинчага ағдаришда қилинган хатолар европа тилларига қилинган таржима китобларида ҳамон қайтарилиб келинмоқда.

Ўзбек тили давлат мақомини олиши шарофати билан юқорида келтирилган камчиликларни, биров бўлса ҳам камайтириш мақсадида биз муаллифлар тиббиётга оид араб-форс ва қадимги ўзбек сўзлари асосида тайёрланган «Ўзбек халқ табobati атамаларининг изоҳли лугати» "Ал-Қонун" китобларини ўқиб тушунишга ҳам қалит вазифасини бажаришидан умидвормиз.

Кейинги йилларда тиббиётнинг айрим соҳалари бўйича русча-ўзбекча, баъзан русча-лотинча-ўзбекча изоҳли лугатлар яратила бошланди. Бунга тиббиётнинг назарий ва амалий соҳаларида кўпгина йирик олимлар, тажрибали профессор-педагоглар ва шифокорларнинг фаол иштироки туфайли муваффақ бўлинди. Лугат тузиш осон масала эмаслигига қарамай, республикамизда ўзбек тилида тиббиёт терминлари изчил ишлаб чиқилмаганлиги учун 1993 йилда 68 б.т.дан иборат «Русча - лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли лугати» яратилди. Мазкур лугат тиббиёт соҳалари бўйича лугатлар тайёрлашда шу кунгача асос бўлиб келди.

Бошқа фанлар қатори тиббиёт фани ва амалиёти ҳам доимо ривожланиб боради. "Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли лугати" яратилганлигига 15 йил тўлганлиги, ушбу давр мобайнида 1000 дан зиёд янги тиббий ва тиббий психологияга ҳамда ҳамширалик ишига оид сўзлар, янги терминлар кириб келганлиги муносабати билан, замонавий услубда янги тиббий изоҳли лугатларни нашр қилиш зарурати пайдо бўлди. Бу масалани ижобий ҳал қилиш тиббиёт институтлари ва коллежлари талабалари, илмий ходимлар, кутубхоналар учун ўта долзарб масала бўлиб қолди.

Буни инобатга олиб, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг «Тиббий атамаларнинг янги авлодини яратиш» тўғрисидаги 9 август 2006 йилдаги 347-сонли буйруғига биноан 20 000га яқин тиббий терминлар, тушунчалар ва бирикмалардан иборат «Қатта изоҳли тиббий лугат» тайёрланди. Бу лугатнинг яратилиши кенг омма орасида тиббий таълимотни тарқатишда, тиббий маданиятни ўрнатишда муҳим аҳамиятга молик тарихий воқеа бўлади деб ўйлаймиз.

Доснанов О.
Иукусский ГИИ,
Доснанова Д.
Ташкент

ОИЫТ СОСТАВЛЕИИЯ СЛОВАРЕЙ И ВОИРОСЫ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Теория лексикографии изучает тексты словарей в рамках истории культуры какой либо страны, устанавливает характер преемственности между ними, характер влияния одних словарей на другие, условия заимствования и усовершенствования словарной информации.

Для лексикографии очень важно понятие традиции как национальной, так и мировой. В истории лексикографии наблюдаются закономерности, подобные закономерностям развития литературы, искусства, культуры и науки. В теории лексикографии должен учитываться принцип историзма, принцип развития.

Основным вопросом теории лексикографии является вопрос о типах словарей. Типы словарей выделяются в четырех взаимосвязанных системах координат: лингвистической, психологической, социологической и семиотической.

Если учесть указанные обстоятельства, то в результате всестороннего исследования языковых особенностей каракалпакского народа ученым языковедам представилась уникальная возможность проследить и некоторые стороны языка, его отношение к другим тюркоязычным народам.

Однако, в деле осуществления упомянутых нами задач, определенная доля принадлежит и диалектной лексике. Ибо словарное богатство живого народного языка сохраняется в течение нескольких тысячелетий, пополняясь новыми словами и более расширяя свою сферу употребления в широком масштабе.

С вышеуказанными вопросами органически связана и другая важная задача –составление различных типов словарей литературного языка, а также ДС (диалектологический словарь) диалектов и говоров каракалпакского языка.

Ценность составления ДС и других словарей без сомнения дает толчок для дальнейшего обогащения лексики современного каракалпакского литературного языка и разрешения насущных проблем истории родного языка; он во многом помог и научным сотрудникам, которые составили и издали в 80 х и 90-х годов XX столетия четырехтомный «Толковый словарь современного каракалпакского языка»..

Однако плановый и систематический сбор материалов для ДС каракалпакского языка был начат с конца 1959 г., то в последующие годы силами научных сотрудников отдела словарей и терминологии ИЯЛ им Н.Давкараева Каракалпакского Отделения АН РУз в результате диалектологических экспедиций на территории республики и за её пределами. В соседних областях Узбекистана, Туркменистана, Казахстана и РФ обнаружены огромные фактические материалы по языковым особенностям каракалпаков указанных регионов.

Проведенные анализы материалов привели нас к выводу, что они служат большим арсеналом для истории и диалектологии родного языка, исторической морфологии, лексики, фонетики и синтаксиса, а их факты научным критерием научно-исследовательских работ отдельных сотрудников указанного Отдела .

Научные работники данного подразделения начав свой первый опыт с составления ДС отдельного региона (Краткий ДС Муйнакского говора каракалпакского языка (1962), Краткий ДС Тахтакупырского говора каракалпакского языка (1965) приступили к выполнению Краткого (1969) и большого ДС каракалпакского языка (1975).

В результате таких кропотливых работ каракалпакские диалектологи выпустили из печати «Большой диалектологический словарь каракалпакского языка» (авторы ДС. Насыров, О. Доспанов), охватывающий в себе свыше 6000 слов), (Нукус, изд-во «Каракалпакстан», 1983).

Кроме указанного, коллективом научных сотрудников Отдела были завершены в рукописном виде и подготовлены к изданию «Большой каракалпакско-русский словарь (свыше 50 тысяч слов), «Большой русско-каракалпакский словарь» (свыше 50 тысяч слов) и т.д.

Если диалекты и говоры определенного языка имеют свои фонетико-морфологические и лексические значения по сравнению с литературным языком, то здесь более четко бросаются в глаза только лексические значения, отличающиеся по своим характерным признакам от остальных. Как раз этот фактор и берется за руководство в деле создания ДС.

Таким образом, сбор и подбор фактических данных для ДС, их систематизация дадут много ценного в деле изучения диалектной лексики каракалпакского языка, а также в выяснении значений некоторых слов, имеющих непосредственное отношение к антропонимии, топонимике, этническим названиям и др.. в раскрытии их этимологии с научной точки зрения.

Некоторые материалы по ДС каракалпакского языка имеются в труде проф. Н.А. Баскакова «Каракалпакский язык» (т, I материалы по диалектологии. Тексты и словарь М., 1951). В нем примеры северного (по классификации Н.А. Баскакова северо – восточный) и южного (по

классификации Н.А. Баскакова юго-западный) включены в ДС в алфавитном порядке.

Следует отметить, что до появления этого исследования начиная с 30 годов XX столетия, на территории Каракалпакии с целью сбора богатейших материалов по диалектам и говорам каракалпакского языка побывали многие русские ученые. В результате этого в свет выходят труды проф. С.Е. Малова и проф. Е.Д. Поливанова. В деле составления ДС материалы их работ служили богатейшим арсеналом.

Кроме этого, работа Н.А. Баскакова оказала нам большую помощь в сборе материалов и определения принципов ее составления, в деле фронтальной проверки богатых фактов, собранных ранее и теперь непосредственно относящихся к устному разговорному языку народа и является самым необходимым исследованием.

Отметим, что этот ценный труд оказал определенную помощь и диалектологам, специалистам, занимающихся в области региональной лексикографии в тюркоязычных республиках в разработке некоторых теоретических и практических вопросов создания ДС

Следует заметить, что в них использованы различные новые источники, появившиеся за последние годы, всесторонне показана динамика развития каракалпакского общенародного разговорного и литературного языков.

Например, «Каракалпакско – русский словарь», отличающийся по объему и содержанию от аналогичного словаря, изданного в 1958 году в Москве, включает значительное количество слов лексического состава современного каракалпакского литературного языка. В нем нашли отражение различные новые термины, вошедшие в язык в связи с развитием экономики, культуры, науки и техники за последние годы и в начале XXI века.

Огромным вкладом в каракалпакскую лексикографию явилось и издание «Толкового словаря каракалпакского языка» (в четырех томах), который включил свыше 35000 слов словарного состава каракалпакского языка, с XVIII по XX вв, начиная от произведений Жиен жырауа до К.Рахманова, являющийся большим событием в научной и культурной жизни народа.

В настоящее время по оценке специалистов данное издание Толкового словаря пользуется огромным спросом среди массового читателя и он превратился в настольную книгу всех тех, кто интересуется историческими путями развития словарного состава и фонда родного языка.

В результате опыта составления и подготовки, а также издание их в печати лексикографы, занимающиеся этим ответственным и кропотливым делом пришли к выводу, что изучение фундаментальных трудов русских

ученых и тюркологов-лексикографов, усвоение структуры лексикографических работ и принципов их составления дадут много ценного в деле успешного решения актуальных теоретических и практических вопросов, связанных с созданием различных толковых, двуязычных, диалектологических и других типов словарей.

В процессе работы над ними и в дальнейшем желательна изучение богатого опыта создания таких трудов узбекского, азербайджанского, татарского, башкирского, казахского, чувашского языков, в первую очередь русской лексикографии.

Несомненно, тщательное ознакомление, изучение и всесторонний анализ словарей, выпущенных на этих языках, с их структурой и принципами построения во многом способствует делу повышения их качества.

В заключении отметим, что перед каракалпакскими лексикографами стоят большие и ответственные задачи в деле составления различных типов одноязычных, двуязычных, толковых и ДС, а также учебных словарей и обобщение опыта их составления, разработка актуальных проблем литературной и диалектной лексикографии каракалпакского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Денисов П.Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. М. «Русский язык». 1978. С. 26
2. Баскаков Н.А., Доспанов О.Д. Инструкция для составления каракалпакско-русского словаря. Нукус. 1983.
3. Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги. 1-т. Нукус. 1982; 2-т., Нукус. 1984. 3-т Нукус. 1988, 4-т. Нукус. 1992
4. Доспанов О.Д. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус. 1980.

**Иафасов Т.,
Иафасов Ш.
Қарши ДУ**

ТОПОНИМИК ЛУГАТ

Ўзбек номшунослигида топонимик лугатлар нисбатан кам. З.Дўсимов, Х.Эгамовнинг «Жой номларининг қисқача изоҳли лугати» (1977), С.Қораевнинг «Географик номлар маъносини биласизми?» (1970), «Географик номлар маъноси» (1978), Х.Ҳасановнинг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (1965), «Ер тили» (1977), «Географик номлар сири» (1985), ушбу сатрлар муаллифининг «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати» (1988) топонимик лугатлар намуналари ҳисобланади.

Сўнги лугатда регионал жой номлари изоҳланган, асосан Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳудудига хос топонимлар лисоний шарҳланган. З.Дўсимов, Х.Эгамов, С.Қораев, Х.Ҳасановларнинг лугатларида эса Ўзбекистоннинг ҳозирги, қисман тарихий топонимларига лисоний жиҳатдан изоҳ берилган, изоҳлаш мумкин бўлган топонимларгина танлаб олинган.

Топонимлар халқ ҳаёти билан узвий боғлиқлиги, халқнинг ижтимоий, иқтисодий, ишлаб чиқариш, маданий, маънавий, рухий турмушини акс эттирганлиги боис топонимик лугатлар муҳим илмий, амалий, тарихий, маърифий аҳамиятга эгадир. Шунинг учун турли хил мақсадлар ва тамойиллар асосида топонимик лугатлар яратиш мумкин: 1. Изоҳли. 2.Имло. 3.Терс. 4.Микротопонимлар. 5.Талаффуз, 6.Чет эл топонимлари. 7.Танлама. 8.Тарихий топонимлар. 9.Бадиий асарлардаги топонимлар лугатлари. Булардан ташқари, республика ёки вилоят (бир неча вилоят)лар бўйича ҳудудий ойконимлар, гидронимлар, оронимлар лугати ҳам тузиш мумкин.

Зикр қилинган лугатлар орасида энг аҳамиятлиси, илм, ҳаёт, халқ учун кераклиси топонимик изоҳли лугатдир. Изоҳли топонимик лугат, айниқса, таълим тизими учун зарур. Бу тур лугат тарихий, замонавий топонимлар, ўзга мамлакатлар жой номлари асосида тузилиши мақсадга мувофиқ.

Изоҳли топонимик лугат республика ёки вилоятлар, йирик ҳудуд-воҳа, водий бўйича тузилгани маъқул. Унинг лексикографик тамойиллари, фазилатлари қандай бўлмоқи лозим?

1. Изоҳланиши лозим топонимлар танланиб, топонимик сўзлик тузилади. Микротопонимик лугат жой номи сифатида лисоний шаклланган барча топонимларни қамраб олгани боис номларни танлаш ва саралаш зарурати бўлмайди.

2. Топонимнинг ареали кўрсатилади, бу ном бир неча вилоят ё туманда бир хил шаклда такрорланса, ўша вилоят ё туман номи кўрсатилади. Барча ҳудудга хос номларнинг манзили кўрсатилмаса ҳам бўлади.

3. Топоним қандай тур объект (аҳоли маскани-ойконим, сувлоқ-гидроним, ер юза шакллари-ороним) номи эканлиги уқтирилади.

4. Топонимларда ҳудудийлик, шевавийлик, кўптиллиликнинг акс этиши хос бўлгани боис номнинг кўпчиликка маъқул шакли танланади. Маҳаллий шакл халқ нуткида қатъий бир шаклда қўлланаётган бўлса, объектлар турли ҳудудларда бўлса, ҳар бирига алоҳида мақола ёзилади: Жартепа, Яртепа, Ёртепа.

5. Топонимга тузилган мақолалар изоҳли ва ҳавола тарзида бўлади. Изоҳли мақолада топоним асосидаги лексема ва морфемаларнинг барча лисоний-нолисоний хусусиятлари изоҳланади. Энг аввало

топонимнинг ўз ё ўзлашма қатламга мансуб лисоний бирликлардан ташкил топганлиги аниқланиб, уларнинг тилдаги қадимий ва ҳозирги маънолари, товуш таркиби қиёсланади. Қиёс асосида номнинг азалий шакли тикланади, лексема ё морфеманинг қайси маъноси объектнинг номланишида асос бўлганлиги белгиланади. Номинацион мотив топонимнинг маъносини англашда асос саналади. Номинацион мотив кўпинча нолисоний таомил билан танланади. Нолисоний таомил номланган объект (жой)нинг номловчилар ҳаётидаги ижтимоий қиймати билан белгиланади: Октепа номли тепаликлар кўп, асосан шаҳар худудида, яланг майдонларда, тоғ этакларида учрайди. Оқ лексемаси жой номларида ранг тури маъносини англамайди. Ҳар хил жуғрофий муҳитдаги Октепа номларида оқ лексемаси фарқли маъноларга эга. Оксарой, Оккудук, Оксув (Оқдарё), Оққишлоқ каби номларда ҳам маънолар ўзгача. Ҳар бир жойнинг номланиш мотиви ҳар хил. Оқ лексемасининг ҳозирги маънолари билан номларни изоҳлаб бўлмайди, қадимий маънолар номларда сақланиб қолган.

Изоҳли мақолада нима учун жой шу тил бирликлари билан аталган, номланиш учун тил бирликлари кўп-ку, деган саволга жавоб топилиши лозим. Бунинг учун лугат тузувчи тил бирликларининг апеллятив лексика сатҳидаги маъносини ҳисобга олган ҳолда уларнинг ономастик лексика сатҳидаги маъносига асосланиб номнинг изоҳини яратиши лозим. Қизкўрган, Қизқалъа (ойконим) ва Қизариқ, Қизбулоқ (гидроним), Қизтепа, Қирққиз, Учқиз (ороним) номлари таркибида қадимги туркий қуз (тоғнинг қуёш нури тушмас томони, терскай) мавжуд. Қуз лексемаси топонимларнинг уч турида уч хил маънога эга.

Ўзлашма ва тарихий топонимларда такрорланадиган лугавий ва морфологик бирликлар мавжуд: -кент (-канд, -ганч), -кат (-қат), -метан, -ман (-мон), -дувон, -жон (-шон, -гон), -дак, -ди (-диз, жиз, -жиза), -об (-оф, -иф, -уф), -кеш (-киш, -каш, -қаш, -қош), -руд (-рўд), қиз, кўл, қул, қўл, тим, обод, работ, ровут, сарой, тахта, ховар, қат, калок, гузар, қия, ёна, ёрма, камар, камар...

Топонимик индикатор вазифасини бажарувчи бирликларнинг қадимий лисоний хусусиятларини дастлабки ном таркибида тўлиқ баён қилиш маъқул, сўнги номларда эса қисқа изоҳ етарли.

Топонимик лисоний изоҳ ижтимоий мотив билан боглиқ тарзда бўлиши лозим. Ижтимоий мотив-даврий, ўзгарувчан бўлади. Ҳар бир даврнинг ўзига хос ижтимоий мотиви бўлади. Номловчиларнинг хўжалик тури, тарзи, касб-кори, жойга муносабати ижтимоий мотивни белгиловчи омил ҳисобланади. Лугат тузувчи ана шу ҳолатни топа билиши зарур. Изоҳда эса шу ҳолат ифодаси акс этган бўлиши лозим.

Ҳавола мақола товуш, морфема таркибида ўзгариш бўлган номларга тузилади.

ТОПОНИМИК КУЗАТИШЛАРДА ЛЕКСИКОГРАФИК МЕТОДЛАР ХУСУСИДА

Топонимика фанининг тақдири ва тараққиёти маълум маънода лексикографик ишлар билан чамбарчас боғлиқ. У ўз муаммоларини ҳал этишида, ўз ютуқларини оммалаштиришда ҳамيشа лексикографик тадқиқотлар натижаларига мурожаат қилиб келган ёки, аксинча, улар учун материал вазифасини ўтаган.

Туркий халқларнинг, хусусан ўзбек халқининг бой илмий-иждодий меъросида лугатларнинг алоҳида мавқега эга бўлиб келганлиги тарихдан маълум. Шунинг учун ҳам топонимик-этимологик кузатишларда уларга мурожаат қилишга табиий равишда эҳтиёж сезилади.

Топонимика ва лексикография ўртасидаги муносабатларни икки йўналишда кузатамиз. Биринчи жиҳат - топонимиканинг лексикографияга боғлиқлиги масаласи. Бу боғлиқликда ҳам яна уч ҳолат кўзга ташланади.

Биринчидан, топонимлар этимологиясини беришда турли даражадаги лугатлардан фойдаланиш. Бунда, энг аввало, лингвистик, географик ва тарихий лугатлар кўзда тутилади. Ана шундай ўта муҳим тарихий-илмий-лингвистик манбалардан бири Махмуд Кошгарийнинг “Девону луготит турк” асари бўлиб ҳисобланади. Бу борада махсус кузатишлар олиб борган В.Махпиров “Девону луготит турк”да туркий топонимлар” номли мақоласида қўйидагиларни қайд этган: “Девон” муаллифи географик номлар таркибида қўлланувчи бир қатор сўзларнинг маъносини очиб берган эди. Унинг топонимлар қўлланилиши ва келиб чиқиши ҳақида айтган мулоҳазалари кўпинча у ёки бу топонимнинг маъносини аниқлашда ягона ишончли манба бўлиб хизмат қилади [6,34].

Ҳ.Ҳасанов “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” (Т.,1965) асарида кизиқарли бир факт тўғрисида маълумот беради: “Венгриялик олим Армений Вамбери (1832-1913) Ўрта Осиёга махфий равишда саёҳат қилиб, чигатой, уйгур тилларида асарлар ёзади. Унинг саёҳатномаси ва “Бухоро тарихи” китоби ҳам бор. Лекин географик номларга атаб ёзган махсус лугати ҳануз кўпчиликка маълум бўлмаётган келди, холбуки европалик шарқшунос ва географлар ёзган лугатлар орасида бу энг мукамал, ўрганишга ва ҳатто илмий текширишга лойиқ географик-филологик асардир.

“Марказий Осиёнинг географик номлари” деб сарлавҳа қўйилган ва 2 босма листдан сал ортигроқ бўлган бу асар қисқача кириш сўзи билан

бошланган. Лугат алфавит тартибида бўлиб, 600 тача ном ва термин берилган.

Терминлар икки хил - жой номлари таркибида учрайдиган турдош сўзлар ва этнонимлар. Сўз маъноси айтилиб, шу сўз кўшилган номлардан мисоллар келтирилади. Масалан: *Ала*- “ола, була”. Қор қоплаганлиги учун *ола-була* бўлиб кўринади. *Олатов*, *олакўл* ва б. *Вулак*- “булоқ, чашма”. *Қорабулоқ*, *Қизилбулоқ*, *бурун*, *бутоқ*, *бўз*, *давон*, *жар*, *эски*, *ички*, *қоқ*, *кўш*, *кориз*, *кўк*, *кичи*, *хўжа*, *янги* ва ҳақозо сўзларга шу тахлит изоҳ берилган” [11,35].

Бу каби нодир манбалар фанимиз тарихида етарли даражада топилади.

Иккинчидан, топонимик тадқиқотлар натижаларини оммалаштиришда лексикографик усулдан фойдаланиш, бошқача айтганда, турли характердаги топонимик лугатлар тузиш. Жаҳон тилшунослиги тажрибасида бу каби лугатлар мавжуд.

Уларнинг айримларини эслатиб ўтамыз. Масалан, В.А.Никоновнинг “Краткий топонимический словарь” (М., 1966), Э.М.Мурзаевнинг “Краткий топонимический словарь Синьцзяна // В кн.: “Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии” (М., 1966), Н.Коков ва С.О.Шахмурзаевнинг “Балкарский топонимический словарь” (Нальчик, 1970), Г.Гайджарининг “Топонимические названия гагаузов” // “Гагаузско- русско-молдавский словарь” (М., 1973), Е.Койчубаевнинг “Краткий толковый словарь топонимов Казахстана” (Алма-Ата, 1974); “Словник гидронимов Украины” (Киев, 1979), О.Т.Молчановнинг “Топонимический словарь горного Алтая” (Горно-Алтайск, 1979), Ф.Г.Гарипованинг “Татарстан гидронимлари сузлеге” (Казан, 1984) каби лугатлар шулар жумласидандир.

Ўзбек тилшунослиги ҳам бу борада маълум тажрибаларга эга. С.Қораевнинг “Тошкент топонимлари” (Т., 1991), “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” (Т., 2005), Б.Ўринбоевнинг “Жиззах вилояти топонимлари” (Жиззах, 1992), “Асрлардек барҳаёт номлар” (Самарканд, 2003), З.Дўсимов ва Х.Эгамовларнинг “Жой номларининг қисқача изоҳли лугати” (Т., 1977) каби асарлари ана шу топонимик лугатлар сирасига киради.

С.Қораевнинг “Географик номлар маъносини биласизми?” (Т., 1970), “Географик номлар маъноси” (Т., 1978), унинг П.Гуломов ва Р.Раҳимбековлар билан ҳамкорликда тузган “Географиядан изоҳли лугат” (Т., 1970) асарларини ҳам ҳеч иккиланмасдан топонимик лугатлар каторига кўшиш мумкин. Чунки топонимик ва географик лугатларнинг лексикографик жиҳатдан ўз мақсад ва вазифалари, структурал алоҳидаликлари, материал камрови ва худудий кўлами ҳамда уларнинг

талқини нуктаи назаридан маълум фарқларга эга бўлишидан қатъий назар бу лугатлар моҳият эътибори билан топонимик лугатлардир.

З.Дўсимов ва Х.Эгамовларнинг “Жой номларининг қисқача изоҳли лугати” (Т., 1977) га ёзилган “Сўз боши”да жой номларини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида қисқача фикр юритилган ва шундан сўнг алфавит тартибда жой номларининг изоҳи берилган. Унда 732 та топонимнинг маъноси берилган бўлиб, собиқ иттифоқ давридаги барча ҳудудни қамраб олган. С.Қораевнинг “Географик номлар маъносини биласизми?” (Т.1970), Б.Ўринбоевнинг “Асрлардек барҳаёт номлар” (Самарқанд, 2003) каби лугатларида ҳам ҳудудий чегараланиш ва изчиллик кўзга ташланмайди.

Бир караганда турли географик жиҳатдан турли ҳудудларга жойлашган манзиллар изоҳи берилиши, номларнинг бир тартибда келтирилмаганлиги камчиликдай сезилиши мумкин. Биз бунга бошқача муносабатдамыз. Номларнинг турли жойлардан олиниб изоҳланишининг илмий аҳамияти бор. Улар турли тиллардаги ва турли географик нуқталардаги топонимларни лингвистик жиҳатдан қиёсий ўрганишга қулай ва илмий жиҳатдан аҳамиятлидир. Айниқса, турли топоасос, топоформантлар ҳамда топоиндекаторларни бошқа тиллардаги ана шундай лингвотопонимик воситалар билан қиёсий ўрганишда ушбу лугат қулай қўлланма бўлиб хизмат қила олади. Бу лугатлар этимологик нуктаи назардан илмий-амалий аҳамиятга эгадир.

Учинчидан, топонимик тадқиқотларни бошлашдан аввал тўпланган материалга лексикографик ва статистик ишлов бериш мақсадида сўзликлар ва терс лугатлар яратиш. Афсуски, ўзбек тилшунослигида бу борада биронта ҳам иш қилинган ва нашр этилган эмас. Ваҳоланки, таниқли топонимист А.В.Суперанская ўзининг қатор ишларида топонимик тадқиқотларда лугатлар тузишнинг аҳамияти ҳақида сўз юритган [В.А.Бушаковнинг “Қрим топонимиясида қишлоқ ва қалъаларни ифодаловчи терминлар” номли мақоласида ҳам бу фикр эслатиб ўтилади.Қаранг: 2,28-36.].

Ю.Н.Караулов тезаурус сўзининг ассоциатив-дивергент алоқасини компакт тарзда умумлаштирар экан, лексик тизимни яхлит ҳолда тасаввур қилишга ва идеал даражада тушунишга яқинлаштиради, деган фикрни айтган эди [4.19].

В.А.Никонов “Кавказда ономастик тадқиқотларнинг аҳволи ва вазифалар” мақоласида грузин топонимистлари Ш.Т.Апридонидзе ва П.Н.Макалатиалар грузин топонимларини терс лугатини тузганлиги ҳақида маълумот беради [Қаранг: 5,107].

Тўғри, айрим тадқиқотчилар ўз кузатишларининг бирмунча мукамал бўлишини таъминлаш мақсадида мавзу доирасида топонимларни тўплаган, баъзилари уларни ўз диссертацияларига илова

тариқасида келтирган ва х.к. Масалан, С.Қораев ўз номзодлик диссертациясини ёзишда Ўзбекистонда 1926, 1939 ва 1959 йилларда аҳолини рўйхатга олиш мақсадида тузилган аҳоли пунктлари рўйхати ҳамда проф.С.Иброҳимов бошчилигида иккинчи жаҳон уруши йилларида ЎзРФА Тил ва адабиёт институти олимлари томонидан тўпланган 10.000 га яқин картотека фондидан истифода этганлиги, С. Наимов Бухоро вилоятидан 2576 та ойконим, А. Туробов Самарқанд вилоятидан 2610 та этнотопоним, О. Бегимов Жанубий Ўзбекистон худудидан 2500 та эроний катламга мансуб топоним, А.Аслонов Шофиркон тумани худудидан 1139 топоним тўпланганлиги ҳақида ахборот беради [Бу ҳақида яна қаранг: 1,7-8].

Топонимика соҳасида ёзилган диссертацияларни хронологик жиҳатдан олиб қараганимизда таҳлил этилаётган топонимлар рўйхатини тузиш, имкониятига қараб, уларни диссертацияларга илова қилиш кейинги ўн йилликларнинг маҳсулидир. Бу эса топонимика соҳасини ўрганишга лексикографик-статистик методнинг аста-секинлик билан кириб келаётганлигидан далолат беради.

Амалга оширилган бу ишларни ҳали талаблар даражасида, деб бўлмайдди. Лексикографик-статистик метод, лугатлар тузиш ва ундан кузатишлар жараёнида самарали фойдаланиш ҳар қандай матнни ўрганишда бўлгани каби макро ва микрохудудий топонимлар тадқиқи таомилга кириши лозим. Ана шундагина, ишнинг бир ўрнида таъкидлаб ўтганимиздек, далиллар ишончли, хулосалар асосли бўлади.

Биз кузатишлар объекти қилиб олинган маълум бир худудда дала ишлари олиб борилиб, ундаги барча топонимик бирликлар ипидан игнасиғача рўйхатга олинсагина ҳамда ана шу рўйхат асосида худудий топонимик лугат тузилгандан кейингина тадқиқот ишларига киришиш мақсадга мувофиқ деган фикрдамиз. Фақат мана шу йўсинда ишлаш кутилган илмий самарани беради.

Иккинчи жиҳат, лугатлар тузишда топонимик тадқиқотлар эришган натижалардан фойдаланиш. Қомусий, изоҳли, этимологик, географик лугатлар яратишда ана шу усул самарали бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб, топонимик кузатишлар олиб боришда масаланинг ана шу жиҳатларига эътибор қаратилсагина, тадқиқотлар бирмунча мукамал ва илмий бўлади.

Адабиётлар

1. *Аслонов А.* Шофиркон туманининг микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: филол. фан. номз. ... дис.автореф. Т. 2005. 7-8-бетлар.
2. *Бушаков В.А.* Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // Советская тюркология, 1985. 2.

3. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. Т. 1977.
4. *Караулов Ю.Н.* Общая и русская идеография. - М. 1976.
5. *Никонов В.А.* Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа // Вопросы языкознания. 1975. 4.
6. *Махтиров В.* Тюркские топонимы в “Дивану лугатит турк”// Советская тюркология. 1983. 1.
7. *Ўринбоев Б.* Асрлардек барҳаёт номлар. Самарқанд. 2003.
8. *Қораев С.* Географик номлар маъноси. Т. 1978.
9. *Қораев С.* Географик номлар маъносини биласизми? -Т.1970.
10. *Қораев С., Фуломов П., Раҳимбеков Р.* Географиядан изоҳли лугат.- Т., 1970.
11. *Ҳасанов Ҳ.* Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т., 1965.

Қурбонов Т.
СамДУ

БАДИЙ АСАРЛАР ТИЛИ ЛУГАТИИИ ТУЗИШ ТАЖРИБАСИДАИ

Лексикография тарихининг кейинги юз йилига назар ташланса, яратилган лугатларнинг деярли барчасида лугатчиликда ҳукмронлик қилган аъёнлар сақланиб қолганлигини кузатиш мумкин. Бу аъёна изоҳли лугатларда ҳам, икки тилли лугатларда ҳам, кўлёзма лугатларда ҳам кўринади. Кўлёзма лугатларни нашр эттириш, янги лугатлар яратиш ва лугатчилик тарихини илмий тадқиқ этганда ҳам лексикографик аъёнларга амал қилинаётганлиги қайд этилади.

Лугатчиликнинг кейинги даврларига келиб янги типдаги лугатларнинг яратилиши жараёнида аъёнлардан чекиниш, лугат мақолаларини янгича изоҳлаш ҳолатларини ҳам кузатиш мумкин. Ўзбек лугатчилик тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Маҳмуд Қошгарийнинг «Девону луготит турк»идан ҳозирги кунгача яратилган лугатлар тилимизнинг бебаҳо хазинаси саналади. Ўтмиш лугатшунослари лугат тузишда ўзига хос усул ва тамойилларга амал қилганлар. Улар сўзларни шарҳлаш ва изоҳлашда сўзнинг таг маъноларини очишга, сўзнинг семантик таркибига алоҳида эътибор бериш каби масалаларни устун кўйганлар[13:6]. Бу аъёна ҳозирги лугатчиликда ҳам амалий ёрдам бермоқда. Яратилган лугатларнинг бири иккинчисига ўхшамайдиган, оригиналлари ҳам бор.

Илмий адабиётларда лугатчилик тилшуносликнинг муҳим таркибий қисми, соҳаси ҳисобланиши ва у лексикологиянинг ажралмас бўлаги эканлиги айтилади[1,289]. Бунда жон бор, чунки лексикада тилнинг лугат

таркиби, сўз маъноси, истеъмол даражаси, шакл ва мазмунга бўлган муносабатлари ўрганилади.

Ўзбек лугатшунослигининг ХХІ асрга келиб, бу соҳада жуда катта ютуқларга эришилганлигини кўриш мумкин. Филологик лугатлар сирасига кирувчи яратилган икки тилли, имло, изоҳли, терминологик, соҳавий лугатлар бугунда халқимизга жуда катта тил хазинаси сифатида хизмат қилмоқда. Бу кунга келиб лугатшунослик соҳасида янги-янги лугатлар майдонга кела бошлади.

Бадиий асарлар тилининг лугатини яратишда ҳам тилшунослигимизда маълум тажриба тўпланмоқда. Ҳозирги кун талабларига жавоб бериш мақсадида ўзбек тилшунослигининг лугатшунослик соҳасида бадиий асар, мумтоз адабий манбаларнинг тил хусусиятларини ўрганиш борасида бир мунча илмий тадқиқотлар майдонга келди. Бундай тадқиқотлар бугунги кун ўзбек тилшунослиги талабларига жавобан умумназарий хулосалар беради, лугатшуносликнинг келажакдаги истиқболи, равнақи, тадрижий тараққиётини белгилашда муҳим роль ўйнайди [Қаранг: 2:3:4].

Лугатлар тузилаётганда ундан маълум мақсад кўзланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир яратилган лугат маълум даражада бири иккинчисидан фарқ қилади. Барча лугатларни умумий бирлаштириб турувчи битта муҳим белги - бу тилимизда истеъмолда бўлган ёхуд бадиий матнда ишлатилган сўзларнинг жамланмаси (у изоҳли ёки таржима, этимологик ёки лексикографик тадқиқ бўлиши мумкин) – хазина вазифасини бажаришдир. Шунинг учун ҳам яратилган ҳар қандай лугат бебаҳо саналади.

Бадиий асар ёки бадиий матн тилининг лугатини яратишда дунё лугатчилигида катта ишлар амалга оширилган. «А.С.Пушкин асарлари тили лугати» (1956), «Гёте лугати» (1966), «Т.Шевченко тили лугати» (1964), «Адам Мицкевич тили лугати», «Абай тили лугати» кабилар шулар жумласидандир. Ўзбек лугатчилигида бу сингари лугатларнинг яратилиши узок тарихга бориб тақалади. Алишер Навоий ҳаётлигидаёқ унинг асарлари тилига багишланган «Бадое ул-лугат», «Чор девон»и асосида «Лугати Навоий» яратилган эди. Бир оз кейинроқ «Абушқа» лугатининг ҳам тузилганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бугунги кунда «Навоий тили лугати»(1972), «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати» (4 томлик, 1983-1985) каби лугатлар яратилди. Бадиий матн тили лугатини яратишда янгича тамойил ва янгича усул – бадиий асарлар ёки матнлар тилининг сўзлигини яратиш, конкордансини тузиш сингари тажрибалар ҳам амалга оширилмоқда. Р.Қўнгуоров, С.Каримовларнинг «Зулфия поэзияси тили лугати» (1981) анна шундай лугатлар сирасига киради. Мақсуд Шайхзода, Усмон Носир, Саид Аҳмад сингари ёзувчилар

асарлари тилининг лугатини яратиш борасида ҳам айрим ишлар олиб борилаётганлиги ҳақида ҳам маълумотларимиз бор.

Бадиий асар ёки бадиий матн тилининг частотали лугатини яратишда ҳам лугатчилигимизда бир мунча ишлар амалга оширилган. С.Ризаевнинг «Ўзбек болалар адабиёти тилининг частотали лугати» (1980), Д.Ўринбоева ва У.Умрзоқовнинг «Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали лугати» (2006), Д.Ўринбоеванинг «Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали лугати» (2006) кабилари бу соҳада бажарилган ишларнинг яхши намуналари деб ҳисоблаш мумкин.

Бадиий асарлар тилининг лугатини яратишда биз ҳам айрим ишларни амалга оширишга ҳаракат қилдик. Биз яратаётган лугат бадиий асарлар тили лугатига багишлаб яратилган лугатлардан бир оз фарқ қилади. Биз бу борада мавжуд тамойиллардан бир оз чекинган ҳолда бошқачароқ йўл тутдик.

Яратилаётган лугат «Пиримкул Қодиров тарихий романлари тили лугати» деб номланади ва унга ёзувчининг «Юлдузли тунлар. Бобур», «Хумоюн ва Акбар», «Она лочин видоси» тарихий романлари материаллари асос қилиб олинди.

Лугатни тузиш қуйидагича амалга оширилди. Китобдаги мавжуд матн сканер ёрдамида компьютерга киритилди. Компьютерга киритилган матн китоб матни билан солиштириб чиқилди ва хатолари тузатилди. Матндаги ҳар бир сўзформа белгиланган дастур асосида ажаратилди. Сўзформаларни ажратишда ажратиб ёзиладиган қўшма сўзлар (**аихор бўйи, оқ йўл, шоду хаидои**), жуфт сўзлар (**тониар-гутар, урф-одат, остии-устуи, кесатиб-иетиб**), кўрсатиш ва бўлишсизлик олмошлари (**маиа бу, аиа шу, аиа у, ҳеч ким, ҳеч иима**) инобатга олинди. Киши исмлари, топонимлар ҳам киритилди. Шундан сўнг топонимлар ва киши исмлари умумий матндан ажратиб олинди ва алфавит тартибида алоҳида-алоҳида жойлаштирилди. Матндаги қолган сўзлар алфавит тартибида берилди. Романларнинг матнлари компьютерга алоҳида - алоҳида киритилди ва ҳар учаласида ҳам юқоридаги тамойилга амал қилинди.

Лугат беш қисмдан иборат бўлиб, унинг тузилиши қуйидагича:

I. Лугатнинг «Кириш» қисмида унинг тузилиш ва ундан фойдаланиш тартиби, таркиби, лугат мақоласининг тузилиши, топонимлар ва киши исмларининг маъноси, тушинилиши қийин бўлган сўзлар изоҳи, иллюстратив материалларнинг берилиши, манбалар ва уларнинг қисқартмалари ҳақида маълумот берилади.

II. Романда қўлланилган сўзлар конкорданси. Бунда сўзларни беришда бир хилдаги сўзформаларнинг биттаси олиниб, улар қайд этилган саҳифалар келтирилди. Сўзформадан сўнг қавс ичида унинг қайси қатламга тегишли эканлиги кўрсатилди. Китобларнинг сўзлиги алоҳида-

алоҳида тартибга келтирилгандан сўнг, мавжуд компьютер дастури ёрдамида бир жойга жамланди ва алфавит тартибида берилди.

Масалан, **авлод** [а] – Б: 258,395,430; ҲА:218,317,324; ОЛВ: 146,211. **Або**[а], **навоҳи**[а], **улуфа**[а], **табл**[а], **мусоҳиб** [а], **сахҳоф** [а], **миз**[ф-т], **нишои** [ф-т], **дахана**[ф-т] **хуфия**[ф-т), **шабиўш**[ф-т] ,**улус**[мўг.], **мегажи** [мўг.].

Сўзларнинг қайси тил қатламига тегишли эканлигини белгилашда мавжуд лугатлардан фойдаланилди. Шунингдек, ўзимизнинг бу борадаги илмий мушоҳадаларимизга ҳам таяндик. Сўзлар конкордансини беришнинг амалий томонларидан бири шуки, у ёки бу сўз ҳақида фикр юритаётганда, ушбу сўзнинг матндаги маъносини аниқлашда, сўзнинг изоҳини беришда фойдаланиш мумкин. Чунки лугатда шу сўз қўлланилган саҳифалар қайд этилган ва сўз ишлатилган матнни топиб олиш осондир. Конкорданс, яъни сўзлик келгусида частотали лугатлар, чанпа лугатлар, изоҳли лугатлар тузиш учун материал сифатида хизмат қилади.

III. Романларда қўлланилган киши исмларининг изоҳли лугати берилди. Бу қисмда ҳар бир исмнинг этимологик изоҳи келтирилади. Масалан: «**Абдуллатиф**» – арабча ясама сўздан шаклланган бу эркаклар исми форсий ва туркий тилларда қадимдан кенг қўлланиб келмоқда. Арабча ясашишдаги ушбу сўзда «**абд**» – (банда, қул) ва «**латиф**» мустақил сўзлари мавжуд бўлиб, у кўп маъноли сўз сифатида «ёқимли; гўзал, чиройли; мулойим, юмшоқ» семалари билан фаолдир.

Атоқли исм шаклида «**Абдуллатиф**» Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида ва XV асрда яшаб ижод этган Жомий тилида ҳам учрамайди[5]. Аммо, араб тилидан форсий тилларга ўзлашган антропоним ўзбек тилида ҳам эркак исми (номи) вазифасида қўшма от, унинг таркибидаги «**латиф**» эса яна «**Лутф+шодлик**», «**Лутф+илло**», хотин-қизлар номи (исми) бўлиб, «**Лутфия**», «**Латоф+ат**» ясашишларида қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам фаол: «*Абдимўмин худди отасига қарши қилич қайраган темирйизода Абдуллатифга ўхшаб фақат олти ой подшо бўлди*» («АД», 510-бет).

Араб тилида сўз бирикмаси «**абд ал-латиф**» – худонинг хушхулқ бандаси» кўринишида мавжуд.

IV. Топонимик жой номлари лугати. Бу бўлимда романларда қўлланилган топонимик жой номларининг лексикографик ва этимологик изоҳи берилди. Масалан: **Ахси**. Тарихда катта шаҳар бўлиб, Умаршайх мирзо салтанатининг маркази бўлган. Ахси кўргонида Умаршайх мирзо истиқомат қилган. Ахси тарихий манбаларда Ахсикат тарзида берилди ва Фарғона водийсининг қадимий шаҳарларидан биридир. Муг тепалигидан топилган сугд ҳужжатларида (VIII) у тилга олинган [6,81].»Худуд ул-улум»да «Ахсикат – Фарғона пойтахти, амирлар ва вазирлар қароргоҳи»

дейилади [7]. Ахсикат ҳақида Истахрий [8], Ибн Ҳавқал [9], Муқаддасий [10] маълумот берганлар. Ахсикат XVI асрдан сўнг хароб бўлган. Ҳозирда эса шаҳар харобалари Эски Акси деб юритилади. Бу жой Наманган вилояти Наманган тумани Акси қишлоғи ёнида [11]. Тарихда бу шаҳарнинг номи бошқача юритилгани ҳақида ҳам айрим маълумотлар бор. Балазурий асарида Хшикат шаклида берилади. Ахсикат (Хшикат) сугд тилида «Оқ шаҳар» деган маънони беради [12].

V. Романларда қўлланилган тушинилиши қийин (кўхна ва тарихий) сўзлар лугати. Маълумки, романлар воқеалари узоқ ўтмишда, яъни XV-XVI асрларда бўлиб ўтади. Ёзувчи давр тили колорити ва руҳини сақлаб қолиш максадида ўша давр тили учун муҳим бўлган сўзларни ишлатади. Бу сўзлар бугунги китобхон учун архаик ва тарихий сўз бўлганлиги боис маъноси унчалик тушунарли бўлмайди. Лугатда романларда қўлланилган тушинилиши қийин бўлган сўзлар изоҳли лугати алоҳида алфавит тартибда берилди. Масалан:

Або- жун матодан тикилган калта енглик устки кийим.

Анба – ананаснинг бир тури.

Арб – миллиард.

Дакана–хотин-қизлар бошига ўрайдиган ёки бошига ташлаб юрадиган харир рўмол.

Даруга - шаҳар ҳокими.

Ёғоч – масофа ўлчови, бир ёқоч тахминан ўн олти чақирим.

Жете – чингизийларга нисбатан камситилиш маъносида ишлатилган сўз, босқинчи, талончи демакдир.

Жиба - зирҳли ҳимоя, жанг кийими, совут.

Илгор – кўшиндан олдин юрувчи ва уларнинг хавф-хатарсиз ҳаракатини таъминловчи кичик тўда (отряд).

Кабо - аслзода аёллар киядиган узун енгли устки кийим, камзулга ўхшаш.

Кўҳак - 1) кичик тоғ, 2) ҳозирги Зарафшон дарёсининг эски номи.

Лавзина – бодом кўшиб ишланган ширинлик.

Мавкаб - подшоҳ ва унинг барча аъёнлари, яқинлари.

Бадиий асарлар тили лугатини шу тартибда тузиш учун катта меҳнат талаб қилинади. Сўзлар лугатнинг юқорида қайд этилган қисмлари бўйича алфавит тартибда ташлаб чиқилгандан сўнг, унинг 2-5-қисмларини изоҳлашда тадқиқотчининг илмий фаразлари, мушоҳадалари, фикрларидан ташқари жуда кўп манбаларни кўриб чиқишга тўғри келади. Айниқса, топонимларнинг изоҳини бериш бир оз қийинчилик тугдиради.

Топонимик номлар, киши исмлари, кўхна ва тарихий сўзлар изоҳларини беришда, топонимика бўйича яратилган асарлар, лугатлар,

арабча-русча ва русча-арабча лугат, энциклопедик лугатлар, «Фарҳанги забони тожики», «Гиёс ул-лугот», «Ўзбек тилининг изоҳли лугати», «Туркча-русча лугат», «Этимологический словарь тюркских языков», тарихда яратилган қўлёзма лугатлардан фойдаланилади.

Бу сингари лугатлар ўзбек тилшунослигида хали тузилган эмас. Шунинг учун ҳам бу лугат дастлабки тажриба сифатида яратилмоқда. Лугатнинг илмий ва амалий аҳамияти катта бўлади, деб ўйлаймиз.

Адабиётлар

1. Ўзбек тили лексикологияси.-Тошкент: Фан, 1981.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати.- Тошкент: Университет, 2000.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами.-Тошкент: Университет, 2001.
4. Дадабоев Х. Тарихий ҳарбий терминлар лугати.- Тошкент: Университет, 2003.
5. Иброҳим Амирзода... «Лугати мухтасари «Шоҳнома». – Душанбе, 1992, 18-бет; Амон Нуров. Фарҳанги осори Жомий. – Душанбе, 1983, жилд I, 19-бет.
6. Согдийские документы. Вып. 1, 81-б.
7. «Худуд ул-улум», 9 б, 24 а варақ.
8. Истахрий. АГК, 1,333,335-б.
9. Ибн Ҳавқал, АГК, II, 392- 393-б.
10. Муқаддасий. АГК, III.
11. Қораев С. Географик номлар маъноси.-Тошкент: Ўзбекистон, 1978.
12. Боголюбов М.Н., Смирнова О.И. Согдийские документы. Вып. III. С.101.
13. Ҳамидов З. Лугатшунослик тарихи ва қўлёзма лугатлар(XV-XIX аср қўлёзма лугатлар таснифи).-Тошкент: Адолат, 2004.34-б.

**Иброҳимов А.
ТДШИ**

ЧАСТОТАЛИ ЛУГАТ ВА КОЙКОРДАИС ЯРАТИШДА КОМПУТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Сўнги йилларда компьютер технологиялари ривожланиши ва уларнинг имкониятлари ортиши муносабати билан тилшунослар математик усул -лингвостатистикага тобора кўпроқ мурожаат қилмоқдалар.

Узоқ йиллар давомида тилшунослик фанининг вазифаси она тили ва

чет тилини ўқитиш, тилшунослик фанига доир маълумотларга асосланган ҳолда филологик тадқиқотлар олиб боришдан иборат бўлган. XX асрнинг ўрталаридан эътиборан кибернетика фанининг вужудга келиши муносабати билан бир неча асрлар мобайнидаги бу анъана ўзгарди¹. Мана шу ниҳоятда муҳим ўзгаришлар тилшунослик методларини белгилаб берди. Электрон-ҳисоблаш машиналари ёрдамида матнларни автоматик равишда таҳлил ва синтез қилиш йўлга қўйилди, турли хилдаги частотали лугатлар ва конкорданслар тузила бошлади.

Тилшуносликда статистик усул шунчаки қўлланмайди, балки маълумотларнинг асосли ва ишончли бўлишини таъминлаш учун ишлатилади. Л.Р. Зиндер ва Т.В. Строеванинг фикрича, қайси соҳада қўлланишидан қатъи назар, статистика ҳеч қачон шунчаки мақсад бўлмайди. У ҳамиша ўрганилаётган объектнинг хусусиятлари, тузилиши ва бирон-бир жиҳатини тушуниш учун ҳамда мана шу сифатли хулосалар воситасида тегишли назарий хулосаларга келиш ёки уларни амалиётда қўллаш учун ишлатилади². Тилшуносликда статистик тавсиф ва статистик эксперимент лингвистиканинг барча назарий ҳамда амалий масалаларини ҳал қиладиган универсал метод эмас, у мазкур масалаларни ҳал этишда бир усулдир³. Статистик усул кўпроқ лингвистикада ишлатилмоқда. Лекин мутахассислар адабиётшуносликда ҳам анъанавий усул билан бир каторда статистик усулни қўллашнинг аҳамиятини таъкидлаганлар⁴.

Филологияда статистик усулни қўллашдан мақсад бирон-бир матн ёки асарда қанча феъл ва унинг шакллари, равиш, сифат, олмош ва ҳ.к. сўз туркумига оид сўзларнинг неча марта учраганини шунчаки қайд этишдангина иборат эмас. Бундай усулдан мақсад – ўша учраган сўзларни таҳлил этиш, уларнинг бошқа жанрларда, бошқа муаллифлардаги натижалар билан қиёслаш ва шу орқали фақат ўша матн (муаллиф) га хос бўлган хусусиятларни, муаллифнинг объектив борликини кўриши билан боғлиқ қонуниятларни аниқлаш кабилардан иборатдир.

Филологияда ЭҲМ ни қўллашга амалий лексикография маълум туртки берди⁵. Сўнгги йилларда лингвистикада ЭҲМ турли лингвистик бирликлар (сўзшакл, сўз, бирикма, гап) нинг частотали рўйхатлари, турли хилдаги кўрсаткич ва конкорданслар тузиш, лингвистик бирликларнинг тузилиши ва ясалиши ҳақидаги лингвистик фаразларни текшириш ва бошқа йўналишларда ишлатилмоқда.

¹ Фрумкина Р.М. Роль статистических методов в совр. лингвистических исследованиях//Математическая лингвистика. М., Наука. 1973. – С.158.

² Зиндер Л.Р., Строева Т.В. К вопросу о применении статистики в языкознании// ВЯ, 1968. №6. - С.120.

³ Пиотровский Р.Г. От статистики текста к его автоматической переработке//Частотные словари и автоматическая переработка лингвистических текстов. –Минск, 1968. – С.7.

⁴ Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. М: Наука. 1974. – 267 с.+293.

⁵ Зубов А.В. Системы автоматизации научных исследований в филологии//Квантитативная лингвистика и автоматический анализ текстов.- Тарту. 1990, – С.37-54.

Бирон миллатнинг машхур ёзувчи ёки шоири асарларидаги энг кўп қўлланадиган, юқори частотали сўзларни аниқлаш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим. Машхур ёзувчи ёки шоир тилининг частотали (мезон) лугатидан ёзувчининг сўз қўллашдаги маҳорати, индивидуалиги, у яшаган давр адабий тили билан муносабати, адабий тилга қўшган хиссаси, сўз қўллашда бошқа ёзувчилардан фарқли жиҳатлари ва ҳ.к. ҳақида маълумотлар олиш мумкин. Бундан ташқари, частотали лугат тилининг семантик, фонетик ва морфологик структурасини лингвостатистик усулда ўрганишда назарий ва амалий жиҳатдан катта ёрдам беради. Частотали лугат ёзувчи асарларини филологик жиҳатдан чуқурроқ тадқиқ этиш имкониятини ҳам беради.

ЭҲМ ёрдамида биринчи частотали лугат 1952 йилда америкалик олим Йоссельсон томонидан тузилган. Кейинчалик ЭҲМ воситасида бундай лугатлар тузиш кўплаб амалга оширилди. М.Ю.Лермонтов тилининг частотали лугати ниҳоятда мукамал бўлиб, шоир асарларининг тили бўйича бой материал беради. Мазкур лугатдаги бирон сўзнинг частотаси XIX асрнинг биринчи ярмида ўша сўзнинг рус тилида ишлатилиш даражасини ҳам кўрсатади. Пушкин лугатидаги маълумотлар билан солиштириб ўрганилганда эса ўша даврдаги рус тили лексикасининг таркиби ва ўша даврга хос мавзуларни ҳам аниқлаш имконини беради. Л.Н. Засорина раҳбарлигидаги рус тилининг частотали лугати бир миллиондан ортиқ сўзшаклга асосланган. Маълумотларга кўра, рус тилининг чет элда яратилган энг янги частотали лугати 1970-2002 йиллардаги манбалар асосида тузилган ва у 35000 сўздан иборат. Энг сўнгги тадқиқотларга кўра, рус тилида 1000 та энг юқори частотали сўз матннинг 64% ини, 2000 та сўз салкам 72% ини, 5000 та сўз эса матннинг 82% идан сал ортигини қамраб олади.

Ўзбек тилшунослигида ҳам частотали лугатлар яратиш бўйича маълум ишлар амалга оширилган. И.А.Киссеннинг 1972 йилда нашр этилган лугати¹ бу борадаги дастлабки тажриба бўлган ва 1227 та энг юқори частотали сўз аниқланган. Частотали лугатларнинг амалий аҳамияти катта. Зеро, тил ўрганишда энг зарур сўзлар рўйхати, ўқувчилар учун имло лугатлари, дарсликлардаги матн ва машқлар ҳам мана шундай частотали лугатлар асосида тайёрланади.

Ўзбек тилшунослигида частотали лугат тузишда С. Ризаев самарали меҳнат қилган. Унинг «Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали лугати»² 1964-1974 йилларда нашр этилган бадиий асарлардан танлаб олинган 100000 сўз асосида электрон ҳисоблаш машинаси ёрдамида тузилган. Лугат бирлиги сифатида танланган сўзшакллар сони 26752 та.

¹ Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов совр. узб. литературного языка. Т., Ўқитувчи. 1972.

² Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали лугати. Т., Фан. 1980.

Айрим ёзувчининг асарига тузилган частотали лугат сифатида ҳозирча фақат Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести тилининг лугатини кўрсатиш мумкин¹. Лугатнинг бир қисми электрон ҳисоблаш машинаси ёрдамида, қолгани қўлда бажарилган. Лугат бирлиги сифатида сўзшакллар қабул қилинган, 10590 та сўзшакл ва қайтарилганлари билан ҳисоблаганда, улар 37482 тани ташкил этади.

С.Ризаевнинг «Статистическая структура лексики языка «Дивана» Хамзы Хақим-Заде Ниязи» (частотный словарь и конкорданс) лугатида² Хамзанинг 128 та ўзбекча ва форс-тожик тилидаги 11та шеър таҳлил қилинган (ва сўзшакллардан иборат). Маълум бўлишича, Хамзанинг шеърларида жами 15352 та сўзшакл қўлланган бўлиб, қайтариқларсиз, янги сўзларнинг сони 5634 тадир.

Лингвостатистик таҳлилдан шу нарса аён бўладики, «Девон»да бир мартадан қўлланган сўзлар «Девон» матнининг 65% ини (3648 та) ташкил қилади, 2 мартадан учраган сўзлар эса 14 % ини (782 та), 3-4 марта учраганлари 10% (558 та) ни ташкил қилади ва х.к.

С.Мухамедовнинг газета матнлари асосида тузилган «Ўзбек тилининг алфавитли-частотали лугати»³ да лугат бирлиги сифатида лексемалар қабул қилинган.

Ўзбекистонда лугат тузишда компьютердан фойдаланиш биринчи марта 1987 йилда А.Қуронбеков томонидан амалга оширилди⁴.

Юқорида зикр этилган ишлар ушбу соҳадаги дастлабки қадамлар, холос. Ўзбек лугатшунослари, тилшунослари ва компьютер программистлари олдида машҳур ёзувчи, шоирларимизнинг частотали лугатлари, бир неча ўн миллион сўзшакл асосида ҳозирги ўзбек тилининг мукамал алфавитли-частотали лугатини тузишдек улкан ҳамда долзарб вазифалар турибди. Бобур асарларининг тўлиқ частотали лугати, Бобур асарлари тилининг мукамал лугатини яратиш ҳам мана шундай вазифалардандир.

Бунда Бобур асарлари тилини тадқиқ этиш йўли билан унинг сўз қўллашдаги индивидуаллиги, у яшаган давр тилининг хусусиятлари, адабий тил билан муаллиф тили ўртасидаги муштарақлик ва тафовут кабиларни аниқлаш имконияти пайдо бўлади. А.Блок ёзганидек, шоирлар ўзларидаги умумийлик билан эмас, балки бир-бирларидан фарқлари

¹ Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали лугати. Т., Ўқитувчи. 1986.

² Ризаев С. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Хамзы Хақим-Заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). Т.: Фан. 1989. – 248 с.

³ Мухамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали лугати (газета материаллари асосида). Т., Фан. 1982.

⁴ Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиёти лексикасининг маъно структурасини тадқиқ этиш йўсинлари. Филол. ф. док... дис. Т., 1994. – Б. 23.

билан қизиқарлидир.¹

Бундай ишлар асосан қўлда бажариб келинган. Бу ниҳоятда сермашаққат юмуш бўлиб, кўп вақтни олади. Шу сабабли айрим лугат тузувчилар бундай усулдан воз кечишган ва асардаги сўзларни битталаб эмас, саралаб карточкага олганлар. «Алишер Навоий асарлари тилининг 4 томлик изоҳли лугати (1983-1985), Жомий асарлари тилининг лугати (1983) ва тожик тилининг изоҳли лугати ва бошқалар шу усулда яратилган. Бундай усулда лугат тайёрлашнинг битта умумий камчилиги бор – тадқиқот объекти ҳақидаги маълумотнинг тўлиқ бўлмаслиги, оқибатда эса олинган натижаларнинг етарли даражада ишончли эмаслигидир².

XX асрнинг 70-йилларидан эътиборон бундай ишларни компьютер ёрдамида бажариш имконияти пайдо бўлди. Компьютер технологиялари тадқиқотчининг ишини беқиёс даражада енгиллаштирди, ишни бир неча юз баробар тез бажариш имконини берди. Бунда нафақат иш суръати ошди, балки унинг сифати ҳам яхшиланди. Компьютер ёрдамида олинган натижаларнинг аниқроқ ва самаралироқ бўлишига битта мисол келтирамиз: И.А. Киссен ўзбек тилининг биринчи частотали лугатини тузишга ўн йил вақт сарфлаган. Ваҳоланки, ҳозир шундай ҳажмдаги ишни бир неча ҳафтада ва сифатлироқ қилиб бажариш мумкин.

Конкорданс³ нинг асосий шартлари – матндаги барча сўзларнинг алифбо тартибида бўлиши ва ҳар бир сўзнинг матндаги позицияси аниқ кўрсатилишидир. Конкорданс тузиш чет элларда анча олдин бошланган, муқаддас китоблар – Қуръони карим ва Библияга ҳам шундай рўйхатлар тузилган. Ҳинду динининг муқаддас китобларидан бири «Гита»га тузилган конкорданс «Гита лугати» деб аталган. Унда ёрдамчи сўзлар ва олмошлар, шлықа (шеър) лар рўйхати ва бошқалар ҳам келтирилган⁴. Ҳинду динининг бошқа муқаддас китоблари Упанишадлар ва Пураналарга ҳам конкорданс⁵ лар тузилган.

Рус тилшунослигида бу борада муҳим ишлар амалга оширилган. «Словарь языка Пушкина» номли 4 томдан иборат мукамал лугат тузилган. Ушбу «лугат» ни аслида конкорданс-лугат деб аташ мумкин.

Ўзбек тилшунослари ҳам муаллиф лугати, конкорданс тузишда

¹ Иқтибос куйидаги китобдан олинди: Қўнғуров Р.Қ., Каримов С.А. Зулфия поэзияси тилининг лугати. Т., Ўқитувчи. 1981. – Б. 11.

² Касымбеков Н.Н и др. Использование средств ЭВМ в составлении частотного словаря. Восточное языкознание. Сб. научн. тр. ТашГУ. Т., 1987. – С.36.

³ Французча **Concordance** лотича Concordare (мос келмок) феълидан олинган. Бу термин рус тилининг айрим лугатларида (мас-н, Большой иллюстрированный словарь иностранных слов, М., 2003) эиди қайд этилди, «Толковый словарь русского языка» (М., 2001) да бу сўз келтирилмаган. «Новый большой англо-русский словарь» (М., 1993-94) да **конкорданция** варианты берилган, бпроқ ушбу термин ҳозир илмий адабиётларда деярли қўлланмайди, асосан **конкорданс** шакли ишлатилмоқда.

⁴ Dr. Naraale Ratnaakar. Geetaa kaa shabdakosh. Prabhaat Prakaashan. Dilli. 2003.

⁵ Yashpal Tandon. A Concordance of Purāṇa-Contents.

маълум ишларни амалга оширганлар. 1981 йилда чоп этилган «Зулфия поэзияси тилининг лугати»¹ бу борадаги дастлабки уринишдир. Китоб «лугат» деб номланса-да, асар муаллифлари уни конкорданс эканлигини таъкидлайдилар. У Зулфиянинг 1974-1975 йилларда чоп этилган 2 томлик асарлари асосида қўл кучи билан тайёрланган. «Лугат» да машҳур ўзбек шоираси асарлари тилининг индивидуал хусусиятлари билан бир қаторда, XX асрнинг 40-80-йилларидаги ўзбек адабий тилининг ўзига хос жиҳатларини ҳам ўрганишга жиддий асос яратилган. Ушбу тадқиқот ўзбек тилшунослигида биринчи конкорданс-кўрсаткич эканлиги билан катта аҳамиятга эга.

Ўзбек тилшунослари Шарқнинг улуг шоирлари асарларининг конкордансини яратиш устида жиддий тадқиқотлар олиб бормоқдалар. М. Имомназаровнинг Амир Хусрав Дехлавийнинг «Ширин ва Хусрав» достони лексикаси бўйича тадқиқоти, А.Қуронбековнинг Амир Хусрав Дехлавийнинг «Оинаи Искандарий» достони асосида тайёрлаган конкорданси², унинг Ҳофиз девони бўйича докторлик диссертацияси шундай тадқиқотлардандир. М.Абдурахмонова Мирза Голиб девони бўйича конкорданс тузиш бўйича иш олиб бормоқда³.

Конкорданс кейинги тадқиқотлар учун жиддий замин ҳозирлаб бериши билан ҳам аҳамиятлидир.

Хулоса қилиб айтганда, лингвистик статистика, частотали лугат ва конкорданслар муаллиф тилининг ўзига хос хусусиятлари, унинг тилидаги юқори ва кам частотали сўзларнинг нисбати, адиб ёки шоирнинг сўз қўллашдаги маҳорати, бошқалардан фарқли ва муштарак жиҳатларини ўрганишда, ёзувчи, шоир тилининг мукамал изоҳли лугатини яратишда ишончли манба бўлиб хизмат қилади.

**Убайдуллаев А.
ТВДИИ**

«ЛУГАТИ» ТУРКИЙ ВА УИДА СЎЗ МАЪИОЛАРИНИНГ БЕРИЛИШИ

Туркий тиллар лугатшунослиги ниҳоятда бой тажрибага эга. Айниқса, ўтмиш лугатшунослари ўзига хос лугат тузиш усуллари, сўзларни шарҳлаш услублари жиҳатидан ажралиб туради. Ушбу лугатларда сўз танлаш мезонлари, сўзнинг семантик таркибига муносабат билдириш, сўзнинг маъно қирраларини очиш каби масалалар бўйича

¹ Қўнғуров Р., Каримов С.А. Зулфия поэзияси тилининг лугати (конкорданс) Т., Ўқитувчи. 1981.

² Қуронбеков А. Статистико-семантический анализ класса имен поэмы «Аинаи Искандари» Ампра Хосрова Дехлеви. Автореф. канд. дис. М., 1988.

³ Абдурахмонова М. Мирза Голиб ғазалиётининг жомеъ лугати// Шарқшунослик. 2004, №1. Б.36-40.

ҳозирги замон лугатшунослари учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади.

Қомусчилигимиз тарихига назар ташланар экан, уларни яратишда муайян мақсадлардан¹ келиб чиққан ҳолда иш кўрилганлиги маълум бўлади. Шунга асосан, кўплаб оригинал, бири иккинчисини такрорламайдиган муҳим аҳамиятга молик лугатлар пайдо бўлган. «Лугати туркий» ҳам анна шундай қомуслар сирасига киради.²

Турли даврларда яратилган қўлёзма лугатларни қиёсан ўрганиш, уларнинг қандай мақсадларда тузилганлигини аниқлаш, назарий ва амалий жиҳатдан тадбиқ этиш, лисоний хусусиятларини махсус ўрганиш бугунги кун тилшунослик фани учун нақадар аҳамиятли ва зарур эканлиги ўз-ўзидан сезилмоқда.³

Лугатлар дастлаб ўз моҳияти эътибори билан икки типга - энциклопедик ва лингвистик лугатларга бўлинади. Шарқ қомусчилигида ҳар бир лугат маълум мақсадларда тузилган.

Масалан, «Бадое-ул-лугот» ёзув қоидасига шарҳ бериш ва талаффуз нормаларини белгилашга бағишланган бўлса, «Санглоҳ» ва «Мунтахабул лугат»ларда сайланма, яъни тушунилиши қийин сўзлар шарҳланган. хусусан, «Лугати туркий»да ҳам анъанавий лугатчилик услублари борлиги яққол намоён бўлади. Бу ўринда кўпроқ Навоий асарларига бағишлаб тузилган «Абушқа», «Санглоҳ» каби лугатларнинг тажрибаларидан фойдаланилган десак мақсадга мувофиқ бўлади. Яъни лугат мақолалари форсча изоҳланади. Шунинг учун ҳам бу лугатни «Эски ўзбекча-форсча» лугат деб ҳам атаса бўлади.

Мазкур «Лугати туркий» ҳам лугатчилик тарихи⁴нинг иккинчи даврида яратилган икки тилли туркий-форсий лугатлардан бири ҳисобланади. «Лугати туркий» қўлёзмасининг биринчи ва охириги саҳифасидаги муҳрида қайд этилишича, ҳижрий 1193 йил ёзуви (милодий 1779 га тўғри келади) асосида шу санада яратилганлиги маълум бўлди. Бундан ташқари лугат Ҳиндистоннинг Бангола шаҳрида тартиб берилганлиги ҳам қайд этилган. Унда асосан ўзбек тилидаги феъл формаларининг форсча изоҳи келтирилади. Лугат қўлёзмаси эса 2а - 53с саҳифадан иборат.⁵ Ўрта аср лугатчилик анъанаси асосида тузилган. Ушбу лугатда, ўзбек сўзларининг товуш тузилиши ҳарфма-ҳарф кўрсатиб берилган бўлиб, бир ярим мингдан ортиқ сўзларнинг орфографияси ҳақида ноёб маълумотлар келтирилган. Шунингдек, лугатшунос эски

¹ Фаттоҳов Х Навоий асарлари бўйича тузилган лугатлар. ЎТА. Тошкент. 1073. 4-сон. 79-81-б.; Ҳасанов Б. Луғатшунослар: ЎТА. Тошкент. 1978, 5-сон. 24-28-б.; Фаттоҳов Х. Ўзбек лексикографияси тарихига бпр назар. ЎТА. Тошкент. 1981. 3-сон. 54-55-бетлар. ва б.

² Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. Тошкент. 1992, 15-20-б.

³ Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. Тошкент. 2004.

⁴ Луғатчилик тарихи тўрт даврга бўлинган. Қаранг: Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, ФАН. 1981. 294-бет.

⁵ Қаранг: Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. Тошкент. 1992.

Ўзбек тилининг грамматикаси ва лексикасига оид маълумотларни бобларга бўлиб кўрсатиш ва лугатни алифбо тартибида тuzганлиги ҳам диққатга сазовордир. Муаллиф, лугатдаги сўзларни жойлаштирар экан, феълларни ўн тўрт ҳарфга, исмларни ўн саккиз ҳарфга бўлади. Феълларнинг «ўтган замон», «ҳозирги келаси замон», «буйруқ майли», «феълнинг инкор форма»ларини тартиб билан мисоллар орқали кўрсатиб беради. Бундан ташқари туркий тилда ишлатиб келинган -дур, -тур, -гуз, -сиз, -лик, -лук, -нинг, -ни, -га, -га, -ги, -са ва бошқа шу каби кўплаб кўшимчаларнинг ишлатилиши, уларнинг маъно хусусиятлари ҳақида қисқа ва лўнда маълумот бериб, мисоллар орқали изоҳлайди. Лугатнинг афзаллик жиҳатларидан яна бири мисол тарикасида келтирилган сўзларнинг барчаси тўғри ёзиш қоидалари билан берилганлигидир.

Фазлуллахон Барлос ўз даврининг ўқимишли, билимдон зиёлиси сифатида «Лугати туркий»¹ асарида сўз маъноларини шарқ лугатчилики анъаналарини давом эттириб имкони борича сўзнинг ҳамма маъноларини қайд этишга ҳаракат қилган. Лугатда бир маъноли ва икки маъноли сўзлар кўплаб учрайди, шунингдек, сўз маъноларини хиндча сўз билан кўшимча равишда очиш, яъни изоҳлаш бўйича ҳам муҳим маълумот берилган. Сўз маъноларини очишда бошқа лугатшунослар каби, ўқувчига осон ва тушунарли бўлиши учун турли шаклларни келтиради.

1. Бир маъноли сўзлар. Лугатдаги 1560 та сўздан 463 таси бир маъноли сўз сифатида қайд қилинган.²

Фазуллохон Барлос бугунги ухламоқ сўзи ўрнида XVIII асрда уйқуламоқ феъли ишлатилганлигини таъкидлаб, унинг ҳам бир маъноли сўз эканини қайд этади. «Лугати туркий»да учмоқ феъли форс тилида Буридан (8а), улашмақ қисмат қардан (8а), атланмақ-сувор шудан (8б), ўрганмақ-омухтан (8б), укмақ-фаҳмидан (8б), бармақ - рафтан (8б), хаҳламоқ - хоҳиш қардан (10а), сўрамақ - пурсидан (10а) ва бошқа шу каби сўзларни мисол келтиради.

2. Икки маъноли сўзлар. Фазлуллахон Барлос лугатда сўзларни бир маъносидан ташқари, бошқа маъноларини ҳам қайд қилишга ҳаракат қилган. Чунончи индурмақ феълени изоҳлар экан, унинг икки маънолигини қайд этади:

1. Фуруд овардан - эгмоқ;
2. Мўтиъ қардан - бўйсунмоқ (8а).

Шунингдек, чагламақ-вазн қардан ва паймудан (9б), қурумақ-хушқ қардан ва таъдия мекунад (11а), қалдурмақ-бардоштан ва гузаштан (11а), қичқирмақ-фарёд қардан ва талабидан (11а), янмақ-пахлу гаштан ва пахлу гардониданаст (12а), ярлақмақ-омурзидан ва авф қардан (12б) ва бошқа шу каби сўзларни мисол келтиради.

¹ Фазуллохон Барлос. Лугати туркий. Бангола. 1193 хижрий (1779 милодий).

² Қавс ичидаги рақам қўлёзма саҳифасини кўрсатади.

3. Сўз маъноларини ҳиндча сўз билан қўшимча равишда изоҳлаш. Лугатшунос айрим сўз маъноларини очишда қўшимча равишда ҳиндча сўз келтиради. Масалан, кабоб маъносидаги жиз сўзини изоҳлар экан, қўшимча равишда ҳиндча бихар сўзини келтиради: (29а). Шунингдек, лугатда шакақ-чахло (36б), сақич-оранд (34а), алгунчақ-жаҳуро (16а), эшак шўрасий-тахво (20а), эшак қулагий-молик (20б), сиртмоқ-пахонаси (34б), сэглаг-билан (34б), кичум-покҳар (43а), ниш хавар жўколи (45б), йалим-қўнад (48б) ва бошқа шу каби сўзларни мисол келтиради.

Хуллас, лугат қўлёмаси эски ўзбек тили ва форс тили лексикасини ўрганиш бўйича қимматли манбалардан бири ҳисобланади. «Лугати туркий» сўзларга шарҳ бериш усулларига кўра кенг қамровлиги, мукамаллиги ва ўзига хослиги билан бошқа лугатлардан ажралиб туради. Лугатни чуқурроқ ва атрофлича ўрганиш, биринчидан, эски ўзбек лугатчилиги мактаби ҳақида маълумот берса, иккинчидан Ҳиндистондаги эски ўзбек тили ҳақидаги билимимизни бойитиш учун хизмат қилади.

ГРАММАТИКА

Сайфуллаева Р., Джумабаева Ж
ЎЗМУ

ЎЗБЕК ТИЛИ СИИТАКСИСИ МАСАЛАЛАРИ

Систем тилшунослик ёки тилга маълум бир барқарор ички қурилишга эга бўлган система (бутунлик, яхлитлик) сифатида ёндашиш швейцариялик тилшунос Ф.де Соссюр таълимоти билан боғлиқлиги ҳаммага маълум.

Синтаксисга систем таҳлил 50-йилларда кириб кела бошлади ва 60-70-йилларда тафҳин этилиши қийин бўлган суръатда кенг миқёсда ёйилди. Синтаксисни систем таҳлил қилиш асосида ўнлаб мукамал назариялар яратилди. Генерация, трансформация назариялари, таркибли бўлақлар назарияси, даража назарияси шулар жумласидандир.

60-йилларга келиб, систем синтаксис турли-туман хусусий муаммоларнинг муҳокама ва мунозарасидан айрим тилларнинг мукамал систем синтаксисини яратишга қараб ривожланди. Рус тилшунослигида бу масала бутун жиддийлиги билан 60-йилларда қўйилди. Рус илмий систем грамматикасида сўзлар бирикмаси, содда гап қурилиши ва ўхшашлик қаторлари (парадигмаси) кўшма ган қурилиши ва ўхшашлик қаторлари (парадигматикаси) масалаларини ўрганишда Н.Ю.Шведова, Г.П.Уханов, М.И.Черемисина, Е.В.Гулўга, Г.М.Рейхель [1, 2, 3, 4] ва бошқа олимларнинг хизмати катта бўлди.

Ўзбек тили систем грамматикасини яратишда таниқли шарқшунос олим – Ҳ.Неъматов раҳбарлигида бир гуруҳ олимларнинг хизмати беқиёсдир. Тилга систем ёндашувнинг негизи, асоси тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш бўлганлиги сабабли тадқиқотчиларнинг бир гуруҳи систем синтаксис таҳлилини изчил равишда гапнинг тил сатҳидаги энг кичик қурилиши қолипни ишлаб чиқишдан бошлади. Чунки яхлит синтактик талқинни ишлаб чиқиш учун гап қолипи бош мезон вазифасини ўтайди. Ганни ўрганиш учун унинг “жон”ини – “тил сатҳидаги энг кичик қолипи”ни белгилаш шарт ва зарур эди. Гапнинг энг кичик қурилиш қолипи тадқиқотчи М.Абузалованинг илмий ишида махсус тадқиқот манбаи бўлди [5]. Тилшунослар гуруҳи содда гапнинг тил сатҳидаги моҳиятини белгилашда синтактик назариянинг гап ҳақидаги қуйидаги талқинига асосланди:

1. Гапнинг энг кичик қолипи тил бирлиги (онгимизда мавжуд) умумий бирлик бўлиб, у нуткимизда фикрни тил қодаларига мос равишда шаклланган тарзда юзага чиқариш учун имкониятдир.

2. Гапнинг энг кичик қолипни белгилашда тилшунослар унинг ташқи қурилиши, ички қурилиши ва моҳиятини ажратишди.
3. Гап, гап кичик қолипидан ўрин ола оладиган таркибий қисмларининг моҳиятини белгилашда бирикувчанлик (валентлик), жумладан, лугавий бирикмалар (сўз, лексема)нинг маъновий (семантик) ва синтактик бирикувчанлигига асосланишдир. Ганнинг энг кичик қурилиши қолипидан лугавий бирликларнинг кенгайтирувчилари (актантлари ва уларни ифодаловчилар) чиқарилади.
4. Ўзбек тилида гапнинг энг кичик қолипни белгилашда Ҳинд-Европа тиллари билан туркий тиллар орасида гап қурилишидаги асосий фарқ ҳамisha диққат марказида бўлди. Бу фарқ эса қуйидагича: Ҳинд-Европа тилларига бир таркибли ганлар, умуман, хос эмас ва гап ҳеч қачон эгасиз бўла олмайди [6]. Туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилида *«Мен хатни ёзаман, сен хатни олиб келасан»* гани билан *«Хатни ёзаман, олиб келасан»* гапи орасида кескин фарқ йўқ. Яъни, ўзбек тилида кесим шахс-сон жиҳатдан мукамал шакллангандир.

Юқорида келтирилган тўрт асосга таяниб, ўзбек тилидаги содда гап энг кичик қолипнинг таркиби $[WP_m]$ сифатида белгиланди. Бунда $[W]$ – кесимнинг, гап кесимининг аташ, маъно билдиришга хизмат қиладиган қисми бўлиб, мустақил сўз туркумига оид бўлган, яъни кесим вазифасида кела оладиган сўзга, сўзлар бирикмасига, кенгайтирилган бирикмалар (сифатдош, равишдош, ҳаракат номлари оборотлари)га тенг келиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, $[W]$ тил қолипидаги имконият бўлиб, у нутқда атов бирлиги вазифасини ўтай оладиган ва шу нутқнинг истаган бир бирлиги (сўз, сўз бирикмаси ва ҳатто гап) шаклида воқеланиши мумкин. $[P_m]$ эса атов бирлиги $[W]$ ни гап қолипи шаклига келтирувчи воситалар мажмуасининг рамзи бўлиб, у нутқда кесимлик категорияси кўрсаткичлари шаклида воқеланади [7].

Кесимлик категорияси рус тилшунослигида махсус морфологик категория сифатида ажратилмайди. Шунинг учун бундай категория ўзбек тилшунослигида ҳам ажратилмаган эди. Лекин умумий тилшуносликда атов бирликларини гап кесими шаклига келтирувчи махсус грамматик категориянинг мавжудлиги тилшунос назариётчилари ишларида, жумладан, И.М.Мешчанинов, А.И.Смирницкий, О.Есперсен [8, 9, 10] ва бошқаларнинг ишларида исботланган. Кейинчалик бу масала В.М.Банару, Е.В.Гулига, Г.М.Рейхель ишларида батафсил кўрилди [11, 12, 13].

Ўзбек тилини ўрганиш узок тарихга эга ва унинг тўнгич асарларидан бири, шубҳасиз, XI асрда яратилган шоҳ асар «Девону луготит-турк»дир. XI асрдан XIX асргача ўзбек тилини ўрганиш араб тилшунослигининг назарий асосларига таянган ҳолда олиб борилди ва у биз ҳозир кўниккан талқиндан, асослардан анча фарқ қилади. Европа

тилшунослиги меъёрларида ўзбек тилини ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди.

Бу асосда ўзбек тилини ўрганишни тўрт асосий даврга бўлиш мумкин:

- 1) XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг йигирманчи йилларигача;
- 2) 20-йиллардан то 40-йилларгача;
- 3) 40-йиллардан то 70-йилларгача;
- 4) 70-йиллардан то ҳозиргача бўлган давр [14]

Тўртинчи даврда тилшунос олим профессор Ҳ.Неъматов ва устознинг қатор шогирдлари (Р.Сайфуллаева, М.Абузалова, М.Қурбонова, С.Муҳаммаджонова, Б.Ёров, Л.Раупова ва бошқалар) иккинчи ва учинчи даврда яшаб, ижод этган олимлар Айюб Гуломов, Фахри Камолов, Гани Абдурахмоновлар кесимнинг гап таркибида муҳим мавқеда туриши ҳақида фикрларини таҳлил қилдилар. Олимлар ўзлари яшаган давр шароити тақозоси билан кесимнинг ҳукмронлик вазифасини олга суришган-у, аммо ривожлантира олмаганлар. Ўша даврларда, профессор Н.Маҳмудов айтганидек, “ўзбек тили ҳодисаларини рус тили қолипларига солиб тушунтириш” [15] мажбурий эди. Халқимиз эришган Мустақиллик фанимизни “ўзбек тили ҳодисаларини рус тили қолипларига солиб тушунтириш” тутқунлигидан ҳам озод қилди, унга мустақил тараққиёт йўлига ўтиб, миллий онг, миллий тафаккур ва мафқуранинг муҳим суянчиқларидан, ёш авлодга ижодий тафаккур кўникмаларини сингдиришнинг асосий воситаларидан бирига айланишга имкон берди [16]. Шунинг учун ҳам она тили – ўзбек тилимиз моҳиятидан келиб чиқиб, олимлар содда гап асосига [WP_m] бирлигини олдилар. Шу асосда содда гап, унинг типик турлари тадқиқ этилди. Уюшиқлик масаласи ҳам [WP_m]дан келиб чиқиб, ҳал қилинди. Бунда уюшиқ кесим бошқа уюшиқ бўлақлардан тубдан фарқ қилиши Б.Ёров томонидан исботлаб берилди. Ўзбек тили синтаксиси бобида уюшган гаплар масаласи ёритилди. Ўзбек тили грамматикасида профессор Ҳ.Неъматов томонидан олга сурилган, аммо мутлақо ўрганилмаган бу ҳосила «оралиқ учинчи» ҳодисаси сифатида С.Муҳаммаджонова ишларида ўз ечимини топди. Қўшма гап масаласи ҳам янги талқинда тадқиқ этилди.

- I. **Қўшма ганларнинг тузилиши жиҳатдан таснифи**
- II. **Қўшма ганларнинг маъновий муносабатлар асосида таснифи**
- III. **Қўшма ганларнинг ўзаро боғловчи воситалар асосида таснифи**
- IV. **Қўшма ганларнинг таркибий қисмлари орасида синтактик муносабатлар асосида таснифи**

Биз юқорида (ҚГ)ларнинг атиги тўрт хил тарзда таснифлаш имкониятини кўриб ўтдик. Лекин бу хил таснифлар кўшма гап қирралари каби чексиздир.

Юқорида қайд этилган масалалар ўзбек тилшунослигидаги шаклий-вазифавий йўналиш асосчиси профессор Х.Неъматов ва шогирдлари томонидан тадқиқ этилган масалаларнинг бир қисмидир, биз уларнинг фонология, лексикология, морфология, матншунослик, лексикография, социолингвистика бобида қилган ишларига тўхтаётганимиз йўқ. Ҳозирги кунда факатгина ўзбек тили синтаксиси бобида аждодларимиз тахмин сифатида олга сурган гоё – кесимнинг ҳукмронлиги, содда гапнинг асоси эканлиги гоёси олимларимиз томонидан миллий истиклолимиз шарофати билан исботланди ва ривожлантирилди. Ўзбек тилшуносларининг ўз елкаларига катта масъулият олиб, бизга қолдирган бебаҳо меросга эҳтиром билан ёндашишимиз, ўзбек тилшунослиги тарихида унинг ҳар бир жабҳасида систем-структур тадқиқ усулларини қўлланаётгани ва алоҳида мактаб, йўналиш барпо этилганини мустақилликнинг бизга берган меваси деб, билишимиз, табиий.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Шведова Н.Ю. Спорные вопросы описания структурных схем простого предложения и его парадигм//ВЯ, 1973, №4. С. 26-36;
2. Уханов Г.М. Синтаксические связи в сложных поли-предикативных предложениях// Предложение как многоаспектная единица языка. М. 1984. с. 77-88.
3. Черемесина М.И. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск. 1987. С.197; Гулыга Е.В. О понятии предложения// Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л. 1976. С. 21-29;
4. Рейхель Г.М. Предикативность и предложение// Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л. 1975. С. 160-162.
5. Абузалова М. Содда ган модели ва унинг парадигмаси ҳақида//Республика ёш филолог олимларнинг анъанавий илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 1980. 67-68-бетлар.
6. Сайфуллаева Р.Р. Формально-функциональная интерпретация сложного предложения в современном узбекском языке. Ташкент, 1994.с.67-68.
7. Нигматов Х.Г. Абдуллаев К.М. Банару В.И и др. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков (Тезисы формально-функционального исследования) СТ.1984, №5, с.3-9.
8. Мещанинов И.М. Структура предложения. М.-Л. 1963. с.104.

9. Банару В.И. Очерки по теории предикативности. Кишинев. 1973, с.43.
10. Гулыга Е.В. О понятии предложения// Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л. 1976. С. 21-29.
11. Рейхель Г.М. Предикативность и предложение// Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л. 1975. С. 160-162.
12. Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўшма гапларнинг шаклий-вазифавий (формал-функционал) талқини. Докторлик диссертацияси. Тошкент, 1993 йил, 8-9 бетлар.
13. Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг тараққиёти// Ўзбек тили ва адабиёти. 2001 №4. 5-бет.

Тожиёв Ё.
ЎЗМУ

АФФИКСЛАРДА КЎИ МАЪНОЛИЛИК

Ўзбек тилшунослигида ҳам, туркологояда ҳам аффиксларнинг кўп маънолилиги ходисасига йўл-йўлакай тўхтаб ўтилганлиги, баъзан эса баъзи аффиксларнинг бундай хусусияти жиддий тадқиқ этилганлиги маълум. Айниқса, машҳур турколог ўзбек тилшунослигининг асосчиларидан бири Аюб Гуломовнинг қатор илмий мақолалари, айрим монографияларида эргаш морфемаларнинг кўп маънолилик хусусияти анча чуқур тадқиқ этганлиги кўзатилади. Олимнинг «Об аффиксе –ла в Узбекском языке» («Ўзбек тилидаги –ла аффикси ҳақида») «Об аффиксе -даш в Узбекском языке» («Ўзбек тилидаги –дош аффикси ҳақида»), «Об аффиксе –даш в Узбекском языке» («Ўзбек тилидаги -дош аффикси ҳақида») каби кўплаб мақолаларида у ёки бу аффиксларнинг, айниқса, кўп вазифалилик ва кўп маънолилик хусусиятлари тадқиқ қилинган. Афсуски, ўзбек, тилида ўз ва ўзлашган аффикслар миқдори анчагина бўлиб (100 дан ортиқ), уларнинг айримлари ана шу тарзда тадқиқ қилинган, холос. Қолган кўпгина аффикслардаги кўп маънолилик алоҳида ҳолда тадқиқот объекти бўлган эмас. «Ўзбек тили грамматикаси»да (Т., 1975) аффикслардаги кўп маънолик ходисасига битта пункт (9-пункт), бир абзац ажратилган бўлиб, унда –ли ва –сиз аффиксларида «эга эканлик» ва «эга эмаслик»; «ортиқ даражада эга эканлик» ва «кам даражада эканлик» маъноларини ифодалаш хусусияти мавжуд эканлиги қайд этилган. Бошқа мисоллар бошқа аффиксларнинг кўп маънолик хусусиятлари ҳақида фикр билдирилмаган. Ўзбек тилшунослигида «аффикслар омонимияси», аффикслар синонимияси, «аффиксларда полифункционаллик» ходисалари алоҳида тадқиқотлар объекти бўлган. Аффикслардаги кўп маънолилик ходисаси, юқорида айтганимиздек, йўл-йўлакай ўрганилган. Маълум

ўринларда у ёки бу сабабга кўра, танланган аффикснинг кўп маънолигига эътибор қаратилган. Ваҳоланки, ўзбек тилидаги жуда кўп сўз ясовчи ва шакл ҳосил қилувчи (кенг маънода кўлладик: шакл ҳосил қилувчилар ва сўз ўзгартирувчиларга нисбатан ишлатилади.-Ё.Т) аффикслар кўп маънолилик хусусиятларига эгадирлар. Ўзбек тилшунослигида –ла, -лик, -дош, -мон, -лар, -чи, -ли, каби аффиксларнинг кўп маънолилик хусусиятлари, алоҳида эътибор қаратилган ишларда (А.Гулом, Т.Муллаев, Ё.Тожиев ва бошқалар) ўз исботини топган. Бироқ бошқа аффикслардаги кўп маънолиликни тадқиқ қилиш навбатдаги долзарб муаммолардандир. Ушбу кичик тадқиқотда ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашиб қолган –дор аффиксидаги кўп маънолилик ҳақида имкон доирасида, қисқача тўхталишга ҳаракат қиламиз.

–дор аффикси тилшуносликка оид деярли барча адабиётларда от туркумига оид сўзлардан негиздан англашилган объектга ортиқ даражада (бирор жиҳатдан ортиқроқ) эга эканлик маъносини билдирувчи сифатлар ясовчи сифатида қайд этилади. Бошқа яна айрим адабиётларда унинг шахс оти ясовчи эканлиги ҳамда сифат ясовчи ҳам бўлиб келиши таъкидланади. Бизнингча, бу аффикс ўзбек тилига сифат ясовчи аффикс сифатида ўзлашган бўлиб, унинг воситасида ясалган айрим сифатлар кейинчалик отлашиб (конверсия) кетган: муҳрдор, чорвадор, пулдор кабилар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида –дор аффикси жуда кам миқдордаги ясовчи негизларга кўшилиб келиб, негиздан англашилган объектга фақат «эга эканлик» маъносини ифодалайди: хомиладор, хусндор, ярадор, салмоқдор каби. Бу тўртта сўзнинг иккитасида, яъни хусндор ва салмоқдор сўзларида асосан негиздан англашилган объектга эга эканлик маъноси ифодаланса ҳам, ҳар ҳолда, қисман, ортиқ даражада эга эканлик маъно қирраси сезилиб туради. Бу аффикснинг негиздан англашилган объектга эга эканлик маъноси хомиладор ва ярадор сўзларида аниқ сезилиб туради. Баъзан жозибадор, жондор, зарбдор, заминдор, ижарадор, муҳрдор (айримлари отлашиб кетган) каби сўзларда ҳам –дор аффиксининг негиздан англашилган объектга эга эканлик маъноси англашилиб туради. Хуллас, -дор аффикси айрим негизларга кўшилиб келганда, негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодалаб келади.

Маълумки, -дор аффикси асосан туб ёки ясама эканлигидан қатъи назар, от туркумига оид ясовчи негизлардан янги сифатлар ясайди. Бошқа туркумга оид негизлардан сўз яшаш хусусияти деярли кузатилмайди. –дор аффикси тожик тилининг ўзида, одатда, негиздан англашилган объектга эга эканлик маъносини ифодаловчи сифатлар ясагани ҳолда, ўзбек тилига ўзлашгандан кейин ўша маъно хусусиятини ҳам сақлаб қолган бўлиб, бу тилда у асосан, негиздан англашилган объектга «ортиқ даражада эга

эканлик» маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. –дор аффикси бу асосий маънода кенг қўлланар экан, у турли хил маъно қирраларига ҳам эга бўлади. Яъни турли ясовчи негизларга қўшилиб келади ва турли жихатлардан ортиқлик маъносини билдиради. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланивчи *бўйдор* сўзи таркибида (Уйга етмасдан ойнаванд равоқдан, тетик, бўйдор бир хотин тушиб келаверади – М.И.) –дор аффикси негиздан англашилган объектнинг ҳажми жихатдан ортиқ даражада эканлиги маъносини ифодалаган. Яъни бўйи узунлик жихатдан ортиқ даражада бўйи бошқаларга нисбатан ёки меъёрий тасаввур қилингандан кўра узунроқдир. Бунда бўйдор сўзи «новча» (бўйи новча) деган маънода қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланадиган калладор сўзида –дор аффикси ҳажм жихатдан ортиқлик маъносини билдиради. Бироқ бунда ҳажм узунлик жихатдан эмас, балки катталиқ, кенглик жихатдан ортиқликни билдиради ва «катта каллага эга» деган маънони ифодалайди. Худди шунга ўхшаш ёки яқин маъно бурундор сўзида ҳам кузатилади. Бурун олдинги бўртиб чикқанлик ёки ҳажм жихатдан меъёрий тасаввурдагидан каттадир. Бу маънони –дор аффиксининг негиздан англашилган объектга ортиқ даражада эга эканликни ифодаловчи иккинчи маъно тарзида белгилаш мумкин.

Ўзбек тилидаги елкадор сўзи –дор аффикси негиздан англашилган объектнинг яна ҳажмга кўра ортиқ даражада эканлигини ифодаласа-да, бу ортиқлик узунлик ёки катталиқ жихатидан эмас, балки асосан, кенглик жихатдан ортиқликдир. Елкадор – кенг елкали – елкаси икки томонга ёйилиб чикқан шахсни ифодалайди.

Ушбу маънони –дор аффиксининг учинчи маъноси сифатида қайд этиш мумкин. Бундай маънони кўкракдор, белдор каби айрим сўзлар таркибида ҳам кузатамиз.

Ўзбек тилида кенг қўлланадиган мўйловдор, соқолдор, тукдор, ёлдор каби сўзларда –дор аффикси негиздан англашилган объектнинг миқдор жихатдан кўплиги маъносини ифодаласа ҳам, бундан ташқари негиздан англашилган нарсанинг узунлик, қалинлик, шоплик жихатлардан ҳам меъёрий ҳолатдан ортиқлиги маъноларини ҳам англатади. Мўйловдор – мўйлаби қалин, шоп; соқолдор-соқоли кўп, қалин, узун; тукдор – туки кўп, қалин; ёлдор – ёли кўп, узун, қалин каби. Бундай маъно гажакдор сўзида ҳам кузатилади. Ўзбек тилидаги ширадор сўзида –дор аффикси негиздан англашилган объектнинг предметда миқдор жихатдан ортиқ даражада эканлигини ифодалаш хусусияти у аниқ тушунчаларни билдирувчи айрим сўзларга қўшилиб келганда ҳам кузатилади: *гўштдор, гулдор, пулдор, ҳосилдор, унумдор, ҳашамдор, чиқимдор* кабилар. Бу сўзлардан «*гўшти, гули, пули, ҳосили, унуми, ҳашами, чиқими* кўп» деган маъно англашилади. Кўринадики, бу сўзларда

хам миқдор жиҳатдан ортиқликнинг ифодаланиши –дор аффикси орқали юзага келган.

Ўзбек тилида –дор аффиксининг негиздан англашилган объектнинг миқдор жиҳатдан (умумий миқдор) кўплигини ифодалаш хусусияти анча кенг тарқалган.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *жозибадор*, *зарбдор*, *заҳмдор* каби сўзлар таркибида қўлланган –дор аффикси негиздан англашилган объектнинг таъсир этиш кучи жиҳатдан ортиқлигини ифодалайди. Бунда -дор аффиксининг маъноси кучли сўзининг маъносига тенг келади: *жозибадор* - *жозибаси кучли*; *зарбдор* – *зарби кучли*; *заҳмдор* - *заҳми кучли*.

-Дор аффикси *вафодор* сўзида доим вафо қилувчи деган маънони билдирса, *боғдор*, *дўқондор*, *ниқобдор* каби сўзлар таркибида яна бошқа маъноларни ифодалайди. Жумладан, *ниқобдор* сўзида у «ниқобга эга», «яхши ниқобланган» деган маънони ифодаласа, *дўқондор*, *боғдор*, *чорвадор* каби сўзларда аввало негиздан англашилган нарсага эга маъносини, шунингдек «негиздан англашилган нарсанинг кўпига эгалик қилувчи» деган маънони ҳам ифодалайди: *дўқондор* – *кўп дўқони бор*; *боғдор* – *боғлари кўп*; *чорвадор* – *чорваси кўп* (бу сўзлар кўп ҳолларда отлашган ҳолда қўлланади) каби.

Ҳозирги ўзбек тилида *шоҳдор* сўзи таркибида –дор аффикси негиздан англашилган нарсанинг ҳам катталиқ, ҳам узунлик, ҳам йўгонлик жиҳатларидан ортиқ даражада эканлигини ифодалаб келган. Бундай маъно бу аффикс *белдор* сўзи таркибида қўлланганида ҳам кузатилади. *Билакдор* сўзида қўлланган -дор аффиксида ҳам шунга жуда яқин бўлган маъно ифодаланган. Яъни билагини «йўгон, кучли» деган маъно англашилади.

Юқорида ўзбек тилида анча фаол сифат ясовчи аффикс сифатида баҳоланувчи –дор аффиксининг айрим маъноларига тўхталиш асосида ўзбек тилидаги кўпгина аффиксларнинг ҳам кўп маънолилиқ хусусиятлари мавжудлигини яна бир бор изоҳлашга ҳаракат қилдик. Кўринадики, -дор аффикси: а) ясовчи негиздан англашилган объектга «эга эканлик» маъносини ифодалайди. Бунда –дор аффикси ўзбек тилидаги унумли сифат ясовчи –ли аффиксига шу маъноларига кўра тенг келиб, ўзаро синонимлик муносабат ҳосил қилади; б) ясовчи негиздан англашилган объектга турли жиҳатлардан ортиқ даражада «эга эканлик» маъносини (асосий маъно) ифодалаб келади ва бундай ҳолатда, баъзи ўринларда форс-тожик тилларидан ўзлашган сен- аффикси билан синонимлик муносабатда бўлса, баъзи ҳолларда (яъни негиздан англашилган объект фақат ҳажм жиҳатдан ортиқ даражада бўлиш хусусиятига эга бўлиб, миқдор жиҳатдан белгилангандан ортиқ даражада бўла олмас), бу аффикс билан синонимлик муносабат ҳосил қила

олмайди; в) –дор аффикси негизидан англашилган объект ортиқ даражада эга эканлик маъносини (асосий маъно) ифодалар экан, яъни ички маъно кирраларига ҳам эга эканлигини кўрамиз. Бу кенглик, узунлик, ҳажман катталиқ, миқдор жиҳатдан кўплик, қалинлик даражасининг юқорилиги, таъсир даражасининг кучлилиги, баландлик, юқорилилик каби маъно кирраларида аниқ намоён бўлади.

Адабиётлар:

1. Ўзбек тили грамматикаси, Т., фан, 1975 й.
2. З.М.Маъруфов. Сўз состави, от ва сифат, Т., 1956; Ўзбекско-русский словарь, М., 1969, 691 б., 719 б.
3. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., Ўзбекистон, 1992 й.

Тўйчибоев Б.
Гул ДУ

БАЪЗИ ДИАЛЕКТАЛ МАҚОЛЛАРИНИНГ ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Мақоллар... Халқ мақоллари... Ҳар куни ҳар кимдан эшитиб, ҳар кимга сўйлаб юрадиган ҳад-ҳисобсиз мақоллар... Мозийдан бизнинг замонамизга асрлар оша, авлодлар ва аждодлар оша, эллар ва элатлар оша, тиллар ва диллар оша етиб келган бу мақоллар халқ тафаккури, халқ ҳаётини тажрибасидан келиб чиқадиган хулосавий фикрлар ихчам ва кўркем бадиий ифодасидир. Уларнинг ҳар бирига бутун- бутун китобларга татигулик кенг ва чуқур маъно, ҳис-туйғу ифодаси жо бўлган. Шу боис халқ асрлар давомида яратган, сайқал берган ҳар бир мақолни тўлақонли, етук бир бадиий асар дейиш мумкин.

Сўз хазинасининг дуру жавҳарларини ўзида мужассам қилган халқ мақоллари, нутқимизнинг экспрессив (яъни таъсир этувчи, ҳис-ҳаяжон уйғатувчи) воситалари орасида энг таъсирчан, энг эса қолувчи, кишини ўйланишга, фикрлашга мажбур қилувчи кучга эгадир. Улар кишилиқ жамияти ва ҳар бир инсон ҳаёти учун нақадар қимматли аҳамиятга эга эканлигини жаҳон донишмандлари қадим-қадимдан эътибор бериб, қайта-қайта уқтириб келганлар: «Қисқа ифодаланган ўткир фикрлар ҳаётни яхшилашга кўп хизмат қилапти». (Цицерон); «Ҳар куни ақалли битта кўшиқ эшитиш, яхши расм кўриш ва иложи бўлса, истаган бир ҳикматли сўзни уқиб олиш даркор... Турли- туман тарбиявий ҳикоялар ва ҳикматли сўзларни тўплаш тенгсиз ҳикматдир.» (И. Гёте).

Дарҳақиқат, халқ тилидаги, яъни диалектлардаги мақолларни тўплаш, уларни адабий тилга олиб кириш, мақолларнинг қатламларида юз берган турли ўзгаришларни, яъни уларнинг тадрижий тараққиётини ўрганиш ва таҳлил қилиш тилшуносликнинг энг долзарб ва муҳим масалаларидан саналади.¹ Халқ тили бу жиҳатдан ҳам мисли бир хазина. Туганмас бойликлар булоғи. Бироқ халқ тилидаги, жумладан, диалектдаги ана шу бойликларнинг аксарияти адабий тилга кирмай қолган.² **«Ийт қоннойди, от тэннайди дэма»** («Ит қопмайди, от тепмайди дема»), мақоли кишини ҳамиша эҳтиёт бўлишга чақиришдан ташқари, инсонларнинг, кишиларнинг бошқаларга ёки жамиятга муносабати, асосан, унинг табиатидан келиб чиқишини қайд этади. Иккинчидан, мазкур мақол пайдо бўлиш эътибори билан, чорвачиликка дахлдор бўлиб, қипчоқ шева вакиллариининг аксарияти ушбу соҳа билан шугулланиб келганлигини ҳам кўрсатади. Бошқача айтганда, мақоллар халқининг турмуш тарзидан ҳам пайдо бўлганлиги сабабли халқ тарихини белгилашга ҳам озми-кўпми ёрдам беради. Зеро, мазкур мақол Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луготит турк» асарида **«Ит исирмас, от тэнмас тэма»**.³ ---- Ит қопмайди, от тепмайди дема, шаклида кўрсатилиб, муаллиф бу одат уларнинг табиатида бордир, дея изоҳлайди. Эски туркий тил даврида қўлланган ва бундан неча асрлар олдин шаклланган мазкур мақолда фақат «Исирди» сўзи археаиклашиб, қолган лексик қатламнинг барчаси сақланиб қолганлигидан ташқари диалектда мақолнинг ўзи ҳануз фаол ишлатилади.

Диалектдаги **«ийтнинг иши жиртмоқ минан»** (итнинг иши йиртмоқ билан) мақоли ҳам жуда қадимий бўлиб, аввалги изоҳланилган мақолнинг бевосита тадрижий давомидир. Бу мақолдаги маъно одамга кўчирилиб, бузмакор кишининг ҳамиша қиладиган иши бузуқчиликдан иборат бўлишига ишора қилинган. Шунингдек **«Ийт қиғонди ийторчи қимос»** (Ит қилганини итнинг эгаси, унинг боқувчиси, атрофида қараб юрувчиси қилмайди) мақоли ҳам Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луготит турк» асарида учрайди. Мазкур мақолда ҳам итнинг табиатидан келиб чиқадиган юқорида қайд этилган тўғри маънони инсонга, шахсга кўчириш орқали чиройли ва гўзал истиора яратилган. Шу билан бирга, унинг бевосита тарбияга қаратилганлигига эътибор берилса, мазкур мақолнинг нечоғли аҳамиятли эканлиги янада ойдинлашади.

¹ **Ш.Шоабдурашмонов.** Ўзбек адабий тилининг лексик нормалари. «Нут= маданиятига оид масалалар», Тошкент, 1973, 47-51-бетлар; **Ф.Абдуллаев.** Ўзбек миллий адабий тили ва уни ўрганишга оид айрим масалалар. «Нут= маданиятига оид масалалар», 38-44-бетлар.

² **Х.Доннёров.** «ипчо» диалектларининг лексикаси. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1979; **Б.Тўйчибоев.** «Алпомиш» ва халқ тили. /афур /улом номидаги Адабиёт ва Санъат нашриёти, Тошкент, 2001.

³ Маҳмуд Кошгарий «Девону луготит турк» (Туркий сўзлар девони). 3 томлик, 1том, Ўз ФАН, Тошкент 1960, 188-бет(Тржимон ва нашрга тайёрловчи С.М Муталлибов)

Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луготит турк» асарида «**Кериш йоғири ўғулқа қолур**» (1,350-бет) мақоли мавжуд. Яъни – от кифтининг яғири ўглига мерос қолади. Чунки кифт бўгинлар тўпланадиган жой бўлиб, у ердаги яғир тезда тузалмайди. Бу, албатта, мақолнинг ўз маъноси, яъни мақолнинг шаклланиш жараёнига асос. Лекин у ўша эски туркий тил давридаёқ кўчма маъно касб этган ва мақол даражасига Маҳмуд Кошгарий гувоҳлигича, кўтарилган. Мазкур мақол ҳозир қипчоқ диалектида ҳам худди «Девон» дагидек «**От желкасидаги жовур улғо мирос**» (От елкасидаги яғир ўгилга мерос) шаклида қўлланилиб, унда отанинг қарзини боласи—ўгли узиши ҳақидаги гоят чуқур фалсафий фикр мужассамлашган. Айни пайтда ушбу мақолнинг лексик қатлами «кериш» -- елка лексемасидан ташқари қипчоқ лаҳжасига деярли ўзгаришсиз етиб келди ва у лаҳжа вакиллари нутқида фаол қўлланилади.

«Девону луготит турк»да «**Той ототса, от тинур; Ўғул эразса, ото тинур**» (1,216) яъни «Той улгайса, от тинади, ўгил ўсса, ота тинади», деган мақол Маҳмуд Кошгарий томонидан шарҳланган. +ипчоқ лаҳжасида бу мақол ҳозир «**Той ўсса, от тинади; ул ўсса ото тинади**» шаклида кенг қўлланади. Мазкур мақол ҳозиргача неча асрлар оша авлод ва аждодлар оша ўз қолипни, шунингдек, лексемаларини деярли тўлиқ сақлагани ҳолда етиб келди. Бу шубҳасиз, тилдаги барқарорлик қонунияти билан боглик. Айни пайтда, мақолнинг қадимий шаклидаги «**Ототса**», «**Эразса**» феъллари давр ўтиши билан «**ўсса, улгайса, каттарса**» каби феъллар билан алмашганлигининг гувоҳи бўламыз. Бу, шубҳасиз, тилдаги ижтимоийлик қонунияти билан алоқадор. Ўрни келганда яна алоҳида таъкидланадиган ҳолат шундан иборатки, қипчоқ лаҳжаси вакиллари эли бой халқ. Элибойнинг яккамиҳида эса иложи борича албатта бир бедов, тулпор бўлган. Уни рўзгор ишларига, кунлик хизматга минмаган. Тойларнинг ўсиши худди ўша бедовлар, тулпорларга нисбат. Шунингдек, мақолнинг иккинчи қисми ота ва ўгил муносабатига гоят нозик ишора. Агар ушбу мақолнинг ҳам бугунги кунда меҳр ва мурувват нуқтаи назардан тарбиявий аҳамиятига эътибор қаратилса, унинг ўрни биз тасаввур қилганимиздан анча юқори эканлигига ишонч ҳосил қиламыз.

Халқ гоят синчиков ва кузатувчан. Фақат жамият қонуниятларидангина эмас, табиат қонуниятларидан ҳам, унинг турли ходисаларидан ҳам фалсафий хулосалар, умумлашмалар чиқарган. Натижада ўшандай воқеа – ходисалар билан боглик ҳолда ҳам жуда кўп мақоллар тилда юзага келган. Чунончи, кечкурун кун ботаётганда ва эрталаб қуёш чиқаётганда уфқда ўзгариш бўлиши табиат қонунияти. Туркий халқ кун ботгандан сўнг уфқ ўзаришини яхшиликка йўйиб, эрталабки уфқ қизаришини Эл нотинчлигига йўйган, қадиман. Тилда шу ҳолат билан ҳам мақоллар шаклланганлигини Маҳмуд Кошгарий алоҳида

кайд этади: **«Тунла булут ўртанса, эвлук ури келдирмишча бўлур.Тонгла булут ўртанса, элга ёғи кирмишча бўлур»** (Кечкурун булут қизарса, хотини ўгил тукқандек, эрталаб булут қизарса, душман уйга киргандек бўлади. Сўнгисини яхши ҳисобламайдилар. (1,252)Мазкур мақол ҳозир қипчоқ лаҳжаси вакиллари тилида **«Кечки соғнок қизорсо, келиним ул тувғондай бўлади. Эртангги соғнок қизорсо элди жов босқондай бўлоди»** (Кечки уфқ қизарса, келиним ўгил тукқандек бўлади. Эрталабки уфқ қизарса, элни ёв босгандек бўлади) шаклида қўлланади. Табиийки, ҳозир ҳам халқ сўнгисини яхши ҳисобламайдилар. Кўринадики, эски туркий тил даврида истемолда бўлган ушбу мақолнинг қолипи, аксарият сўзлари ҳозирги қипчоқ лаҳжасига деярли ўзгаришсиз етиб келибди. Тўғри, лексемаларнинг айримлари давр ўтиши билан турли фонетик жараён асосида бугунги тилга келгунча қисман ўзгарган.Чунончи, тил тарихидаги «йоғи» сўзи қипчоқ лаҳжасига «йов» шаклида фонетик ўзгариш билан етиб келди. Ёки ўша давр тилида уй маъносида қўлланилган «Эв» сўзи ўрнида лаҳжада «эл» сўзи ишлатиладиган бўлди. Табиийки, мазкур мақолда юз берган бундай ўзгаришлар тил қонуниятидан келиб чиқадиган объектив ҳолатдир.

Халқ онгли мавжудод бўлмиш инсонни шахс сифатида ҳамиша эъзозлайди, унинг ҳурматини жойига қўйишга ҳаракат қилади. Бу ҳолат, албатта, кишиларнинг бир бирига бўлган муомала маданиятида ўз аксини топган. Бинобарин, қипчоқ лаҳжасидаги жуда кўп ишлатиладиган **«Иззойи мўмин ҳаром», «Сунойининг олдида суяк жотсин»** (Сипоҳийнинг олдида суяк ётсин) каби мақолларни ўшандай муносабатнинг инъикоси сифатида тилда шаклланган деб билмоқ ўринли бўларди. Ўрни келганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қипчоқ шеvasи вакиллари ясамаликни, сунъийликни, юзакиликни жуда ёмон кўради. Баъзи кишиларда учрайдиган бундай хусусиятни қабул ҳам, ҳазм ҳам қилаолмайди. Шу боис бўлса керак, лаҳжада **«Сунойи суқотмайди, қолтирайди»** (Сипоҳи (олифта) совқатмайди, қалтирайди) тарзли мақоллар кўп ишлатилади.

Халқ тажрибаси, узок кузатишлари асосида чиқарилган фалсафий хулосалардан бири, йилқи билан инсон етти авлод ирсиятини қайси бир кўринишдадир сақларкан. Ушбу фалсафа натижаси ўлароқ, лаҳжада **«Отти бия беради, алнти эна »** (яхши тулпор, отни бия беради, алпни она) мақоли юзага келганга ўхшайди. Юқоридаги мақолнинг бевосита тадрижий давоми сифатида лаҳжада ҳаёт фалсафасининг умумлашмаси **«Жомоннон жақши бўлди ден қувоммо, ўйом наслига тортоди; жоқшидан жомон бўлди ден қубормо,ўйом наслига тортоди»** (Ёмондан яхши бўлди деб қувонма, у ҳам наслига тортади; яхшидан ёмон бўлди деб қуборма, у ҳам наслига тортади) мақолида ўз ифодасини гоят

лўнда, гўзал ва чиройли топган дейиш мумкин. Мақолдаги «кубормо» сўзи ҳозирги адабий тилда айнан шу шаклда қўлланмайди. У «хафа бўлма», «кайфиятингни бузма», «қовоғингни уйма», «хуноб бўлма», «бекорга куйинма» каби маъноларда ишлатилади. Демак, диалектал мақоллар жуда кўп тарихий лексемаларни сақлаб қолиш нуктаи назардан ҳам гоят аҳамиятли ва кадрлидир.

Умуман олганда, қипчоқ лахжасида турли воқелик билан шаклланган, тарихий жихатдан қадимий бўлган, ўз бошидан турли тадрижий тараққиёт босқичини кечирган мақоллар жуда кўп. Албатта уларнинг бир қисми тарихан қандай бўлса, шевада ҳозир ҳам ўшандай қўлланилади. Чунки, бир тамондан, лахжалар тарихийликни адабий тилга нисбатан узок сақлайди. Иккинчидан, тил тарихий категория сифатида жуда секин ўзгаради. Ўз навбатида мақолларнинг тарихий шакллари билан ҳозирги шевалардаги, аниқроғи қипчоқ лахжасидаги кўринишлари орасида қисман фонетик, лексик, грамматик тафовутларнинг бўлиши табиий бир ҳолат. Шу сабабли диалектал мақолларни тўплаш, уларнинг тадрижий тараққиётини таҳлил қилиш ва мазкур хазинани адабий тилга олиб кириш тил ва адабиёт вакилларининг, хусусан, тилшуносликнинг биринчи галдаги вазифаси бўлмоғи зарур.

Акрамов Ш.
+ы=он ДИИ

ГАИ БЫЛАКЛАРИИИИГ ИАЗАРИЙ ЫРГАИИЛИШИГА ДОИР

Ган былаклари муаммоси ичида сыз бо\лашуви (валентлиги) билан узвий ало\ада былган "сыз кенгайтирувчилари" тушунчасининг мощиятини очиш ушбу былимимиз олдига =ыйилган асосий ма=садлардан биридир.

Сыз бо\лашуви (валентлик назарияси) туркийшуносликда деярли 40 йилдан бери (С.Н.Иванов бошлаб берган эди) ызбек тилшунослигида эса 20 йилдан буён (профессор И.+ыч=ортоев бошлаб берган эди) ырганилиб келинмо=да. Р.Расулов, И.+ыч=ортоев, Ш.Ращматуллаевларнинг тад=и=отлари шам шу каби ишлар сирасига киради.

Сыз (ани=ро\и лексема) гапнинг =урилиш ашёси былганлиги сабабли унинг кенгайтирувчилари сызга шамиша шамрош былади ва гап =урилишига билвосита былса шамки таъсир этади. Чунки бизнинг нут=имиз давомли былиб, унинг бирликлари ызаро бирин-кетинликда жойлашади.

Сыз кенгайтирувчилари сызга эргашган, тобелашган =исмлар сифатида унинг олдидан жой олади. Бунда шам туркий тилларнинг

синтактик ыринлашиш =онунияти, яъни олдинги сызнинг тобелиги, кейинги сызнинг щокимлиги са=ланади.

"Сыз кенгайтирувчилари" дейилганда сызнинг маъновий бо\лашув аъзолари (семантик валентлик актантилари) тушунилади. Щар бир сыз(лексема) ызига хос бо\лашувга эга былиб, ызининг ички маъновий белгилари асосида у ёки бу турдаги сызлар ва грамматик шакллар билан кенгайтирилишни ёхуд изошланишни, ани=ланишни талаб этади. Сыз валетлигининг гап =урилишига тадби=и масаласи француз тилшуноси Л.Теньер ишларида ёр=ин акс этди. С. Д. Кахнельсон томонидан 1936 йилда тилшуносликка "валентлик" тушунчаси олиб кирилган эди. Сыз бо\лашуви сызнинг маъноси томонидан белгиланиши ва нут=да во=еланиши сабабли тилшуносликда сызнинг маъновий шамда синтактик бо\лашуви (семантик ва синтактик валентлик) анча мунозараларга сабаб былди. Мазкур илмий изланиш ҳам синтактик бо\лашувни лисоний (маъновий) бо\лашувнинг нут=даги во=еланишидир деб башоловчи тал=инларга таянади. Маъновий бо\лашувда сыз ызининг лу\авий маъноси имкониятларини кырса тиш учун сыз шаклларни ызига бириктира олиш =обилиятларини намоён этади. Бу хусусиятни муаллим, бой, яхши, ёзди каби сызлар мисолида ани=лаштирмо=чи былсак, уларнинг =уйидаги тур сызлар билан кенгайтиш имкониятларини кузатишимиз мумкин:

1. Сифат ёки сифатловчи сызлар билан: яхши муаллим, =обилиятли муаллим, катта муаллим, мошир муаллим.

2. Ми=дорий сызлар билан: икки муаллим, учтадан муаллим, тыргала муаллим.

3. Фан, ырин-жой, ва=т белгиси маъноларини билдирувчи сызлар билан: адабиёт муаллими, =ишло= муаллими, хозирги давр муаллими...

4. Шу касбдаги шахсга ало=адор былган нарса-буюм, белги-хусусиятни ифодаловчи сызлар билан: муаллим китоби, муаллим хонаси, муаллим турмуш тарзи, шунингдек, муаллим санъаткор, муаллим ёзди, муаллим хурсанд былди, муаллим жамоатчи каби.

Бу каби муаллим сызидан олдин ва кейин кела оладиган сызлар билан бирика олиш муаллим сызининг маъновий бо\лашуви(семантик валентлиги)дир. Я х ш и сызи ызидан кейин келган от ва феъллар билан бирика олади: яхши бола, яхши китоб, яхши ы=имо=, яхши эшитдим. +иёслаш маъносини юзага чи=арганда бу сыз ызидан олдин чи=иш келишигидаги от ёки олмош билан кенгайтиши мумкин: олмадан яхши, бундан яхши каби. Энди мисол учун бой лексемасини олайлик. Ызбек тилининг изошли лу\атида "бой" сызининг уч асосий маъноси кырса тилади:

1. Киши кучидан фойдаланиш щисобига бойлик, дунё орттирган, бадавлат, давлатманд. Бой одам.

2. И=тисодий жищатдан мустаҳкам щеч нарсадан камчилиги ва мухтожлиги йи=, шамма нарсадан бадастир, тыкис, бадавлат.

3. Таркибида, ихтиёрида, ба\рида керакли ва фойдали нарсалар кып, мыл. Аслида бу ерда уч маъно ща=ида эмас, икки маъно тури ты\рисида ганириш ыринлидир;

1. Маълум ижтимоий мав=е хусусиятига эга былган шахс.

2. Таркибида бирор нарсанинг, модданинг кыплигини ифодаловчи сифат. Биринчи маънодаги "бой" лексемасининг бо\лашуви муаллим сызи бо\лашувидан деярли фар= =илмайди. Иккинчи маънода эса нарсанинг, модданинг номи + га + бой: молга бой, темирга бой, нонга бой, мевага бой, шамма нарсага бой ва шоказо тарзида былади. Натижали фаол щаракатни ифодаляйдиган "ёзди" феъл-лексемасининг бо\лашуви ю=оридаги сызлар валенглигидан кыра кенгро=дир. Одатда тилшунослигимизда бундай сызларнинг =уйидаги тур бо\лашувлари =айд этилади:

1) бажарувчи (агенс): Мен ёздим. Салим ёзди.

2) манба (объект): Мен хатни ёздим.

3) пайт (темпоралщностц): Бугун Салим хатни ёзди,

4) ырин (локалис): Бугун Салим хатни мактабда ёзди.

5) ҳолат: Салим бугун мактабда хатни тез ёзди.

6) усул, восита: Салим бугун мактабда хатни =алам билан тез ёзди.

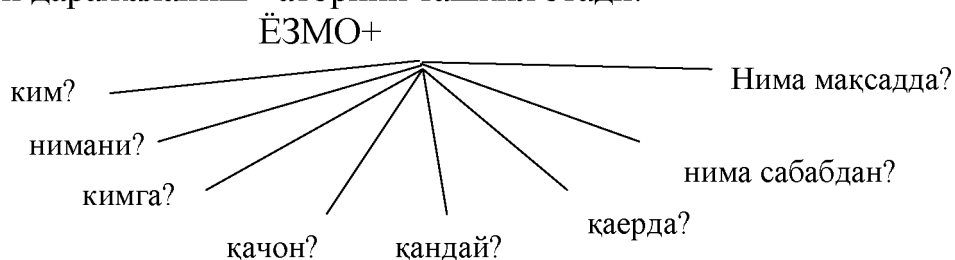
7) сабаб-ма=сад: Салим бугун мактабда =асддан бу хатни =алам билан тез ёзди.

Кыриниб турибдики, =андай турдаги сызлар билан бирика олиш тылалигича сызнинг лу\авий маъносига бо\ли=. Сыз бо\лашувларида сызнинг лу\авий маъносини ойдинлаштирувчи ашёлар акс этади. Сыз маъновий бо\лашувининг нут=да во=еланганлиги сыз маъносига катта таъсир кырсаптиши мумкин. Масалан, Салим мактабда ы=ийди ва Салим мактабда бу китобни ы=ийди гапларидаги биринчи шолатда «ы=имо=» феъли ытимсиз маънода былиб, бажарувчининг нима билан шу\улланишини (холатини) ифодалаган былса, иккинчи гапда ытимлилик касб этиб, фаол щаракатни ифодаламо=да. Бу феълнинг щаракат ёки холат маъноси манба бо\лашувининг нут=да во=еланланмаганлиги (китобни ы=ийди) ва нуткда во=еланмаганлиги билан бо\ли=. Турли сызлар ыз маънолари заминида щар хил кенгайтирувчилар былишини талаб этади. Хусусан, ытимли феъллар тушум келишиги шаклидаги воситасиз тылдирувчи былиб келадиган былакни талаб =илса, щаракат феъллари жыналиш ёки чи=иш келишигидаги щаракатнинг манбаи, бошланиш ну=таси ёки чегарасини ифодаловчи сыз-шаклларни та=озо этади. Ма=омат(исти=омат) феъллари эса ырин-пайт келишигидаги сыз-шакл билан кенгая олади. Маълумки, тилшуносликда тушум келишиги билан шаклланган воситасиз тылдирувчининг ырни тад=и= этилган ва

баъзан белгисиз воситасиз тылдирувчининг гапдаги бош былакка тенглаштирилиши шам кузатилади. А.А. Халкаламанидзе эса (мурур)шаракат феъллари шузурида келган ырин шолини ытимли феълларга тобеланган воситасиз тылдирувчи билан тенг шолатда кыриб, =уйидага хулосани чи=аради:

1. Е.Курилович фикрларига зид равишда макон келишиклари дастлабки вазифасида (шол маъносида) бош=арувчи шакллар сифатида фаолият кырсатади ва феъл лексик маъносини очувчи валентликларининг зарур элементига айланади.

2. Ҳаракат ва ырин-жой феълларида шол (муста=ил маъно билан бо\ланувчи шакл) шамда тылдирувчи (бош=арилувчи шакл) орасидаги =арама-аршилик йы=олади. Бу феълларда тылдирувчи шол маъноларига эга былади. Сызнинг маъновий кенгайтирувчиси вазифасида =андай турдаги сызлар келишининг зарурлиги ва нозарурлиги фа=ат бир омил сызнинг лу\авий маъноси билангина белгиланади. Мурур феъллари шаракат чегараларининг белгиланишини талаб =илади. Исти=омат(шолат) феъллари ырин-жойни, фаол шаракат эса манбани ызига "ча=иради". Шунинг учун сызнинг маъно кенгайтирувчиларини зарурий (облигатор) ва нозарурий (факултатив) каби икки турга ажратиш одат тусига кирган. Сыз кенгайтирувчиларини зарурий ва нозарурий турларга ажратиш шартли, албатта. Лекин сыз кенгайтирувчиларининг барчаси шам сыз маъносига нисбатан бир хил мав=еларни эгалламасликлари мумкин. Мисол учун "ёзмо=" феъли биринчи навбатда шаракатнинг ким томонидан бажарилганлигини, иккинчи ыринда нима устида бажарилганлигини, кейин эса =ачон? =аерда? =андай усулда? Нима сабабдан? нима ма=садда? бажарилганлигини равшанлаштиришга шаракат =илади. Шу сабабли бу феълга ало=адор кенгайтирувчилар =уйидаги даражаланиш =аторини ташкил этади:

Шунингдек, зарурийлик ёки нозарурийлик феъллардан таш=ари бош=а сыз туркумлари, хусусан, ы=итувчи, бой, эга каби сызлар кенгайтирувчилари орасида шам учрайди. Ы=итувчи сызининг =андай? сыро\ига жавоб былувчи кенгайтирувчилари (яхши ы=итувчи, адабиёт ы=итувчиси) кимнинг? сыро\ига жавоб былувчи (ы=итувчи китоби, ы=итувчи гапи) кенгайтирувчиларидан кыра зарурийрокдир. "Бой", "эга" сызларининг зарурий кенгайтирувчилари нимага? сыро\ига жавоб былса,

ким? нима? сыро\ига жавоб былувчилари нозарурий кенгайтирувчи былиб щисобланади: А=лга бой киши. Предмет маносидаги сызларнинг зарурий кенгайтирувчилари =андай? =ачон? сыро\ига жавоб былиб келса, кими? нимаси? сыро=ларига жавоб былувчилари нозарурийлик касб этишлари мумкин. Сызларни зарурий ёки нозарурий турларга ажратиш ёхуд, умуман, сыз кенгайтирувчилари (лексемаларнинг маъновий бо\лашуви) ща=ида гап борганда ташлил доирасига кыпро= феъл сыз туркуми жалб этилмокда. Сабаби феълларда бо\лашувлик шодисаси кенг кыламда шакланган, аммо бу хусусият феллар учунгина хос дегани эмас. Чунки тилнинг маълум сатшидаги бирор бирлик, муайян хусусиятга эга былар экан, бу хусусият шу сатшнинг бош=а бирликларига щам у ёки бу даражада ало=адор былади. Бу алошида тад=и=отни талаб этиши шубшасиз.

Лутфуллаева Д.
ТВДИИ

Истак орқали йўқликни ифодаловчи синтактик ўрамлар

Кейинги йилларда сўзловчининг истак-хоҳишини ифодалайдиган гаплар семантик жиҳатдан истак гаплар сифатида баҳоланмокда¹. Бундай гаплар тил сатҳида ўзига хос курилиш қолипига эгалиги ҳамда сўзловчининг коммуникатив мақсадини ифодалашига кўра гапнинг бошқа турларидан фарқланмокда.

Маълумки, истак гапларда сўзловчининг қуйидаги коммуни-катив нияти акс этади:

1. Сўзловчининг ҳали юзага чиқмаган ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигини исташи ифода этилади.

2. Сўзловчининг ўзи ва тингловчига олдиндан маълум бўлган амалдаги ҳаракатнинг аксини бажарилиш - бажарилмаслигини исташи баён этилади².

3. Сўзловчининг объектив оламда муайян нарса-предметнинг мавжуд ёки йўқ бўлишини исташи ифода этилади.

4. Сўзловчининг объектив оламда мавжуд бўлган нарса-предметнинг йўқ бўлишини ёки, аксинча, воқеликда мавжуд бўлмаган нарса-предметнинг мавжуд бўлишини исташи, орзу қилиши баён этилади.

Кўринадики, биринчи, иккинчи турдаги истак гапларда сўзловчининг муайян ҳаракат билан боқлиқ истак-хоҳиши ифодаланса, кейинги тур гапларда сўзловчининг нарса-предметнинг мавжуд ёки йўқ бўлишини

¹ Қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - Б. 46-47; Лутфуллаева Д., Жумаев Ф. Истак гапларнинг ўқитилишига доир айрим мулоҳазалар // Тил ва адаби, т таълими. - 2000. - №2. - Б. 84-86.

² Бу ҳақда қаранг: Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда шаклий-мазмуний номувофиқлик. - Тошкент: Фан, 1997. - Б. 28.

исташи акс этади. Йўқлик ва мавжудликнинг ифодаланишида тўртинчи турдаги истак ганлар муҳим ўрин тутади. Бундай гапларда сўзловчининг истагини баён қилиш орқали йўқлик ёки мавжудликка ишора қилинади. Ушбу мақолада истак орқали йўқликни ифодаловчи синтактик ўрамлар¹ хусусида фикр юритамиз.

Истак орқали йўқликка ишора қилувчи гапларда сўзловчининг амалда йўқ бўлган нарса-предметнинг мавжуд бўлишини исташи ифода этилади. Сўзловчи истак-хоҳишини ифода этиш орқали амалдаги йўқликка ишора қилади. Шу сабабли истакни билдирувчи бундай гапларда йўқликни англатувчи ахборот ҳам шаклланади. Истакни билдирувчи гапларда йўқликнинг ифодаланиши пресуппозиция ҳисобига амалга оширилади. Пресуппозиция сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум бўлган йўқликни айтиш гапда яширин ифода этишга имкон беради. Натижада гапда истак ва йўқликни билдирувчи ахборотлар шаклланади. Масалан, «*Бу жониворнинг тили бўлсаки, айта қолса*» (С.Аҳмад.) гапида сўзловчининг предметнинг (*тили*) мавжуд бўлишини исташи орқали яширин тарзда йўқликка ишора қилинган.

Баъзан нутқда бундай тузилишдаги гаплардан сўнг йўқликнинг махсус грамматик восита ёрдамида такрор ифодаланиши ҳам кузатилади. Бундай ҳолатда йўқлик алоҳида таъкидланади. Масалан: *Жамшид-у Искандар бўлганида, мен уларга бу қасрни қуриб берган бўлардим. Афсуски, улар йўқ.* (Мирмуҳсин.)

Англашиладики, истак орқали йўқликни билдирувчи ганлар сўзловчининг объектив оламда йўқ бўлган нарса-предметнинг мавжуд бўлишини исташи асосига қурилади. Шу сабабли бундай ганлар семантик жиҳатдан яширин йўқлик ва сўзловчининг истак-хоҳиши ўртасидаги муносабатни акс эттиради. Бундай ганларнинг қурилиш асосини **истакни ифодаловчи семантик узв ва мавжудликни ифодаловчи кесим шаклидан** иборат синтактик ўрамлар ташкил этади. Ўзбек тилида истак орқали йўқликни ифодаловчи синтактик ўрамларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

қани (эди/энди) + мавжудликни ифодаловчи сўз-са(-ганда) тузилишидаги синтактик ўрамлар. Бундай синтактик ўрамлар пресуппозиция орқали йўқликни акс эттирувчи истак гапларнинг қурилиш асосини ташкил этади. Масалан: **қани энди менда Ҳошимжоннинг қалпоқи бўлса...** (С.Аҳмад.) (*Менда Ҳошимжоннинг қалпоқи йўқ.*) **қанийди ҳозир Кимсан акам ... ёнимда бўлса!** (Ў.Ҳошимов.) (*Кимсан акам ёнимда йўқ.*)

Кошки (эди/экан) + мавжудликни ифодаловчи сўз-са тузилишидаги синтактик ўрамлар. Бундай синтактик ўрамлар ҳам

¹ Бу ўрида синтактик ўрам термини тил бирликларининг семантик жиҳатдан ўзаро боғлиқ синтактик қуршовига нисбатан қўлланди.

пресуппозиция орқали йўқликни ифодаловчи истак гапларнинг қурилиш асосини ташкил этади. Масалан: **Кошкийди машинам бўлса...** (Ф. Мусажонов.) (*Машинам йўқ.*) **Боларилар бўлса кошки эди...** (Мирмуҳсин.) (*Боларилар йўқ.*)

Ўзбек тилида истакни ифодаловчи грамматик воситаларнинг кесим таркибида келиши ҳам кузатилади. Бундай ҳолатда кесим семантик жиҳатдан мавжудликнинг ифодаси ва сўзловчи истак-хоҳишининг баёни узвларидан ташкил топади. Истакни ифодаловчи бундай грамматик воситаларга *-са эди, -са экан, -саки, -ганда эди // -ганда-ку, -са бошқа гап эди // -ганда бошқа гап эди // -ганда бир нави эди, -син эди* кабилар киради. Бу воситаларни қабул қилган кесим шакли семантик жиҳатдан истакни ифодаловчи синтактик ўрамлар билан мувофиқлаша олади. қиёсланг:

1. **-Шоди бўлсаки...** (Ў.Ҳошимов.) **-қани энди Шоди бўлса.**
2. **Ёнимда пулим бўлсайди...** (Ойбек.) **- қанийди ёнимда пулим бўлса.**
3. **Лоақал мақтанчоқ ўртоқим Ҳошим бўлгандаям бир нави эди-я!** (Х.Тўхтабоев.) **-қани энди лоақал мақтанчоқ ўртоқим Ҳошим бўлса!**
4. **Ҳароми Йўлчи бўлганда эди...** (Ойбек.) **- кошки эди ҳароми Йўлчи бўлса.**
5. **Бир тиёла аччиққина чой бўлармиди-я!** (С.Аҳмад.) **- қани энди бир тиёла аччиқ чой бўлса!**

Баъзан буйруқ-истак майлининг *-син* аффиксини қабул қилган мавжудликни ифодаловчи кесим орқали йўқликка ишора қилинади. Бундай ҳолатда ганда буйруқ-истак билан бирга, яширин йўқлик ҳам ифодаланади. Масалан: *Шу бугуноҳ калит жойида бўлсин.* (Сўзл.) (*Калит жойида йўқ. Калитни жойига қўй.*)

Хуллас, истакни ифодалашга хосланган синтактик ўрамлар пресуппозиция ҳисобига амалдаги йўқликка ишора қилади ва гапни мазмунан мураккаблаштиради.

Холбоева М.

ТВДИИ

ҚЎШМА ГАИЛАР СЕМАИТИКАСИГА ДОИР

Кўшма ганларда шакл ва мазмун муносабати масаласи тилшунос олимлар А.Бердиалиев, Н.Махмудов томонидан эргашган кўшма гаплар мисолида, С. Солихўжаева томонидан эса боғланган кўшма гаплар мисолида тадқиқ этилди.¹

А.Бердиалиевнинг тадқиқотида эргаш гапли кўшма ганлардаги парадигматик ва синтагматик хусусиятлари чуқур тадқиқ этилган. Н.Махмудов кўшма ганлардаги мазмуний-синтактик номувофикликнинг замини тилдаги ортикчалик тенденциясига бориб тақалишини таъкидлайди.² Олимнинг қайд этишича, «сўзловчи айни мақсади, баҳоси ва шу кабиларни алоҳида таъкидлаб ифодалаш учун предикатив тизимларни танлайди, лекин бу тизимлар денотатив воқеани эмас, мазкур мақсадга кўра модусни (сўзловчининг воқеликка муносабатини) ифодалайди. Бунинг натижасида назарий жиҳатдан икки денотатив воқеа ифодачиси бўлган икки (ёки ундан ортик) предикатив бирликдан иборат эргаш гапли кўшма гап фақат бир денотатив воқеани ифодалайдиган бўлиб қолади, яъни бир мазмуний «ядро»ни ўз ичига олади. Бу тайинки, мазмун ва шакл жиҳатдан номутаносибликни келтириб чиқаради».³ Маълум бўладики, бир денотатив воқеа ифодаланган икки компонентли кўшма гапларда мазмуний «ядро» битта эмас, балки икки ва ундан ортик бўлиши мумкин. Масалан:

1...*Мен аминменки, барча сирлар биздан кўра сизга кўпроқ аёндир* (Ойбек).

2. *Қизиги шундаки, соғинганигда бунақа гапни чин юракдан яна айтаверасан* (Ў. Ҳошимов)

1-мисолдаги кўшма гап семантик-синтактик жиҳатдан номувофик бўлиб, унинг 1-компонентида модус, 2-компонентида эса денотатив воқеа ифодаланган. 2-компонент таркибида қўлланган **кўра** сўзининг пресуппозицияга ишорасидан компонентнинг мазмуний тузилиши мураккаблашиб, «*Бизга аён эмас*» пропозицияси ифодаланган.

Демак, таҳлил этилаётган икки компонентли кўшма гапда ортикчалик ҳамда тежаш тамойилларининг амал қилиши натижасида битта модус, иккита пропозиция ифодаланиб, семантик –синтактик номувофиклик юзага келган.

2-мисолдаги кўшма гапнинг 2-компонентидаги *яна* сўзининг пресуппозицияга ишорасидан «*Аввал ҳам айтган*» пропозицияси англашилган. Бу кўшма ганнинг ҳам 1-компонентида модус, 2-

¹ Бердиалиев А. Семантико–сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчинённого предложения узбекского литературного языка: Автореф. дисс. док. филол. наук. -Ташкент, 1989; Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992. -Б. 231-236; Нурмонов А. ва б. Қырситилган манба. -Б. 120-200.

² Махмудов Н., Нурмонов А. ва б. Қырситилган манба. -Б. 232.

³ Махмудов Н., Нурмонов А. Қырситилган манба. -Б. 233.

компонентида эса иккита пропозиция ифодаланган бўлиб, семантик-синтактик жиҳатдан номувофикликка эга.

Баъзи бир денотатив маъно ифодаланган 2 компонентли кўшма гапда ортикчалик тамойили билан бирга тежаш тамойили ҳам амал қилади ва бундай семантик-синтактик номувофик кўшма ганларда, албатта, 1 та модус ва 2 ёки ундан ортик пропозициянинг ифодаланиши кузатилади.

Шунингдек, 2 денотатив воқеа ифодаланган кўшма гапларда 3 ва ундан ортик пропозиция ҳам ифода этилади. Бундай 2 компонентли кўшма ганларда семантик-синтактик номувофиклик бўлиб, унда тежаш тамойили амал қилади ва 3 ёки ундан ортик пропозициянинг ифодаланишига олиб келади.

Тилшунос Н.Маҳмудов тежаш тамойили ҳақида шундай дейди: «Мураккаб мазмуннинг мураккаб шаклда эмас, балки содда шаклда ифодаланиши тил воситаларини тежаш тамойилининг тилда яққол намоён бўлиш шаклларида биридир».¹ Шунингдек, шаклан бирдан ортик содда гапларнинг бирикувидан таркиб топган кўшма гап компонентларида ҳам тил воситаларини тежаш тамойили амал қилади. Тил воситаларини тежаш тамойили ҳисобига кўшма гап компоненти бўлган содда гапда мазмуний мураккаблашув юз беради. Масалан:

1. *Сенам борсанг, обориб қўяман!* (Ў.Ҳошимов)

2. *Ҳозир дарахтга тош отсанг, япроқдан бурун қиз –жувон тўкилади!* (О.Ёкубов)

3. *Агарда менинг юрт сўралади ва шу восита билан бойлик орттирмаққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга – сенга маълум бўлмасмиди?* (А.Қодирӣ)

1-мисолдаги кўшма гапнинг 1-компонентида **ҳам** юкламасининг пресуппозицияга ишорасидан «*Бошқалар борган*» пропозицияси ифодаланган. Натижада 2 компонентли мазкур кўшма гапда 3 та пропозиция ифодаланган. Улар: 1) *Сен борсанг*; 2) *Обориб қўяман*; 3) *Бошқалар борган*.

Тилшунос Н.Маҳмудов бундай шаклдаги гапларда доимо семантик-синтактик мувофиклик бўлишини таъкидлаган.² Лекин биз бу кўшма гапнинг 1-компонентидаги содда шаклда мазмуний мураккаблашувни эътиборга олиб семантик- синтактик номувофиклик мавжуд деймиз.

3-мисолдаги 2 компонентли кўшма гапда 5 та пропозиция мавжуд. Кўшма гапнинг 1-компонентида иккинчи даражали предикация ҳисобига «*Юрт сўралади*», « *Шу восита билан бойлик орттириши мумкин*», шарт майлидаги феъл билан ифодаланган кесим оркали « *Агар орзум бўлса*»; 2-компонентда эса **кўра** сўзининг пресуппозицияга ишорасидан «*Бошқаларга маълум эмас*» ҳамда сўроқ-инкор

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Қырситилган манба.-Б. 114

5. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Қырситилган манба. – Б.284

характеридаги «Бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга –сенга маълум бўлмасмиди?» сўроқ гапининг мазмуний тузилишидан «Ўз ўғлимга-сенга маълум бўларди-ку» дарак-тасдиқ характеридаги пропозиция ифодаланган.

Хулоса қилиб айтганда, 2 компонентли бир денотатив воқеани ифодаловчи семантик-синтактик номувофик қўшма ганларда ортикчалик ҳамда тежаш тамойиллари амал қилса, 2 компонентли қўшма гапларда эса ортикчалик тамойилининг амал қилиши натижасида мазмуний мураккаблашув юз беради. Бу мазмуний мураккаблашув пресуппозицияга ишора қилувчи воситалар, иккинчи даражали предикация ҳисобига ҳам рўй беради.

Худойбергаиова З.
ТДШИ

ҚАРДОШ ТИЛЛАР СИТАКСИСИНИ ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ МАСАЛАСИ

Маълумки, бир тил оиласига мансуб тиллар бўйича қиёсий тадқиқотлар кўпинча тилнинг лексик, морфологик сатҳларида амалга оширилади. Зеро, қардош тиллар синтаксисини солиштириб тадқиқ этишда турли оилага мансуб тилларни қиёслашда кузатиладиган қийинчиликлар кўп бўлмайди. Табиийки, қардош тиллар тиллардаги синтактик қурилмалар моделлари ва уларнинг ифодавий материалларида ўхшашлик кўп бўлиши шарт. Бундай моделларни батафсил, ҳар томонлама қиёслаб тадқиқ этишнинг аҳамиятли жиҳати ҳам улар ўртасидаги ўхшашлик ва ноўхшашликни аниқлаш, тадқиқ этилаётган тиллар учун адекват таҳлил методлари, методикасини ишлаб чиқишда кўринади [МСИЯ 1988,4].

Қиёсий-типологик тадқиқотларнинг кейинги йиллардаги ривожланиши бу борадаги изланишларни амалга ошириш методларини янада аниқлаштириш масаласини кўтаради. Тадқиқотчининг у ёки бу системадаги тиллар қиёсига диққат қаратиши муайян методларни танлаш заруриятини тугдиради. Чунки маълум тил системалари учун мос келувчи усуллар бошқа тиллар учун ё етарли бўлмайди ёки тўғри келмайди. Бу эса генетик жиҳатдан бир оилага ёки турли оилага тегишли тиллар тадқиқига, шунингдек, қардош тиллар структурасида айнилик, ўхшашликнинг нечоглик сакланиб қолганлигига бевосита боғлиқ. Хусусан, генетик жиҳатдан қардошлиги шубҳасиз тан олинган яқин қардош тилларнинг мавжудлиги тадқиқотчилар олдида генетик қардош, у ё бу оилага кирувчи тилларда структур умумийлик, муштараклик замонавий этапда сақлаб қолган-қолмаганлиги хусусидаги масалани кун тартибига қўяди. Ушбу

масаланинг ечими айни тилларнинг қиёси натижасида аниқланади [ССГРЯ 1972,3].

Гап структурасини қиёсий ўрганишда фарқлардан кўра умумийлик бўлиши табиий. Тафовутлар синтактик воситаларнинг айрим шаклий кўринишларида кузатилади. Энг қизиқарли натижалар формал айни ёки ўхшаш бўлган шаклларни семантик, функционал, стилистик хусусиятларини батафсил ўрганишда кўринади. Чунки бу жиҳатлар кўпинча мувофиқ келмайди [Конюшкевич 1989,12]. Демак, қиёсий таҳлил куйидагича амалга оширилади: танланган тузилмалардан уларнинг энг умумий хусусиятлари қайди, улардан шаклга, яъни бу маъноларни ифодаловчи воситалар ўртасидаги аниқланган ўхшаш шакллар ўргашга, сўнгра, муштарак шаклларнинг маъно спецификаси тадқиқига ўтилади. Бинобарин, ҳар қандай қиёс уч босқични тақозо этади: ҳар бир тилнинг маълум хусусиятларининг алоҳида тавсифи; бу хоссаларнинг қиёсий асосини белгилаш; қиёс жараёни [Ярцева 1981, 40]. Қиёсий тадқиқот формал ва семантик таҳлилга асосланмоғи зарур. Структур ва мазмуний ўхшашликка эга тилларни солиштириб ўрганишда эътибор функционал (вазифавий) хоссаларни тадқиқ этишга қаратилмоғи керак. Чунки у ёхуд бу шакл турли контекстда, турли услубга оид матнларда дифференциаллашувчи белгиларга эга бўлиши мумкин. Шу билан бирга, шаклий мувофиқликни белгилаш осон, исталган эквивалентликнинг функционал-семантик мувофиқлигини аниқлаш эса мураккаб масала. Зеро, ҳар бир тил фақат унгагина хос хусусиятларга эгаки, улар, ўз ўрнида, бутуннинг бўлаги сифатида тадқиқ этилиши лозим [Nickel 1971,5]. Бир тил оиласига мансуб тиллар синтаксисини солиштириб тадқиқ этишда таҳлил шаклдан мазмунга қараб йўналтирилган бўлиши қиёснинг биринчи босқичида фойдали. Зеро, кўп тиллар учун универсал бўлган синтактик конструкцияларни қиёслашнинг иккинчи этапида таҳлил мазмундан шаклга қараб, икки тилдаги умумийлик, инвариантликка, мазмунан унинг ифода материалларига қарата олиб борилади.

Қардош тиллар типологияси кўпроқ морфологик бирликлар тадқиқини қамраб олган бўлиб, камдан-кам ҳолларда синтактик бирликлар таҳлиliga қаратилади. Чунки қардош тиллардаги гаплар реляцион жиҳатдан структурасига кўра деярли айни кўринишда бўлади. Шу билан бирга, қардош тилларга нисбатан позицион ёки транслокацион таҳлилни татбиқ этиш, улар ўртасидаги кўзга кўринарли фарқларни мавжудлигини аниқлашга имкон беради [Кузнецов 1988, 83]. Синтактик фарқлар бу уч ёндашувга ҳам алоқадор бўлиши мумкин. Лекин айни ўринда муайян конуният мавжуд. Бир тил оиласига мансуб бўлган тиллар реляцион жиҳатдан ўхшаш бўлади. Тиллар генетик жиҳатдан қанчалик яқин бўлса, реляцион белгиларига кўра ўхшашлик ҳам шунчалик кўп бўлади [Кузнецов 1988, 82]. Позицион ва транслокацион жиҳатдан қардош

тиллар анчагина фарқланиши мумкин. Д.Б.Никуличева скандинав тилларини таққослаб ўрганар экан, синтактик конструкцияларни моделлаштириш учун С.Н.Кузнецов сингари позицион таҳлилдан фойдаланишни маъқуллайди[Никуличева 1988, 91].

Тиллараро мувофиқликда бинар градация одатийдир: ўхшашлик ва тафовутлар. М.И.Конюшевич рус ва белорус тиллари синтаксисини солиштириб тадқиқ этар экан, тиллараро мувофиқлик учун нисбатан фарқли шкала кераклиги хусусидаги фикрларни илгари суради ва уч ўлчамли градацияни кўллайди[Конюшкевич 1989, 148]. Бунда: «ва»-мувофиқлик тиллардаги айни мувофиқликни билдиради. Бу айниликда муайян бир восита қиёсланаётган тиллардаги структур, семантик, функционал ва бошқа жиҳатдан тўла мос бўлиши зарур. Тўла айнилик синтактик тузилмаларда кўп учрамайди. Тилшуноснинг ишида «ва»-мувофиқлик фарқларни аниқлаш фони бўлиб хизмат қилади. «но»-мувофиқлик(бир тилда ушбу факт мавжуд, иккинчи тилда мавжуд эмас) ҳам солиштирилади тилларда камроқ учрайди, аммо формал, функционал, стилистик мувофиқлик характери хисобга олсак, «но»-мувофиқликлар миқдори кўп бўлиши мумкин. Тиллараро мувофиқликнинг энг кўп учрайдиган гуруҳи «аммо»-мувофиқлик(бир тилда бу факт мавжуд, иккинчи тилда ҳам айни факт бор, аммо бироз бошқача шаклда) бўлиб, бу мувофиқлик хусусий, диффуз характерга эга.

Тиллар қиёси тилшунослар эътиборини анчадан бери жалб қилиб келади. Бу йўналишдаги тадқиқотлар И.А.Бодуэн де Куртенэ, М.М.Покровский, Л.В.Шчерба, Е.Д.Поливанов каби тилшуносларнинг исмлари билан боглик. Бироқ турли тилшунослар қиёснинг мақсадлари, вазифалари, аҳамияти ва методларини турлича баҳолашади[Ярцева 1981]. Масалан, Прага тил мактаби лингвистлари қиёснинг назарий аҳамиятига биринчи навбатда эътибор қилишади, бунда уларнинг фикрича, қиёс ҳар бир тилнинг ўзига хосликларини чуқурроқ билишга ёрдам беради. Ч.Фриз, Р.Ладо, аксинча, амалий мақсадни, яъни таржима ва лингводидактик мақсадни кўзлайди. Қиёсий тилшунослик соҳаси кўпинча чет тилларини ўқитиш вазифалари билан бевосита боглик ҳисобланса-да, назарий муаммоларни ҳам диққат марказда тутаяди. Чунончи, қиёсий тадқиқ тил жараёнларининг моҳиятини билиш ҳамда ушбу жараёнларни бошқарувчи қонун-қоидаларни чуқур англашга имкон беради. Шу сабабли қиёсий тилшунослик назария ва амалиётнинг кесишув нуқтаси хисобланади [Ярцева 1981,4].

Демак, юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазалардан маълум бўладики, кардош тилларни, хусусан, ўзбек ва турк тилларини қиёслаб тадқиқ этиш ҳам илмий, ҳам назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Бинобарин,

бир оилага мансуб тиллардаги синтактик ҳодисаларни тадқиқ этиш қуйидаги масалаларни ҳал қилиш имконини беради:

- қардош тиллар синтаксисини қиёсий ўрганиш ҳар икки тилдаги айна ёки ўхшаш кўринишга эга тил бирлигининг специфик белгиларини аниқлаш имконини беради. Қиёсий тадқиқ учун тадқиқот объекти бўлган тилнинг ифодавий материаллари ҳақидаги билимларни кенгайтиради;
- қиёсий тадқиқ натижасида бир тил доирасида эътибордан четда қолган айрим ўзига хосликларни аниқлаш имкони пайдо бўлади. Икки тилни таққослаб ўрганиш бир тил тизимини янада батафсилроқ тавсифий тадқиқ этиш имконини беради;
- қиёсий тадқиқот таржима назарияси ва амалиёти натижаларига асосланади. Бу икки соҳа ўзаро боғлиқ: таржималар қиёс учун материал вазифасини ўтайди, қиёсий тадқиқ натижалари эса таржималар сифати ва савиясини кўтаришга кўмаклашади;
- синтактик ҳодисаларни қиёсий тадқиқ этиш чет элликлар учун тил ўқитишнинг эффектив методини ишлаб чиқишда асқотади. Шунингдек, бу тадқиқот ўзбек ва турк тилларининг айнан ўхшашлигини ҳамда ушбу тилларни эгаллаш осонлиги тўғрисидаги тасаввурдан қутулиш имконини беради.

Демак, қардош тиллар синтаксисини тадқиқ этиш қиёсий тилшуносликнинг муҳим жабҳаларидан бири бўлиб, у бир қатор назарий ва амалий муаммоларнинг ечимини топишга кўмаклашади. Хусусан, ўзбек ва турк тилларидаги содда гапнинг қиёсий тадқиқи ушбу тилларда гап қурилишидаги умумийлик, ўхшашлик, хусусийлик даражасини аниқлаш, формал, семантик, стилистик, функционал эквивалентлик ҳолатини белгилаш имконини яратади. Айна ҳолда уч ўлчамли грация асосидаги қиёсий таҳлил ишдан кўзланган мақсадга эришиш учун ёрдамчи восита ролини ўтайди(бунда: «ва»-мувофиклик - умумийлик, «но»-мувофиклик - хусусийлик, «аммо»-мувофиклик - ўхшашлик).

Фойдаланилган адабиётлар

1. МСИЯ 1988 - Методы сопоставительного изучения языков. –М.: Наука, 1988. –96 с.
2. ССГРЯ 1872 – Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков: Проблема структурной общности. –М.: Наука, 1972, -412 с.
3. Конюшкевич М.И. Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходство, различия. -Минск: Университет, 1989.–157 с.
4. Ярцева 1981 - Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. –М.: Наука, 1981. –112 с.

5. Nickel G. Contrastive linguistics and foreign language teaching/ Papers in contrastive linguistics.-Cambridge: Un.of Camb., 1971.
6. Кузнецов 1988 – Кузнецов С.Н. Позиционный анализ и синтаксическая типология/ Методы сопоставительного изучения языков. –М., 1988. -С.82-88.
7. Никуличева 1988 – Никуличева Д.Б. Моделирования синтаксических групп как метод сопоставительного описания синтаксиса близкородственных языков Методы сопоставительного изучения языков. –М., 1988. –С.89-94

**Муҳамедова С.
ТДИУ**

ҲАРАКАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ОБЪЕКТ ВАЛЕНТЛИГИ

Объектли (ўтимли) ҳаракат феълларида объект валентлиги зарурий характердадир. Уларнинг семантикаси тушум келишигидаги ҳаракат ўтувчи предметни ифода этган сўзни тақозо этади. Синтактик қурилмаларда объект актанти муайян ҳаракат таъсиридаги предмет бўлади. Ўтимли феъл тўғри объект валентлиги намоён этувчисининг, асосан, тушум келишигида келишини талаб қилади.¹ Бу бевосита семантик талабдан келиб чиқади: тушум келишикли сўзда ифодаланган объект феълдан англашилган ҳаракат билан бевосита боғланади.² Шунга кўра объектли ҳаракат феъллари объект валентлигидаги келишик кўшимчаси сўз маъноларини боғлаш вазифасини бажаради. Айрим вазиятларда объект актанти *-га, -дан* кўшимчалари билан ёки кўшимчасиз ҳам шаклланиши мумкин. Ҳаракат феълларининг объект валентлиги ҳолат феълларининг объект валентлигидан тубдан фарқ қилади. Чунки ҳолат феълларининг объект актанти асосида объект валентлиги ва каузативлик юзага келади.

Объектли ҳаракат феъллари объект валентлиги гапда деярли воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади. Объект актанти объектли муносабатни юзага келтиради, аниқроғи, объектли феъл гап қурилмасида қатнашади, яъни «объектли феъл ҳаракатнинг воситасиз тўлдирувчи ифодадан объектга йўналишини билдиради». ³ Объектли ҳаракат феъллари учун объект валентлиги зарурий валентлик бўлиб, унинг ифодаловчилари маъносидаги семалар муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳаракат феълларининг «ижро ифодаловчи» бирлаштирувчи семали феълларда объект валентлиги зарурий валентликдир. Зеро феъл семемада

¹ Ҳожиев А. Феъл.-Тошкент: Фан, 1973, 4-б.; Ўзбек тили грамматикаси. I том.-Тошкент, 1975, 365-б.

² Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг облигатор валентликлари.-Тошкент: Фан, 1989, 97-б.

³ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоппи лулати. –Тошкент, 2002, 73-б.

ифодаланган ҳаракат натижасида предмет-объектлар яратилади, барпо этилади, объектлар бир-бирига бириктирилади, боғланади ёки, аксинча, бир-биридан ажратилади, уларнинг ҳолати, шакли, сатҳи, жойлашувига ўзгартириш киритилади. Шунга кўра ҳаракат бевосита ўтаётган, яъни агенсининг таъсирида ўзгартирилаётган объектнинг гап қурилмасида катнашиши зарурий аҳамият касб этади. Натижалари ижрони ифодаловчи феълларнинг объект валентлигини уларнинг фарқловчи семалари белгилайди. Яъни улар айнан фарқловчи семаларига кўра валентликка эга бўлади. Қуйида ижро ифодаловчи феълларнинг объект актантини таҳлил қилиш намунасини келтирамиз.

«Объектни яратиш» фарқловчи семали *тўқимоқ* феълнинг объекти ип воситасида тўқилиб барпо этилувчи турли буюмлар, асосан, инсонларнинг кийим-кечакларини англаувчи (пайпоқ, свитер, рўмол ва х.к.) сўзларда намоён бўлади. *Ясамоқ* феълнинг объект актантини эса турли хунармандчилик буюмлари (сандиқ, бешик, кароват, кўзачалар ва х.к.), умуман, яшаш орқали барпо этиладиган предметлардан иборатдир. *Тикламоқ 2, қурмоқ 1, солмоқ 10* каби феълларнинг объект валентлиги вазифасида иморат, бино, кўприк, ин (ёки уя), сув омбори, ховуз кабиларнинг номи келади. Объектлари бирикма «қурилиш объекти» классемасига кўра ҳосил бўлади: *Дўконни қурганимизга энди ўн беш кунча бўлиб қолди* (А.Қодирий). *Саттор акам бу йил иморат солдилар, шунинг учун ҳозирча уларни тинч қўйинглари* (Т.Малик). «Объектларни боғлаш» фарқловчи семали *турмакламоқ, уламоқ 1, тугмоқ 1,2, боғламоқ 1,6, чандимоқ, арқонламоқ, қантармоқ, жиловламоқ 1 (айн. тизгинламоқ 1), кишанламоқ* феълларининг объект актантини ип, арқон, тасма каби воситалар ёрдамида боғланган шахс (ёки бошқа жонли мавжудотлар), айрим вазиятларда эса жонсиз предметлардан иборат бўлади: *... деб гўнани қўйини оғилхонанинг устунига қантариб қўйган эди* (А. Қодирий).

«Объектни муайян адресатга йўллаш» фарқловчи семали *узатмоқ 1,2, бермоқ 1, сотмоқ 1 (айн. пулламоқ), отмоқ 1, иргитмоқ, итқитмоқ, гириллатмоқ, улоқтирмоқ* каби феълларнинг объект актантини нутқий вазиятнинг талабига кўра турли хил предметлардан иборат бўлади. Айрим фавқулодда вазиятларда *отмоқ, иргитмоқ, улоқтирмоқ* феълларининг объект актантини сифатида шахс номларини билдирувчи сўзлар ҳам келиши мумкин. +иёсланг: */уломжон... қамчини мингбошининг қўлидан юлиб олиб супага иргитди* (М.Исмоилий). → *Отаси кирасолиб жаҳл устида диванга ўглини кўтариб отиб юборди.*

Пайнасламоқ, сийпаламоқ, силамоқ, уқаламоқ, шиқамоқ, ушламоқ, тутмоқ, тутмоқ, сиқмоқ, қисмоқ, қашимоқ каби феълларнинг объект актантини инсон мучаси, яъни унинг тана аъзоси номларини билдирувчи сўзларда (пешона, юз, қўл, оёқ, қорин, орқа каби) намоён бўлади: *Шу пайт вазмин ва гадир-будир бир қўл Аброрнинг пешонаси аралаш бошини*

секин сийпалади (П.+одиров). «Салбий маънога эга» фарқловчи семали тимдаламоқ, тирнамоқ, юмдаламоқ, юлмоқ 2, чимчиламоқ, гижимламаоқ 1,2, мижсиламаоқ, чангалламаоқ, ситмоқ каби феълларнинг объект актанти сифатида ҳам инсоннинг бирор тана аъзоси, асосан, юз-бет, кўл, оёқ, корин кабиларни билдирувчилар қатнашади. Айниқса, тимдаламоқ, тирнамоқ, юмдаламоқ, юлмоқ 2 феъллари кўп ҳолларда объект актанти сифатида юз сўзи билан бирикади: *Ширмонхон чорпоядан сакраб тушиб, Адолатнинг юзини юмдалай кетди. Хусусан, бу ҳаракатларни кўпроқ аёллар амалга оширадилар: Боплаб кундошимнинг юзини юлиб келдим* (Ф.Усмонова).

Шапатиламоқ, урмоқ, туширмоқ 3, солмоқ 11, муштламаоқ, саваламоқ, калтакламаоқ (айн. таёқламаоқ), қамчиламоқ, дўппосламаоқ, чавоқламаоқ, тиқмоқ 2, санчмоқ, эмламаоқ 1, сузмоқ III, чўқимоқ 3 каби феълларнинг объект актанти жонли мавжудотлар танасини билдирувчи сўзларда намоён бўлади: *...совуқ тер чиққан пешонасига шапатилади* (Н.Аминов). *...бу майор тартиб бузувчининг гарданига аямай уриб қоларди* (Т.Малик). Мисоллардан кўринадики, шапатиламоқ, урмоқ, туширмоқ, солмоқ, муштламаоқ, киргизмоқ 2, тиқмоқ, санчмоқ каби феълларнинг объект актанти -га жўналиш келишиги кўшимчаси билан шаклланган. Саваламоқ, калтакламаоқ, қамчиламоқ, дўппосламаоқ, чавоқламаоқ, сузмоқ III, чўқимоқ 3 феълларининг объекти актанти эса, асосан, тушум келишиги кўшимчаси билан шаклланган бўлади: *+ўшинимиз ўглини роса савалади. Юк ортиб, отни қамчилаб, зидлаб қайтаркан...*(Ойбек). *Акалари мени роса дўппослашди, аммо мен уларга тегмадим* (Т.Малик). *Мен уни чавоқлаб ташлайман!* Буни феълларнинг маъно тузилиши билан изоҳлаш мумкин: -га билан шаклланган объект феъл маъносидаги ҳаракатнинг айнан қаерга йўналганлигини аниқ ифодалайди, савалаш, калтаклаш, қамчилаш, дўппослаш ва ҳ.к. ҳаракатлар умуман жонли мавжудотга қаратилади, унинг аниқ қисмига қараб эмас. Шунга кўра объект актантлари у ёки бу келишик кўшимчасига эга бўлади.

Босмоқ 1,2, сургамоқ, судрамоқ 1,2, тортмоқ, бошламоқ, етакламаоқ, туртмоқ, силтамоқ, сурмоқ 1, итармоқ каби феълларнинг объект актанти жонли мавжудотларни (ёки уларнинг тана аъзоларини) билдирувчи сўзларда ифодаланади ва гап қурилмаларида, асосан, -ни кўшимчаси билан шаклланади: *Мансур бахши Зухра бегимни сочидан тортиб чиқариб олди-ю...* (П.Қодиров). Кўринадики, агенснинг жисмоний таъсир ҳаракати объектга (жонли мавжудотлар - инсон, жонивор) бевосита ўтган, уни ўз таъсирига олган.

Курсашмоқ, беллашмоқ, ёқалашмоқ, олишмоқ каби феълларда объект валентлиги ўзига хос. Зеро, бундай феъллар қатнашган гапларда контрагенс валентлиги юзага келади. Бунда агенслар бир-бирларига

қарши ҳаракат қиладилар, демак, улар бир-бирларига нисбатан объект ҳамдир. Ҳар икки агенснинг ҳаракати бир-бирига ўтади, улар ўзаро ҳаракат таъсирида бўлишади: *Бугун тонгда Рустам полвон Салим полвон билан курашади. Мен эртага жар ёқасида рақибим билан беллашаман. Укам билан роса ёқалашибмиз.*

Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг «огиз бўшлигида бажарилувчи ҳаракатлар» бирлаштирувчи семасига эга феълларнинг объект валентлиги унинг турлича фарқловчи семаларида турли аҳамият касб этади. *Яламоқ, тотмоқ 1,2, чайнамоқ, емоқ, ошамоқ, ютмоқ 1 1* феълларининг объект актанти турли озик-овқат маҳсулотлари, таом номларини билдирувчи сўзларда намоён бўлади: *Иштаҳаси йўқ экан-ми, ошдан озгина тотинди* (М.Мансур). *Эй, сен олдин озгиндаги овқатни чайнаб, ютиб ол, кейин гапирасан, тўнка!* (Т.Малик). *Чимдимоқ 2, ўтламоқ, кавшамоқ, гажимоқ, мужимоқ, кемирмоқ, донламоқ, чўқимоқ 1* феълларининг объект актанти жониворлар озуқасини, яъни ўт-ўланлар, суяк, нон, дон-дун кабиларни билдирувчи сўзларда ифодаланади. Аммо, айрим вазиятларда, турли жониворлар номини билдирувчи сўзлар объект актанти сифатидаги инсонлар истеъмол қиладиган маҳсулотлар номи билан ҳам бирикиши мумкин. Қиёсланг: *Эшак бемалол ўт чимдиб юрарди.* → *Сичқон тоқчада нон мужиб ўтирган эди. Ўғлим, кучугинг кечаси овқатини еб бўлибди, идишини тозалаб қўй.*

Сўрмоқ 1 1,2,4, шиммоқ 2, чайнамоқ, тишламоқ 1,2,3,4, қопмоқ 1 феъллари объект актанти сифатида турли предметлар ёки жонли мавжудотлар номи билан бирикади: *Тезроқ қантингни сўр, сенга сақич бермоқчиман, маза қилиб сақич чайнайсан. Итимиз қўшинимизнинг ўғлини тишлаб олибди.* .

Хуллас: 1. Объектли ҳаракат феъллари учун объект валентлиги зарурий ҳисобланади. Объектсиз ҳаракат феълларида эса объект валентлиги мавжуд эмас. Уларга орттирма нисбат қўшимчасининг қўшилиши билан объект эмас, балки кўп вазиятларда пациенс валентлиги юзага келади. 2. Ҳаракат феълларининг «натижали ижрони ифодаловчи» бирлаштирувчи семали феълларда объект валентлиги зарурийдир. Зеро, ҳаракат бевосита ўтаётган объектнинг гапда катнашиши шартдир. Шунга кўра натижали ижрони ифодаловчи барча ҳаракат феъллари ўз фарқловчи семасига, шунингдек, нутқий вазиятнинг талабига кўра объект актантга эга бўлади. Демак, натижали ижрони ифодаловчи феълларнинг объект актанти хаётий эҳтиёжлар учун зарурий бўлган турли предметлар ёки баъзан шахс (жонли мавжудот) номларида ҳам кузатилади. 3. «Огиз бўшлигида бажарилувчи ҳаракатлар» бирлаштирувчи семали феълларнинг объект валентлиги фарқловчи семаларига кўра реаллашади. «Егулик ва суюқликларни истеъмол қилиш» фарқловчи семасига эга феълларнинг объект актанти феъл маъносига

мутаносиб озиқ-овқат маҳсулотлари, таом номлари, суюқликларни билдирувчи сўзларда намоён бўлади. 4. Ҳаракат феълларининг объект актанти, асосан, –ни кўшимчаси билан шаклланади. Аммо унинг -га, -дан кўшимчалари билан қўлланиши ҳам кузатилади. Объект актанти гапда тўлдирувчи вазифасида келади.

Мирзакаримова З.
ТВДИИ

ЮМУШ ФЕЪЛЛАРИНИНГ “БИЛАИ” КЎМАКЧИСИ ВОСИТАСИДА БИРИКИШИ

Бизга маълумки, ҳаракат феъллари ҳам кенг семантик майдонни ташкил қилади. Улар деярли ўтимсиз ҳаракат феъллари бўлади. Ҳаракат феълларининг ўтимлилари ҳам мавжуд. Бу ҳаракат феълларини одатда юмуш феъллари номи билан юритилади¹. Юмуш феъллари валентлиги алоҳида номзодлик диссертацияси бўлган. Унинг муаллифи Ў.Шариповадир. Биз бу семантик майдонга кирувчи феълларнинг *билан* кўмакчиси воситасида таркиб топтирган бирикмалари семантикасини ‘ҳолат’ валентлиги бўйича юзага келтирган бирикмаси семантикасини таҳлил этамиз.

Юмуш феъллари гарчи ҳаракат феъллари бўлса ҳам, улар маълум ҳолатда юзага чиқиши табиийдир. Бу ҳолат юмуш феълидан англашилган ҳаракатнинг белгиси ҳисобланади. Улар мана шу ‘ҳолат’ семасига кўра ҳолат валентлигини юзага келтиради. Унинг ‘ҳолат’ валентлиги асосида намоён бўлган актанти бирикманинг тобе компоненти вазифасини ўтайди. Шу актанти ҳам албатта ‘ҳолат’ семали семемага эга бўлади. Шу сема бирикмани шакллантирувчи классема вазифасини ўтайди.

Юмуш феъллари шу ‘ҳолат’ валентлигига кўра бир неча семантик майдонга мансуб отларни қабул қилади. Бу от ҳаракат белгисини билдирувчи отлар бўлиши мумкин. Бу белги ҳаракатнинг ‘ҳолат’ семаси билан юмуш феъли томонидан бошқарилади. Масалан, *Жавҳар қадаҳни зарб билан кўтарди* (Ж.Абдуллахонов). *Халтачалардаги дориларни олиб, ўрнига ўшаларни эҳтиётлик билан жойлаб қўйдим* (Х.Тўхтабоев). *Лаванг маҳсум индамади, чаққонлик билан чопонини ечиб иргитди* (Ойбек). Бу гаплардаги *кўтарди* феъли *зарб* отини, *жойламоқ* феъли *эҳтиётлик* отини, *иргитмоқ* феъли *чаққонлик* отини билан кўмакчиси воситасида

¹ Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари: Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент. 1996. 1-б.

бошқариб келган. Феълларнинг `ҳолат` валентлигига кўра намоён бўлган актантлар деярли мавҳум отлардир. Таркиб топган бирикмалар ҳам ҳолат классемасига эга.

Юмуш феълининг `ҳолат` валентлигига кўра бирикма учун қабул қилган актанти аниқ маънога эга бўлган от бўлиши ҳам мумкин. Лекин бундай отлар семемасида `ҳолат` семаси бўлмайди. Аммо нутқ мазмунидан келиб чиққан ҳолда уларга эллипсисга учраган *зарб* отининг семантикаси меросга қолганлиги англашилади. *Зарб* оти семантикасида `ҳолат` семаси мавжуддир. Чунки у мавҳум от ҳисобланади. Бирикмадаги тобе бўлак шу меросга олган семаси асосида юмуш феъли билан бирикмага киришган ва `ҳолат` классемасини таркиб топтирган бўлади. Масалан, *ўшанда ичига ях кўмилган қор билан бошлаб туширган эди* (Мирмуҳсин). *Бўйнимга кафтининг қирраси билан бир туширади* (Шукрулло). Бу гапларнинг биринчисида *туширган эди* феъли *қор* отини, иккинчисида ҳам *туширади* феъли *кафтининг қирраси* бирикмасини бошқариб келган. Иккинчи бирикмадаги тобе бўлакнинг бирикмада ифода топган семантик моҳияти *қирраси* сўзи орқали юзага чиқади *қор* ва *қирраси* тобе бўлаклари аниқ отлардир. Уларда *зарб* отининг `ҳолат` семаси имплицит ифода топган. Мана шунга кўра бирикма `ҳолат` классемасига эга.

Юмуш феъллари `ҳолат` валентлигига кўра ҳолат отларини бошқариб келади. Бу табиий ҳолдир. Бунда феъл семантикаси таркибидаги ҳолат семантикаси ҳолат феълининг бутун семемаси билан классемани таркиб топтиради. Масалан, *Ўлидаги ҳассачасини жаҳл билан синдиргудек қилиб ерга уради* (Х.Тўхтабоев). *Ўлига қатъият билан қамчини тутуди* (Ойбек). *Мен ҳам болаларга эргашиб, ҳавас билан варрак ясайман* (Ойбек). Бу мисолларнинг биринчисида *урмоқ* феъли *жаҳл* отини, *тутуди* феъли *қатъият* отини, *ясайман* феъли *ҳавас* отини билан кўмакчиси воситасида бошқариб келган. Бирикмада юмуш феълларининг `ҳолат` валентлиги бўйича намоён бўлган актантлари бўлмиш *жаҳл*, *қатъият*, *ҳавас* отлари ҳолат семантикасига эга. Шу семантикаси асосида юмуш отлари семемасини `ҳолат` семаси билан классемани таркиб топтирган.

Юмуш феъллари *билан* кўмакчиси воситасида рухий ҳолат билдирувчи отларни ҳам бошқариб келиши мумкин. Бундай отлар ҳам мавҳум отларга эга бўлади. Масалан, *Барчиной қуюнчак бир безовталик билан онаси изидан эргашди* (Нортўхта Қилич). *Китобни олиб, хатнинг давоми чиқиб қолармикан деган ўй билан уни варақлай бошладим* (С.Аҳмад). Бу гапларнинг биринчисида *эргашди* феъли *безовталик* отини, иккинчисида *бошладим* феъли *ўй* отини бошқариб келган. Бу отларнинг ҳар иккиси ҳам рухий ҳолатни ифода этади. Буларни семемасидаги `ҳолат`

семасига кўра юмуш феъллари бошқариб келган ва бирикма `ҳолат` классемасига эга бўлган.

Юқорида қайд этилган юмуш феъллари `ҳолат` валентлигига кўра `ҳолат` актантини бошқариб келар экан, улар деярли маълум объектда иш бажарилаётганлигини англатади. Айрим ҳолатда бундай феъллар англатаётган юмуш адресатга қаратилган бўлиши ҳам мумкин. Шунда ҳам ҳолат валентлиги бўйича маълум от билан бирикмага киришиши, бирикма классемаси ҳолат билдириши билан характерланиши кузатилади. Бунда феъл томонидан бошқарилган от ё ҳолат билдирувчи, ё руҳий ҳолат билдирувчи от бўлиши кўзга ташланади. Масалан, *ўрганган қиз ичкари эшикдан ҳатлар-ҳатламас паранжини иргитди ва ўзининг болалик руҳи билан югурганича бориб Зебини қучоқлади* (Чўлпон). *Архитекторлар бўлими бошлиғи Жавҳар Сардоров ўзининг жияни эканлигига қарамай, дакки-дашном билан тавбасига таянтирди* (Ж.Абдуллахонов). Бу гапларнинг биринчисида *қучоқлади* феъли руҳ отини, иккинчисида *тавбасига таянтирди* фразеологик бирлик *дакки-дашном* отини билан кўмакчиси воситасида бошқариб келган. *Рух* оти руҳий ҳолат, *дакки-дашном* оти ҳолат семантик майдонига киради. Улар ҳолат семасига кўра феъл билан бирикмага киришган ва классемани таркиб топтирган.

Юмуш феъли патциент валентлиги билан намоён бўлар экан, у `ҳолат` валентлигига кўра ҳам руҳий ҳолат билдирувчи отни бошқариб келиши ва бирикма таркиб топтириб, `ҳолат` классемасини юзага келтириши мумкин. Масалан, *Онам ўзи мени кийинтириб, ўзи тиккан дўптини меҳр билан бошимга қўндиради* (Ойбек). *Ота фақат бу дардни меҳнат ва чинакам ирода билан енга олди* (С.Аҳмад). Бу гапларнинг биринчисида *қўндиради* феъли меҳр отини, *енга олди* феъли *ирода* отини билан кўмакчиси воситасида бошқариб келган. Отларнинг ҳар иккиси ҳам руҳий ҳолатни ифода этган. Уларни бошқариб келган феъллар семантикасида патциент валентлиги асосий ўринни олишига қарамай, `ҳолат` семасига кўра `ҳолат` валентлигини ҳам намоён этган ва мазкур отларни бошқариб, `ҳолат` классемасини намоён қилган.

Ахмедова И.
ТДИУ

МУРОЖААТ БИРЛИКЛАРИДА ДЕСКРИИЦИЯ

Гап шакл ва мазмун бирлигидан иборат бўлган мураккаб бутунликдир. Гапнинг шаклий – синтактик тузилишини ташкил қилган бирликлар – гап бўлақларини аниқлашнинг бош мезони синтактик шаклнинг тобе алоқага (доминанция) киришишидир.

Шунинг учун гап таркибидаги баъзи синтактик шакллар, яъни тобеланиш муносабатидан ташқаридаги бирликлар гап бўлаклари таркибига киритилмади.

Академик Қ. Абдурахмонов таркибида ажратилган гап бўлаклари, ундалма ва кириш сўзлар мавжуд гапларни содда ва кўшма гаплар оралиқидаги алоҳида типдаги гаплар – мураккаб гаплар эканлигини таъкидлаб, унинг ўзига хос хусусиятларини санаб ўтади:

- мураккаб гаплар орқали содда, биргина мақсад, ният ифодаланиб қолмай, мураккаб фикр ифодаланади;

- мураккаб гап таркибида икки хил предикатив бирлик, ҳукм бўлиб, буларнинг бири асосий бўлиб, иккинчиси тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативликдир. Асосий ҳукм асосий гапнинг умумий мазмунидан англашилса, тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативлик бу хил гапнинг ажратилган бўлаклари, ундалмалари ёки кириш сўзлари орқали ифодаланади.

Мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар асосий гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади. Улар баъзан шаклан айрим гап бўлагини изоҳласа ҳам, бу изоҳлаш орқали гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлади, бундай бўлақларнинг семантик муносабати иккиёқламадир. Аммо бу семантик муносабатларнинг бири асосий, етакчи бўлиб, иккинчиси қўшимча семантик муносабатдир.¹

Ҳозирги тилшуносликда гап орқали ифодаланган вазият тузилишига икки хил ёндашув мавжуд. Биринчиси гапнинг асосини субъект–предикат, яъни эга-кесим ташкил қилади деб ҳисобласа, иккинчиси эса ҳар қандай гапнинг семантик ҳамда уюштирувчи маркази предикат – кесимдан иборатдир деган қарашдир. Кейинги пайтларда асосан иккинчи ёндашув етакчилик қилмоқда. Ҳар қандай гапнинг мазмуний ва уюштирувчи маркази предикат – кесим саналар экан, гапнинг бутун характеристикаси предикат асосида изоҳланиши лозим бўлади.²

Демак, гапнинг шаклий тузилишини қисмларга ажратадиган бўлсак, гап таркибидан кесимни ажратиш бўлинишнинг биринчи босқичи саналади. Иккинчи босқичда эса кесим билан бевосита муносабатга киришган ва унинг маълум бўш ўрнини тўлдириб келиш учун хизмат қилган бўлақлар

¹ Ғ. Абдурахмонов. Ўзбек тили синтаксисидagi мураккаб гаплар масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962 йил. №3. 5-11-бет.

² А. Нурмонов, Н. Махмудов, А. Аҳмедов, С. Солихўжаева. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т.: Фан. 1992, 58-б.

ажратилади. Кесимнинг бўш ўрнини тўлдириб келган бўлакларнинг ўзи бошқа сўзлар билан кенгайиб, улар билан биргаликда кесимга нисбатан битта синтактик вазиятда келиши мумкин. Бундай кенгайтирувчи бўлаклар гапнинг тузилиш бирлиги сифатида эмас, балки бўлакнинг бўлаги сифатида ажралади ва бўлинишнинг учинчи даражасини ташкил этади. Аниқловчи гапни бўлакларга ажратишнинг учинчи даражасини ташкил этади. Чунки у предикат билан унинг аргументи сифатида муносабатга киришмайди ҳамда предикат ва унинг бўш ўринларини тўлдирувчи аргументларнинг белгисини билдириб, уларни кенгайтиради, бир нарсанинг мураккаб номини – дескрипцияни ҳосил қилади¹. Шунингдек, гап умумий мазмуни учун хизмат қиладиган ундалма, кириш, киритмалар ҳам ажраладики, бу бўлинишнинг тўртинчи даражасини ташкил қилади.² Демак, шу тариқа гап синтактик тузилишининг даражали бўлиниши ҳосил бўлади. Бу эса гапнинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан мураккаб бутунлик эканини кўрсатади.

Синтактик бўлинишнинг тўртинчи даражасини ташкил қилувчи гапни мазмунан ва шаклий мураккаблаштирадиган, бошқа бўлаклар билан интродуктив алоқага киришадиган, ундаш, мурожаат қилиш ва турли коннотатив муносабатларни ифодалашга хизмат қилувчи мурожаат birlikлари ҳам ўз ички тузилишига эга.

Ундалмалар тингловчи шахсни ифодалаганлиги учун ҳам, одатда шахс билдирувчи отлар, баъзан нарса билдирувчи отлар ва отлашган сўзлар билан ифодаланади.³ Мурожаат бирлигида таянч сўз ҳисобланган отларнинг валентлик хусусиятлари асосида кенгайтирувчи бўлаклар отларнинг ана шу валентликларини тўлдириб келади. Масалан, ҳар қандай предмет миқдор, сифат, қарашлилиқ каби валентликларга эга. Бу валентликларнинг тўлдирилиши дескрипцияни вужудга келтиради. Демак, мурожаат birlikларида отларнинг валентлигини тўлдириб келувчи унсурлар белги билдирувчи аниқловчи бўлса, валентлиги тўлдириладиган отлар эса аниқланмиш ҳисобланади. Лекин бу бўлиниш гапга нисбатан эмас, дескрипциянинг ўз ичида бўлганлиги сабабли бу унсур

¹ Дескрипция ҳақида қаранг: Т. П. Ломтев. Структура предложения в современном русском языке. МГУ, 1979, с. 60; А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, А. Аҳмедов, С. Солихўжаева. Ўша асар. – Т.: Фан. 1992, 92-б; Н. Маъмудов, А. Нурмонов. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи. 1995, 93-б; Ҳ. Усмонова. Дескрипция (мураккаб ном) ва унинг гап тузилишидаги ўрни. НДА. – Т. 1994, 10-11-б.

² Д. Ортиқова Гап тузилишида аниқловчининг ўрни. НД. - Фарғона. 2005, 12-б.

³ А. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи. 1987, 151-б.

предикат ва унинг аргументлари ўртасидаги муносабат сифатида қаралувчи гап тузилиши учун нофункционалдир. Буни мисоллар таҳлилида кузатсак:

Сени кўргим келар, омон бормисан
Менинг тушларимда қолган келинчак. (И. Мирзо)

Бу гапда *менинг тушларимда қолган келинчак* қурилмаси мурожаат бирлиги бўлиб келяпти. Аслида бу гап орқали келинчакка мурожаат қилиняпти. *Менинг тушларимда қолган* қурилмаси *Келинчак менинг тушларимда қолди* типидagi содда гапнинг трансформация қилиниши натижасида шаклланган бўлса-да, гап мазмуни сақланиб, предикат кесим шаклинигина йўқотяпти ва шахс отининг бўш ўринларини тўлдириб, аниқловчи вазифасини бажаряпти, яъни сифатдошнинг синтактик ва грамматик табиатига кўра адъективацияга учраган.¹ Трансформация натижасида гапнинг бирикма ёки бўлакларга айланиши ва предикациянинг йўқолиши ёки устама предикациянинг (иккинчи даражали предикация) вужудга келганини кўришимиз мумкин.² Маълумки, барча соф феълларда бўлгани каби сифатдошларда ҳам ўтимли-ўтимсизлик, нисбат, бўлишли-бўлишсизлик ва замон категориялари мавжуд. Гапда ёки мурожаат бирлиги таркибида асосий предикатдан ташқари сифатдош шаклидаги предикат ҳам қатнашиши мумкин. Бунда предикатлардан бири асосий (кесим позициясида) бўлиб, қолганлари иккинчи даражали ҳолатда бўлади.³ Ана шундай иккинчи даражали предикацияли сифатдош ўрами қатнашган гапнинг мазмуни ўрамдаги мазмунга кўра мураккаблашади, яъни бир синтактик содда гапда икки мазмун муносабати жойлашади, яъни: *Келинчак, менинг тушларимда қолгансан, мен сени кўргим келади* шаклида бўлиши керак. Бу гапда учта пропозиция мавжуд. Биринчиси, *менинг тушларимга кирасан*. Иккинчиси, *сени кўргим келади* ва учинчиси, *сен омон бормисан*. Бунда иккинчи ва учинчи пропозиция предикатив қурилма орқали, биринчиси эса нопредикатив қурилма орқали ифодаланган. Демак, бу гапда пропозициялар сонининг ошиши шаклий ва мазмуний тузилиш ўртасида номувофикликни келтириб чиқарди.

Қўллари гул ойим, қўлларинг гунчалайверсин, тўрт фаслингда бирдай сўлимай юр. (Т. Содиқова) Бу мурожаат бирлигида *ойим* шахс отининг белги валентлиги *қўллари гул* қурилмаси

¹ Н. Махмудов. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик ассиметрия. –Т.: 1984, 106-б.

² Р. Абдусаматов. Ўзбек тилида гап бўлакларининг ноамалий мавқеи масаласи. НДА. - Самарқанд, 1994.

³ Н. Махмудов. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида //ЎТА. 1981, №1, 43-46-б.

воситасида реаллашган. Бу қурилма ўз ички тузилишига эга бўлиб, субъект – предикат шаклида тузилган. Гап типигаги яхлит қурилма *ойим сўзининг* белги узви кенгайтирувчисидир. ”Шахс” архисемаси асосида бирлашган лексик-семантик вариантнинг бошқа лексик-семантик вариантга боғланиши учун синтагматик муносабатга киришувчи ҳар икки лексик-семантик вариантда синтагматик муносабатга киришувига йўл берадиган семалар уйғунлиги, яъни ҳар иккисида такрорланадиган сема мавжуд бўлиши керак.

Улгаявер, *аллалари омон юрт!* (Г. Жамилова) гапида *аллалари омон юрт* мурожаат бирлигида ҳам предметнинг мураккаб номи – дескрипция ҳосил бўлган. Бу қурилмада ҳам субъект – предикат типигаги синтактик шакл белги валентлигини тўлдирмоқда. Жумлада *аллалари омон юртсан* ҳамда *сен улгаявер, ривожланавер* пропозициялари мавжуд.

Эй кеча далада ўқир туйган қиз,

Фикрни ўткирла, қил уни олмос (А. Акмалов)

Бу гапда *эй кеча далада ўқир туйган қиз* қурилмаси *Эй қиз, кеча далада ўқир туйгандинг* содда гапининг трансформация қилиниши натижасида шаклланган бўлиб, мурожаат қилинаётган шахсни таъкидлаш, уни сифатлаш, тасвирлаш мақсадида кенгайтирувчи бўлак вазифасида келяпти. Бу синтактик бирликнинг ўзи мураккаб тузилишга эга бўлиб, предикат (*ўқир туйган*) иккита аргумент воситасида маъноси янада равшанлашган, яъни *ўқир туйган* предикатининг ўрин ва пайт аргументлари *кеча* ва *далада* лексемалари воситасида тўлдирилган ва яхлит ҳолда от лексемасининг ёйиқ кенгайтирувчиси бўлиб келган. Бу синтактик бўлиниш дескрипциянинг ўз ичида бўлиб, гапнинг предикатига нисбатан ҳеч қандай синтактик позицияга эга эмас.

Қалби Ватан меҳри билан тўлган ака-укаларим, она-сингилларим! (И. А. Каримов) Бу мисолда мурожаат бирлигининг ўзига хос тузилишини кўришимиз мумкин. Иккинчи даражали предикация ҳисобланган сифатдош оркали ифодаланган ҳаракат-ҳолат ифодаловчи сўз бу қурилманинг предикати саналади. Предикат (*тўлган*) нинг субъект аргументи *қалби* синтактик шаклидир. *Меҳр* лексемасининг белги кенгайтирувчиси *Ватан* лексемаси бўлиб, булар бир бутун ҳолда предикат аргументи ҳисобланади. Демак, *тўлган* сифатдоши ўз кенгайтирувчилари – аргументлари саналган *қалби, Ватан меҳри* билан сўз шакллари бошқарпти ва

биргаликда *ака-укаларим* ҳамда *она-укаларим* лексемасининг аргументи бўлиб хизмат қиляпти.

Демак, нутқда мурожаат бирликларининг белги узвли дескриптив қўлланилиши ўзига хос бўлиб, турлича коннотатив муносабатларни ифодалайди. Мурожаат бирликлари гапнинг предикати билан грамматик боқланмаса ҳам дескриптив ҳолатда қўлланиб, гапдаги пропозициялар сонининг ошишига хизмат қилади.

Шоимова И.
Ўз РФА ТАИ

ҚИПЧОҚ ШЕВАЛАРИИИИГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА (Қашқадарё шевалари асосида)

Ўзбек халқининг тили жуда кўп ва хилма-хил сўз бойликларига эга. Бундай бўлиши табиий, чунки, ўзбеклар жуда катта ҳудудларга-фақат Ўзбекистондагина эмас, балки, Қозогистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон ҳамда Қорақалпоқистон каби қардош республикаларда, шунингдек, хорижий мамлакатларда, жумладан Афғонистон, Хитой ва бошқа ўлкаларда тарқалган бўлиб, унинг устига, ўзбек шева ва шева гуруҳлари, диалектларнинг ниҳоятда кўплиги ва ранг-баранглиги жиҳатидан қардош туркий тиллар орасида биринчи ўринда туришидир. Бу фактни ўз вақтида ўзбек шевалари тадқиқотчиларининг қалдирғочларидан бири ҳисобланган проф. Е.Д.Поливанов ҳам таъкидлаб ўтган эди.

Маълумки, ўзбек халқи тил жиҳатидан тарихан учта йирик-қарлуқ, қипчоқ, ўқуз деб номланувчи лаҳжалардан (бу лаҳжалар эса ўз навбатида бир қанча шева, шева гуруҳларидан) ташкил топган. Уларнинг ҳар бири умумўзбек тили учун муштарак сўз бойлигига эга бўлиши билан бирга ўзларига хос тил хусусиятларига –фонетик, морфологик, хусусан, лексик жиҳатидан фаркланадиган қатор лингвистик белгиларга эга. Масалан, қипчоқ диалектига тааллуқли шевалар сўз бошида й ўрнига ж талаффуз қилинади:

йўл-жўл,
ёмон-жаман,
Г-В ТОГ-ТАВ
 бог-бав

ёқмоқ ўрнига жавмоқ; сўз бошида ҳ орттириб талаффуз қилинади: арра-харра; ўзига хос қўшимчаларга эгаллиги, масалан, -жатир/баражатир каби; менга, сенга, унга, ўрнида маган, саган, уган каби шахс олмошларини қўллаш каби қатор хусусиятлари билан бошқа ўзбек шеваларидан фаркланади.

Ўзбек халқининг кўп асрлик ҳаёти, ижтимоий фаолияти билан боқлиқ бўлган ва шу жараёнда юзага келган одоб, ахлоқ, урф-одат, мавсум-маросим, инсонлар характериға мос уй-рўзқор, чорвачилик ва шулар каби боқлиқ бўлган сўз ва терминлар ўзбек тилининг лугат таркибини бойитади.

Қипчоқ гуруппасига кирувчи шеваларнинг ҳаммаси ўзининг тил хусусиятлари жиҳатидан бутун ҳудудлар бўйича бир хил деб бўлмайди. Улар маълум бир ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарк қилади.

Қипчоқ шеваларининг морфологик хусусиятини-сўзларнинг ясалиш, турланиш, сўзларнинг тусланишини текшириб кўрилганда, шу шевада кўлланиладиган барча асосий морфологик ҳодисалар шу жумладан, бир томондан, ўзбек тили учун умумий бўлса, иккинчи томондан, қипчоқ шевалариға оид ҳодисалар кўзда тутилади. Айниқса, д, р, н каби товушларнинг тушиши ва тўлиқсиз феъл, равишдош формаларининг қисқариши ҳамда сўз ва иборалар ёки баъзи сўз бирикмаларининг ихчамлашуви учун замин яратади. Масалан, олиб кетди ўрнида эпкэттў; олиб кет- эпкэт; тикиб келди-тўктў; окиб келди-октў кабилар.

Келишикларда - га,-қа,-ка,-қа,-ла жўналиш келишиги¹:экэм уйка кэтты. Пошшә тоққә чўқты. Отәркә чыхты (ййловга); йўллә кәрәймән.

Қаратқич келишиги кўшимчалари²- нинг, -ни; -ныў,-ниў;-ды,-ди;-ты,-ти каби кўринишларда ишлатилади: Эргашнинг богидан олдим-Эргашты богитан (-дан) оллым.

Чиқиш келишиги кўшимчаси- дан, тан; тәз жовәйтқән ҳәвәтән қорқ. Кўплик кўшимчаси³, лар, ләр,-нар-нәр вариантларида ишлатилади. Отнәр кәлтў (отлар келди), сәлләтләр кәлтў, қойләр, бир заманнар, сәннәр кабилар.

Калтатайтан жиқилдим (отдан йиқилдим):

Калтатайтқа йахшилап қаран кўй:

Манам ким гўшаи ишқингда ётган рўдапойингман.

Эшиқдан урсангу қувсангки кетмас бир

гадойингман,

Ёмонингдан ёмону баднамодин баднамойингман,

Демасман арқимоқу тўпичоқу бадипойингман.

Баҳор нақобили бир беқуюшқон калтатойингман.

(Муқимий)

¹ Қ Мухаммаджонов. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент; Фан, 1981, 14-15-бетлар.

² Қ Мухаммаджонов. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси Тошкент, Фан, 1983, 15-37-бетлар.

³ Б. Жўраев Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари. Тошкент, Фан, 1969 21-24-бетлар.

Демак, шевалардаги мавжуд бўлган ана шу ранг-баранг тил хусусиятларини ўрганиб чиқиш, уларни ёзиб олмаса, улар вақтлар ўтиши билан ўзгаради, халқимиз тарихи, унинг маънавий ва моддий маданиятининг ажралмас қисми сифатида фан учун, келажак авлод учун изсиз йўқолиб кетиши мумкин. Шевалардаги шу муқаддас бойликларни тўплаб олиш, ўзбек атамаларини тартибга солишда, шевалар лугатини, ўзбекча-русча, изоҳли лугатларни яратишда бу халқ хазинаси бебаҳо манба ҳисобланади.

МУИДАРИЖА

УМУМНЇ ТИЛШУНОСЛИК

Дадабоев Х. Ўзбек тилшунослигида ечимини кутаётган долзарб масалалар	3
Charles F. Abstract: the changing field of turkology	7
Нурмонов А., Нурмонова Д. Структурализм мактабларининг ўзига хос жиҳатлари	9
Неъматов Х., Юнусова Н. Лексик-семантик муносибатлар сўзни нутққа киритиш катеҗорияси сифатида	14
Шамсиддинов Х. Кўрув хотира тасавури ассоциацияси асосида юзага келган номлар.	19
Юсупов У. Вклад языковедов Узбекистана в развитие сравнительного языкознания	22
Содиқов Қ. Бобурнинг Навоий асарлари тили тўғрисида айтган сўзларига бир боқиш	26
Нсмоилов А., Тошқин А. Ўзбек тили жаҳон миқёсида	29
Ншонходжаев С., Ахмеджанов Т. О структурированности естественного языка при компьютерном переводе с одного языка на другой.	31
Қуронбеков А. Маъно теранлики интилиш ва уи аниқ қўллаш муаммолари	33
Маматов А. Тилнинг ривожланиш тарихига оид кузатишлардан	38
Санақулов У. Туркий, жумладан, ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳамда номланишига асос илдизлар	43
Нбрагимов Ю. М. Жанубий оролбўйи ўзбек шеваларини лингвогеографик тадқиқ этишининг айрим муаммолари	47
Нскандарова Г. Тил, нутқ ва тафаккур муносибатининг ижтимоий муҳитда воқеланиши	50

ФОНЕТИКА, ФОНОЛОГИЯ, МОРФЕМНИКА

Абдуазизов А.А. Фонология ва морфонологиядаги долзарб муаммолар шарида	53
Ризаев С.А. Морфемика. Морфемаларнинг статистик структурасига доир	56
Абдушуқуров Б. “Қисаси Рабғузий” асаридаги баъзи фонетик жараёнлар	62
Туракулова С. К вопросу происхождения умлаута и к проблеме выбора дефиниций	65
Умаров Ж. Сўз таркибида тартиб мавзуини ўтишда жадвал, схема ва тест матнларидан фойдаланиш	68

ЛЕКСИКОЛОГИЯ, СЕМАСНОЛОГИЯ

Рафиев А. Адабий тил ва шева лексикасининг семантикасига доир	71
Расулов Р. Образли жараён ифодаловчи феълларнинг маъно хусусиятлари	75
Охунов Н. Идеоимлар ва уларни ўрганиш билан боғлиқ муаммолар	79
Мирзаев Н.К. Лингвопоэтик таҳлил филолог-ижодий тафаккур соҳибии тайёрлашнинг бирламчи омили экаиблиги ҳақида	83
Ҳамидов З. Навоий асарлари тили лексикаси (умумистеъмолда бўлган фаол сўзлар хусусида)	85
Эназаров Т. Топонимларнинг этимологик таҳлилида реконструкция усули	89
Алиқулов З.А. Мустақиллик даврида ўзбек тилининг лексик сатҳи тўғрисида (эски, нейрал ва янги лексик қатламлар)	93
Каримжонова В. Сўз – маънавий бойлик	96
Усмонова. Ш. “Ўчоқ сўзининг этимологияси ҳақида”	101
Омонтурдиев А. Кўпкори билан боғлиқ эвфемик воситалар	103
Ҳасанова Д. Сўз ўзлаштириш назариясига доир баъзи масалалар	106
Лафасов Ў. Қодирий романларидаги ҳажвий лавҳалар ҳақида	109
Бекмухамедова Н. Танишув эълонларининг ўзига хос хусусияти	112
Нмомова А. Х. Турк тилида “EFENDI” сўзининг маънолари ва услубий хусусиятлари	114
Холманова З. «Бобурнома» яратилган даврда эски ўзбек адабий тилининг диалектал асоси масаласи	119
Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тили лексикасида қўлланилган феъл -лексемалар хусусида	123
Ҳамидов Х. Турк тилида фразеологик маънонинг юзага келиши	126
Тожиматов Х. Одамга нисбатан ва жониворларга хос интеграл семали хусусият билдирувчи сифатлар маъноларининг реаллашуви	131
Мавлонова. Р. ХУ аср ўзбек мунозаралари тилининг туркий қатлами	136
Шофқоров А. Миртемир шеъриятида анафора такрорининг маъновий-услубий вазифасига доир	139
Нормуродов Р. Халқ мақоллари таркибида перифрастик маънонинг шаклланиши	143
Нброҳимова Ш. Бадиий таржимада аёллар портретининг берилиши (О.Ёқубов асарларининг туркча таржималари мисолида)	146

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ўринбоев Б. Ўзбек терминологияси У. Турсуиов талқинида	152
Ўлдошев Н. Ўзбек терминологиясини тартибга солиш масаласига доир	155
Хусанов Н. Мустақиллик ва ўзбек иқтисодиёт терминологияси	159
Омонов Қ. Темурийларнинг туркий тилдаги давлат ҳужжатлари	161
Турсунова О. Тарихий-ҳуқуқий терминларнинг шаклланишида ички имкониятларнинг ўрни ҳақида	164

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Раҳматуллаев Ш. "Ўзбек тилининг этимологик луғати"га кирмай қолган айрим лексемалар	168
Усманхўжаев А., Тўраханова М. Шарқда тиббий луғатлар тузиш тарихидан	174
Доспанов О., Доспанова Д. Опыт составления словарей и вопросы каракалпакской лексикографии.	178 181
Нафасов Т., Нафасов Ш. Топонимик луғат	
Каримов С., Бўриев С. Топонимик кузатишларда лексикографик методлар хусусида	184 189
Курбонов Т. Бадий асарлар тили луғатини тузиш тажрибасидан	
Нброҳимов А. Частотали луғат ва конкорданс яратишда компьютер технологияларининг аҳамияти	193
Убайдуллаев А. "Луғати туркий" ва унда сўз маъноларининг берилиши	198

ГРАММАТИКА

Сайфуллаева Р., Джумабаева Ж. Ўзбек тили синтаксиси масалалари	
Тожиев Ё. Аффиксларда кўп маънолилик	202
Тўйчибоев Б. Баъзи диалектал мақолларнинг тадрижий тараққиёти	206
Акрамов Ш. Гап былақларининг назарий ырганилишига доир	210
Лутфуллаева Д. Истак орқали йўқлики ифодаловчи синтактик ўрамлар	214
Холбоева М. Қўшма гаплар семантикасига доир	218
Худойберганова З. Қардош тиллар синтаксисини қиёсий тадқиқ этиш масаласи	221 223
Муҳамедова С. Ҳаракат феълларининг объект валентлиги	
Мирзакаримова З. Юмуш феълларининг "билан" кўмакчиси воситасида бирикиши	227 231
Аҳмедова Н. Мурोजаат бирликларида дескрипция	
Шоимова Н. Қипчоқ шеваларининг морфологик хусусиятлари ҳақида (Қашқадарё шевалари асосида)	234 238

244,1,242,3,240,5,238,7,236,9,234,11,232,13,230,15,228,17,226,19,224,21,222,23,220,25,218,27,216,29,214,31,212,33,210,35,208,37,206,39,204,41,202,43,200,45,198,47,196,49,194,51,192,53,190,55,188,57,186,59,184,61,182,63,180,65,178,67,176,69,174,71,172,73,170,75,168,77,166,79,164,81,162,83,160,85,158,87,156,89,154,91,152,93,150,95,148,97,146,99,144,101,142,103,140,105,138,107,136,109,134,111,132,113,130,115,128,117,126,119,124,121,122,123,120,125,118,127,116,129,114,131,112,133,110,135,108,137,106,139,104,141,102,143,100,145,98,147,96,149,94,151,92,153,90,155,88,157,86,159,84,161,82,163,80,165,78,167,76,169,74,171,72,173,70,175,68,177,66,179,64,181,62,183,60,185,58,187,56,189,54,191,52,193,50,195,48,197,46,199,44,201,42,203,40,205,38,207,36,209,34,211,32,213,30,215,28,217,26,219,24,221,22,223,20,225,18,227,16,229,14,231,12,233,10,235,8,237,6,239,4,241,2,243
